

Institut
Europy Środkowej

Ostroh Academy
National University

Jean Monnet Module Erasmus+

**European Values and Identity Studies
587684-EPP-1-2017-1-UA-EPPJMO-MODULE**

ВСТУП ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ

Навчальний посібник

*За редакцією
Дмитра Шевчука, Віталія Лебедюка,
Олени Шершньової
та Томаша Стемпневського*

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2020

*Рекомендовано до друку вченою радою
факультету політико-інформаційного менеджменту.
Національного університету «Острозька академія»*

Рецензенти:

Марія Петрушкевич, докторка філософських наук, доцентка;

Роман Самчук, кандидат філософських наук, науковий співробітник.

ВСТУП ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ: навчальний посібник / За редакцією Дмитра Шевчука, Віталія Лебедюка, Олени Шершньової та Томаша Стемпневського. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2020. 278 с.

ISBN 978-617-7328-93-2

DOI 10.25264/978-617-7328-93-2

Навчальний посібник «Вступ до європейських студій» присвячено найважливішим питанням європеїстики. Автори торкаються тем, пов'язаних і культурними та політичними проектами Європи, видимими і невидимими межами. Розглядається також процес формування європейських цінностей, їх зв'язок із європейською ідентичністю, дотриманням прав і свобод громадян європейських країн. Особливу увагу присвячено європеїстичним прагненням України. Посібник може бути використаний при вивченні курсів з європеїстики та буде корисним усім зацікавленим проблематикою зі сфери європейських студій.

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

This project has been funded with support from the European Commission. This publication reflects the views only of the author, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

ISBN 978-617-7328-93-2

© Автори, 2020
© Вид-во НаУОА, 2020

ЗМІСТ

<i>Микола Зайцев</i> ЄВРОПА ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН (До проблеми європейської парадигми культури)	5
<i>Дмитро Шевчук</i> «ВИДИМІ» Й «НЕВИДИМІ» МЕЖІ ЄВРОПИ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТИ	26
<i>Олександр Шевчук</i> ЄВРОПА ЯК КОНТИНЕНТ КУЛЬТУРНИХ ПОГРАНИЧ	39
<i>Любов Корнійчук</i> РЕФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	51
<i>Тетяна Сидорук, Віктор Павлюк</i> ВІДНОСИНИ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ	66
<i>Томаш Стемпневські, Анджей Шабациук</i> ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПЕРІОД НЕОІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ	82
<i>Олена Шершньова</i> ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЄВРОПІ	99
<i>Олена Шершньова</i> КУЛЬТУРНІ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	122
<i>Тетяна Матусевич, Лариса Колесник</i> ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ТА ДЕМОКРАТІЯ	142
<i>Юрій Мацієвський</i> СТРУКТУРНІ, ІНСТИТУЦІЙНІ ТА СУСПІЛЬНІ ОБМЕЖЕННЯ НА ШЛЯХУ АВТОРИТАРИЗМУ В УКРАЇНІ	155

Оксана Пухонська

**КУЛЬТУРНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙ
ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ** 177

Марія Цип'яшук

**СТАНОВЛЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ЇХ УТВЕРДЖЕННЯ
В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ
І ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ** 190

Віталій Мудраков

ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЄВРОПІ 206

Наталія Малиновська

**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА І ПРОСУВАННЯ
ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ** 230

Петро Долганов

**КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ТА ЦІННОСТІ ОБ'ЄДНАНОЇ
ЄВРОПИ** 250

Микола ЗАЙЦЕВ

ЄВРОПА ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН
(До проблеми європейської парадигми
культури)

Термін «Європа» належить до тих понять, які, як вважають, усі добре знають, аж поки не з'являється потреба чітко означити її сутність та здійснити певні дії соціокультурного та соціально-політичного плану. Ось тоді, перефразовуючи Миколу Васильовича Гоголя, можна поставити запитання: чи знаєте ви, що таке Європа? І в його ж дусі відповісти: «Ні, ви не знаєте, що таке Європа!» А для самих себе скажемо, знову ж таки перефразувавши видатного християнського мислителя Аврелія Августина, допоки мене ніхто не запитує про природу Європи, усе здається самозрозумілим, але коли постає потреба відповісти на запитання «Що таке Європа?», пояснити це, виявляється, не так вже й просто. Упродовж історичного часу сам термін «Європа» наповнювали різним змістом – від географічного до релігійного та соціокультурного. В останні десятиріччя на рівні буденної свідомості Європу переважно ототожнюють із загальноєвропейськими наднаціональними політичними структурами: Євросоюз, Європарламент, Єврокомісія тощо. Проте євровичинники, судячи з усього, досить чітко розрізняють феномен Європи і політичні структури, що виникли на її теренах наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Одне зі свідчень цього – запровадження Євросоюзом дня Європи, який відзначають 9 травня. Про це засвідчує і відмінність позицій різних країн Європи щодо тих чи тих соціально-політичних чи соціально-економічних проблем. Водночас жодна з країн, які в тому чи тому випадку дистанціюються від рі-

шень політичних євроструктур чи виявляли з ними незгоду, ніколи не піддавали сумніву свою європейську належність. Сам собою напрашується висновок, що основи, як і виміри європейськості, не можуть ґрунтуватися на економічних, політичних чи соціальних чинниках, останні самі походять від чогось більш глибинного. Задовго до їх появи народи Європи усвідомлювали і навіть практично виявляли, хай і в різних історичних формах, свою глибинну єдність.

Останнє вкотре засвідчує, що феномен «Європи» так і залишається у своїй суті не проясненим. Звичайно, можна ще наводити різні приклади та плести мереживо розмислів на кшталт того, що Європа дала світові універсальну філософію, одну з найвпливовіших світових релігій – християнство, раціоналістичний спосіб осягнення світу – науку, демократичні цінності тощо, проте навряд чи це наблизить нас до кращого розуміння суті Європи та європейськості. Справді, усе зазначене є належністю Європи, проте воно саме вимагає пояснення власної появи.

Той факт, що європейська культура, незважаючи на історичні трансформації та локально-національне різномайття, залишається сама собою, ставить питання про визначеність її смислового поля. Тобто, постає потреба з'ясувати характерні риси Європи як культурного феномена.

Як географічне поняття Європа – західна частина євроазійського континенту. А ось у соціокультурному плані – не так усе очевидно, як може здатися на перший погляд. Поширена думка, що Європа – це соціокультурна цілісність, ґрунтована на спільності історичних витоків, історичної долі та культурної спадщини. Проте такий погляд не завжди виявляється узгодженим з історичними реаліями – різні регіони сьогоденної цілісності пройшли до усвідомлення її потреби різними шляхами. Не враховує вона й того, що впродовж історії на її теренах існували, розпадалися і знову інтегрувалися різні культурні традиції. Унаслідок була накопичена значна кількість «зразків поведінки» (К. Леві-Строс), що й

дало змогу Європі об'єднати в певну цілісність значну кількість самобутніх і водночас охоплених внутрішньою єдністю культур. (*Щоправда питання сутності цієї єдності все ще залишається відкритим*). Взаємовідносини між цими культурами творять як підґрунтя культурного розвитку як Європи загалом, так і окремих культур, що перебувають у її силовому полі.

Здатність до прогресивного поступу, зазначав К. Леві-Строс, – це наслідок «форм спілкування»¹. «У цьому сенсі можна говорити, що кумулятивна історія – це форма історії, характерна для таких соціальних суперорганізмів, які становлять групи суспільств, тоді як застійна історія... – ознака неповноцінного способу життя ізольованих суспільств». Динамічний культурний поступ завжди пов'язаний з інтенсивною взаємодією певної коаліції культур. «Жодна культура не є самітною; вона завжди існує в коаліції з іншими культурами, і саме це дозволяє їй накопичувати свої досягнення»². Отже, окремі культури виникають у ситуації міжетнічних взаємодій у формі міжетнічного досвіду.

Таким чином етнічні культури зароджуються в смислово-умовному полі певної системи культур. Їх диференціація відбувається лише з появою націй. Виникнення національних культур стало відображенням потреби соціокультурного поступу в розмаїтті способів колективного буття як умови його динаміки та регіональної рівноваги.

Відтак, соціокультурний поступ людства відбувається в межах значних за масштабами культурно-історичних систем, спільних для певної сукупності етносів. Для Європи такою стала система середземноморської культури. Згодом у процесі історичного розвитку ця система диференціювалася за окремими культурними зонами, які охопили сукупність

¹ Levi-Strauss G. Dynamique culturelle et valeurs, [Текст] / Levi-Strauss G., R. Aron // *Approches de la science du développement socio-économique*. Paris: Unesco, 1971, P. 62

² Там само

історично близьких народів (зона римської культури та зона візантійської культури) і в межах яких на порозі Нового часу зароджуються сучасні національні культури.

Національні культури – це своєрідні вузли зв'язків у системі багатонаціональних культурних взаємовпливів, їх формування це водночас і формування цієї системи. Через цю систему вони виявляють і визначають своє місце як у межах цього регіону, так і в світовій культурі загалом.

«Народження системи націй, – зазначає Г. Померанц, – вивело Захід з-під влади застою, який тривалий час сковував великі цивілізації минулого. Окремі європейські нації могли доходити до занепаду (Іспанія, Німеччина, Італія XVII–XVIII ст.). Проте розвиток Європи загалом тривав кількома паралельними шляхами й не припинявся. Саме цей процес, що розпочався в XVII ст., отримав назву «модернізації», і пов'язаний він із переходом старих архаїчних форм «коаліції культур» до нової, сучасної форми національного життя та міжнаціонального спілкування»³.

Те, що Європа як соціокультурний феномен – це певна система культур і на її теренах перехрещувалися, взаємодоповнюючи одна одну, різні культурні традиції, крім нагромадження «зразків поведінки», визначило ще й таку її рису, як здатність до інтеграції та асиміляції чужого. Така риса європейської культури свідчить про те, що Європа як культурний феномен становить цілісність, тобто інтегративну єдність, наділену певною мірою самодостатності, яка протистоїть іншим системам культур як внутрішньодиференційована культурна реальність.

Для означення подібної єдності використовують термін «цивілізація» (європейська цивілізація, західна цивілізація тощо). Проте застосування його до явищ різного таксономічного рівня і особливо те, що поняття «культура» і «цивіліза-

³ Померанц Г.С. Теория субэкумен и проблема своеобразия восточных культур // Ученые записки Тартуского ун-та, 1976, Вып. 392. Труды по востоковедению, № 3. С. 64.

ція» у вітчизняній культурологічній традиції смислово різняться, спонукує до пошуків іншого поняття. Термін «регіон» (лат. *regio* – область), уживання якого теж досить поширене, фіксує локальність явища, проте залишає поза увагою його інтегративний характер. Більш смислово відповідним, правда дещо незграбним, є термін, який запропонував Г. Померанц, – це «субекумена», яку дослідник визначає як «завершальну спробу наднаціональної культури, що випродукувала самостійну філософію або світову релігію...».⁴

Запропонований термін фіксує, з одного боку, внутрішню диференційованість (етнічну різноманітність) цієї культурної цілісності, а з іншого – указує на долученість її до загальної культури людства. Зв'язок субекумен із філософською традицією та певною світовою релігією, на чому акцентує Г. Померанц, має принципове значення, оскільки дає можливість ґрунтовніше «прояснити» смислову глибину, сталість і водночас те, що сам Г. Померанц називає «модифікацією» середземноморської культурної субекумени. «Самостійних філософських традицій лише три: середземноморська, індійська та китайська. Проте субекумен ми нараховуємо чотири, враховуючи модифікацію середземноморської на Заході та Близькому Сході»⁵. Обидві модифікації ґрунтуються на греко-римській філософській традиції та християнському віровченні.

Загальновідомо, що єдиний колись субекуменальний організм розколовся (1054 р.) через конфлікт візантійської теології священної держави та латинської теології універсального папства, доктринальну основу якого становили суперечності в тлумаченні ідеї трьох іпостасей Бога. Унаслідок виникла ідейна межа, яка до нашого часу зумовлює чимало як соціокультурних, так і політичних колізій. Цікаво з цього

⁴ Померанц Г.С. Теория субэкумен и проблема своеобразия восточных культур // Ученые записки Тартуского ун-та, 1976, Вып. 392. Труды по востоковедению, № 3. С. 64.

⁵ Там само.

приводу розмірковує відомий французький історик Жак Ле Гофф: «Межа між комуністичними країнами на Сході та демократичними державами на Заході майже збіглася з тією, що постала ще в середні віки між греко-ортодоксальним та римським християнством»⁶. Проте коріння розколу пов'язане ще й зі способом освоєння спільної античної спадщини, що багато в чому визначило особливості розвитку Візантії та Західної Європи.

Перехід від греко-римської античності до середньовіччя, у процесі якого відбулося зазначене освоєння, для Сходу і Заходу тривав по-різному. Його початок більш-менш синхронний (рубіж III–IV ст.), а от завершення, тобто межа, з якої можна говорити про власне середньовічну культуру, досить різниться в часі. Для Візантії це VII ст., для Західної Європи – X ст. Така часова розбіжність зумовлена насамперед соціально-політичними умовами, у яких відбувалося становлення нової системи культур. Якщо Захід через варварське нашествя зазнав руйнувань у всіх сферах суспільного життя, і на його теренах виникає значна кількість варварських держав, то Візантія, поступово перейшовши від пізньоантичних, рабовласницьких відносин до феодальних, не лише зберегла державну цілісність, а й значно зміцнила її. Їй вдалося зберегти великі міста і міську економіку, тоді як Західна Європа досить швидко аграризувалася. Візантія залишилася єдиним і останнім оплотом греко-римських культурних традицій. Гомер був у Візантії зразком і наставником майже такою мірою, як і Біблія. І лише напередодні падіння Ромейського царства виникає думка, що велика спадщина якоюсь мірою сковувала самостійну творчу активність. Григорій Схоларій (сер. XV ст.) нарікав, що, мовляв, давні греки все сформуvalи, не лишивши нащадкам можливості рухатися вперед.⁷ Про ставлення Візантії до античної спадщини можна сказати, що воно було

⁶ Делор Жак, Пьер Асснер, Жак Ле Гофф, Алэн Турен Что такое Европа? // Свободная мысль. – 1992. – №10. – С. 41.

⁷ Каждан О. Феномен Візантійської культури // Всесвіт. 1975. № 10. С. 41.

безпосереднім; навіть освоєння та розвиток християнського віровчення відбувалося через призму античної філософської традиції, аж поки його остаточно не обґрунтували на підставі церковних канонів та авторитетів Святого Письма.

Для Західної Європи, де античність у всіх її проявах виявилася зруйнованою і де варвари й римлянин, які ще недавно сходилися в смертельному двобої, християнство стало єдиним світоглядним підґрунтям, на якому вони могли поєднатися. Занепад міст та аграризація населення унеможливили виникнення чи збереження значних культурних центрів, тому антична культурна традиція продовжувала існувати лише завдяки зусиллям непересічних особистостей (Бл. Августин, Боецій тощо), які шукали синтезу рафінованої філософської думки античності з християнським віровченням. Наприклад, Боецій був переконаний, що інтелектуально-культурний простір нової епохи повинен ґрунтуватися на творах Платона та Аристотеля. Загалом ставлення до античності було негативним.

Це з усією категоричністю висловив Тертуліан, зазначаючи: «...Апостол явно говорить, що потрібно остерігатися філософії, коли пише колосянам: дивіться, щоб хто-небудь не спокусив вас філософією... Нам немає потреби в допитливості після Христа Ісуса, немає потреби й у дослідженні після Євангелія. Коли ми віримо, то ми нічому не бажаємо вірити більше».⁸ До античності Європа повернеться обличчям уже на основі продуманих і послідовно пережитих ідей християнського віровчення. Проте це звернення призведе до раціоналізації теології і сформується в знаменитому «Розумію, щоб вірити» П. Абеяра. Протиставлення християнства античності, або, іншими словами, їх «дистанціювання», характерне для раннього середньовіччя. Згодом, у добу зрілого середньовіччя, активне використання античної спадщини, профільзоване через сформоване християнське світобачен-

⁸ Тертуліан. Апология [Текст] / Тертуліан. – М.: ООО «Издательство АСТ». СПб.: «Северо-Запад Пресс», 2004. – С. 361-362.

ня, зумовить опосередкований характер її сприйняття. Така ситуація зумовила творчий (із позицій християнства) підхід до її освоєння. Античність постала не просто минулим, яке треба відкинути або прийняти, а чимось таким, що потрібно використати як важливу умову розвитку нової епохи.

Безпосередність сприйняття античної спадщини у Візантії не давала можливостей для її відстороненого, творчого освоєння. Григорій Схоларій по-своєму був правий, коли казав, що греки не залишили нащадкам можливості рухатися вперед. Надто вагомим і непохитним був їхній авторитет. Коли в IV–V ст. у Візантії сперечалися про природу Христа (христологічні та тринітарні суперечки) та місце його в Трійці, Захід хвилювали інші проблеми – свободи волі та незалежність людської волі від божественного провидіння. У цих диспутах досить чітко виявилися відмінності культурної спрямованості Західної Європи та Візантії. Згодом вони поглибляться і призведуть до відособлення східної – православної та західної – католицької церков. Проте суть питання далеко глибша, ніж розмежування церков: Заходу вдасться сформуванню свою субекумену, Візантія ж це питання не розв'язала. І не тому, що зійшла з історичної арени, а саме й зійшла з арени історії тому, що не впоралася з ним.

Чому ж Візантія не створила своєї субекумени? Як уже зазначено, для субекумени характерне випродукування своєї філософської традиції та світової релігії. Якщо говорити про філософську традицію, то Візантія не вийшла за межі філософських традицій греко-римського світу і тут справді “греки все сформували”, а тому нічого іншого не залишилось як коментувати та використовувати вже напрацьоване. Щодо релігії справа дещо складніша: візантійські теологи зробили значний внесок у розроблення християнського віровчення. Проте, незважаючи на прагнення до реалізації ідей християнського екуменізму, Візантія не стала об'єднавчим центром усіх християнських народів або хоча б значної частини їх.

Нездійснення Візантією себе як субекумени зумовлене особливостями її внутрішнього культурного простору та характером взаємовідносин із народами, що перебували в полі її впливів. Особливості внутрішнього культурного простору Візантії були зумовлені пентархією – одночасним існуванням п'яти рівноправних патріархій: у Римі, Константинополі, Александрії, Антіохії та Єрусалимі. У цих умовах лише підтримка імператорської влади давала змогу константинопольській пратріархії посідати панівне становище. Не маючи права автаркії, православна церква перетворилася на духовного провідника інтересів держави. Християнізація сусідніх народів була швидше експансією імперських інтересів, ніж поширенням християнського духу. Поряд із Константинополем у Візантії збереглися і продовжували діяти локальні культурні центри: Александрія, Афіни, Бейрут тощо. Це зумовило певну внутрішню різноманітність культурного життя, інтегрування якого в цілісну систему культури на основі християнської ідеології дало можливість випродукувати самобутню і самодостатню культуру, а отже, забезпечити значну сталість і самозбереження Візантії. Водночас ця самодостатність спричинила до своєрідного «культурного нарцисизму»; незважаючи на інтенсивні зовнішні відносини, Візантія не сприймала своїх сусідів як рівноправних партнерів, зневажала їхню культуру. Її культурний простір залишався непроникним для зовнішніх впливів, його силові лінії були замкнені на самих себе. Звідси ортодоксальність церкви, що значною мірою зумовило відокремлення (на ґрунті христологічних суперечок) від неї несторіан, християн св. Фоми, монофіситів, монофелітів тощо. Субекумена завжди відкрита зовнішньому світу, її самодостатність зберігає ідентичність, але не відмежовується від чужого, вона завжди готова прийняти у своє смислове поле чуже. Візантія виявилася закритою і не лише відмежовувалася від чужого, але й відштовхувала від себе те, що могло стати частинами її субекумени. Регіональний діалог, у процесі якого могла б сформуватися субекуменальна

культурна єдність, на ґрунті ортодоксального християнства не вдався. Нарцисизм візантійської культури не сприяв зростанню культурних зв'язків, а відтак уповільнювалася і внутрішня культурна динаміка. Замкнена у своїй самодостатності, вона не нагромаджувала «зразків поведінки», а слідувала одному, на її думку, єдино правильному. Жорстке централізоване управління імперії стало соціально-політичним виявом її культурного стану. Це був механізм підтримки її цілісності, а тому його безсилля чи руйнація зумовили й руйнацію цілісного культурного поля. Щоб динамічно розвиватися, Візантія повинна була або стати складником певної субекуменальної єдності культур, або випродукувати свою субекумену. Однак характер її культури не дав змоги здійснитися ні тому, ні тому. Візантія, за влучним висловом Й. Мандельштама, залишилася «бездітною».

Цілком протилежна ситуація склалася в Західній Європі. Зруйнований Рим не міг культурно піднятися над масою варварських народів. Через недовір'я його сприймали лише як зразок, якому хотіли слідувати. Не обтяжена державною опікою церква вирішувала свої завдання, зокрема й державотворчі. Не розглядаючи всієї складності та суперечливості соціально-культурних процесів, які відбувалися, зазначимо, що на XV ст. католицька церква охопила своїм впливом значну частину Західної Європи. У цьому релігійно-культурному просторі, де не було культурних протиставлень, нагромаджувалася різноманітність «зразків поведінки». Відкритість чужому, за умови прийняття ним християнських цінностей і смислів, інтенсифікувала динамізм західноєвропейської коаліції культур, сприяючи її поступовому переростанню в субекумену. Остання, як синхронно, так і діахронно, – це усталена єдність. Про це свідчить не лише її християнська основа, але й те, що ті чи ті культурні явища, виникаючи в одній її частині, згодом охоплювали, звичайно модифікуючись, увесь культурний простір. Приміром, романський і готичний архітектурні стилі виникли у Франції, а стали надбанням усієї

Західної Європи. Те саме можна сказати і про ідеї гуманізму, просвітництва, романтизму тощо.

Отже, Європа як культурна субектумена – це завершальна спроба наднаціональної єдності, що у свій час сформувалася в силовому полі західного християнства. Як культурній цілісності їй притаманна інтегративність, самодостатність і внутрішня активність, що дає змогу підтримувати динамічну сталість.

Зважаючи на те, що культура – «завжди особлива, унікальна, неповторна реальність колективного буття та індивідуального існування»⁹, зазначимо, що європейська культурна парадигма постає як парадигма власне європейського способу буття. Підвалини останнього заклали Греція і Рим, без яких не було б і сучасної Європи. Саме античність визначила ті світоглядні настанови, які становитимуть основу європейської культурної парадигми, іншими словами, зумовлюють онтологію європейської людини.

Загальновідоо, що греки були прихильні до суворої впорядкованості навколишнього світу. Наскільки вона була важливою для них, легко переконатися, аналізуючи міфи та студіюючи праці давньогрецьких філософів. У них, хоч і по-різному і в різних формах, постійно наявна ідея впорядкованості світу. Водночас порядок виявляється пов'язаним з ідеєю цілісності. Проблема впорядкування, як і проблема цілісності та її експлікацій, – те, чим жила і з чого так і не вийшла думка стародавніх греків; проблеми впорядкування та цілісності світу – це альфа й омега підвалин давньогрецької культури. Мислення грека оперувало цілісностями й у межах цілісностей, чому й слугувала міфологія. Міф – це «закарбоване в образах пізнання світу в усій його красі, жахові та двозначності його таємниць».¹⁰ У міфі предмет і дія завж-

⁹ Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода) [Текст] / Быстрицкий Е. К., Козловский В. П., Пролеев С. В. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 7.

¹⁰ Голосовкер Я.Э. Логика мифа [Текст] / Я. Э. Голосовкер ; сост. и авт.

ди нероздільні. Синкретичну цілісність міфологічного мислення віддзеркалено в прагненні до завершеності та повноти окремого. З усією рельєфністю це відтворено в космогонічних міфах, які, моделюючи картину світу, ставали основною ланкою міфологічного світогляду, а способи цього моделювання – способами бачення Універсуму. Сприймаючи світ як цілісність, античне мислення не могло ігнорувати наявні в ньому протилежності, тому, фіксуючи їх, прагнуло водночас їх долати, оскільки суперечливість не вписувалася в розуміння цілісності як чогось синкретичного. Питання протилежностей та їх єдності певною мірою традиційне для античної думки, бо її становлення пов'язане з доланням міфологічного дуально-опозиційного бачення світу.

Онтологічно методом долання протилежностей стає медіативний образ – «культурний герой», що досить часто постає у вигляді зооморфної істоти, яка нейтралізує чи долає протилежності. Медіативний образ – це порушення, відхилення від норми, а відтак, вихід за межі цілісності. Культурний герой як медіативний образ, навіть коли він постає не у вигляді зооморфної істоти, а в людській подобі, це теж порушення норми і, відповідно, вихід за межі цілісності. В умовах мислення цілісностями та в межах цілісностей медіативний спосіб долання протилежностей зумовив появу потвор: диких, невгамовних, буйних норовом і нестримних у бажаннях. Такими постають образи кентаврів. Як такі, вони перебувають на межі цілісностей і протистоять їм. Ба більше, якщо розглядати ці медіативні образи не узагальнено, а в їхній конкретній індивідуальності, впадає у вічі певна невідповідність форми та змісту. Кентаври Хірон і Фол, в образах яких поєднані людські та тваринні риси, з погляду мислення цілісностями – потворні, але водночас вони постають і як втілен-

прим. Н. В. Брагинская, Д. Н. Леонов ; АН СССР, Институт востоковедения. – М. : Наука, 1987. – 218 с. – (Исследования по фольклору и мифологии Востока).

ня мудрості та доброзичливості, а це ще більше поглиблює їхню суперечливість. Відсутність цілісності в медіативних образах – крок до внутрішньої диференціації, а відтак, і крок за межі синкретичної цілісності. Цікаво, що, за Пендаром, перший кентавр народився від Іксіона – царя лапівів – і богині Нефели. Етимологічно ім'я Іксіон означає «зверненість зовні»; Нефела – «хмара». Образ хмари – це образ постійного руху, змін та розпаду. Саме так в образно-чуттєвій формі давні греки розуміли спосіб виходу за межі цілісності в пошуках вищої гармонійної цілісності.

Вихідною цілісністю для грецької міфології був Хаос, тобто невпорядкований, безформний стан чогось. Проте це не зовсім справедливо щодо тлумачення Хаосу в працях Гесіода. Як зазначає Ф. Х. Кессиді, «Хаос Гесіода означає не безладдя, а... своєрідне вмістилище світу, світовий простір, який асоціюється з образом «зяючої темної безодні», з «зяючим розривом», або «зянням». Хаос Гесіода – певне, якісно не визначене буття, первинний, проте не розрізнений стан, у якому залягають «джерела та межі» землі, неба, моря і Тартару»¹¹. Він речовинний, проте не є річчю, оскільки для речі «завжди можна визначити початок, середину і кінець; це означає, що вона завжди – певне ціле або, точніше, єдинороздільна цілісність»¹². Щоправда, Хаос має кінець, оскільки переходить у впорядкований Космос. Проте цього недостатньо, щоб визначити його як річ. Тому в гранично узагальненому вигляді він може бути визначений як нероздільне, внутрішньо недиференційоване, а відтак, і якісно не визначене ціле. Хаос – це неупорядкована першопотенція світу. У неупорядкованому, хаотичному світі людина бути не може, але оскільки вона є, певно, що світ змінився – став упорядкованим. У такій сво-

¹¹ Кессиді Ф.Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). [Текст] / Кессиді Ф.Х. – М.: Мысль, – 1972. – С123.

¹² Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития: В 2-х книгах. Книга 1. – [Текст] / Лосев А. Ф. – М.: Искусство, 1992. – С. 380

їй визначеності світ поставав для стародавнього грека як Космос.

Ідея Космосу – одна з наріжних ідей античної культури. Давньогрецьке «космос» традиційно тлумачать як «краса» або «порядок». Проте, якщо розглядати його в контексті упорядкування Хаосу, у ньому можна виявити ще один аспект. На це звертає увагу А. М. Павленко, який проводить паралель між поняттям «Космос» і давньоруським словом «лепота» – однокореневим із дієсловом «лепити». «Лепота» і «Космос» охоплюють не лише момент краси, але й привносять те цілісне, що визначається як «влаштоване», «побудоване», «впорядковане», адже «лепити» й означає «влаштовувати», «виробляти», «витворяти» – буквально виліплювати той організм, який у традиції закріплено за терміном «Космос»¹³. Цей аспект тлумачення терміна «Космос» виявляє в упорядкуванні момент певної дії. А якщо є дія, то є і суб'єкт дії. Такий «суб'єкт» справді є, якщо його розуміти в античному дусі, а не в смислі Нового часу. О. Ф. Лосев зауважує, що наше поняття «суб'єкт» етимологічно не споріднене з латинським «subjectum», яке походить від «subicio» і дослівно означає «підкинуте, підкладене під конкретну якість і властивість, якою наділена певна річ»¹⁴. У нашому, сучасному розумінні – це об'єкт. Зважаючи на це, варто зазначити, що ідею Космосу як внутрішньоструктурованої, ієрархічно упорядкованої цілісності з самого початку осмислювали як процес самовпорядкування самодостатнього світу. Останній не потребує чогось трансцендентного для впорядкування, він сам – і об'єкт, і суб'єкт упорядковувальних дій. Боротьбу (гігантомахія, кентавромахія тощо) як форму такої діяльності здійснюють істоти (гіганти, боги, кентаври, герої), породжені цим же світом.

¹³ Павленко А.Н. Бытие у своего порога (посильные размышления). [Текст] / Павленко А.Н. – М.: ИФРАН, 1997. – С. 40.

¹⁴ Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития: В 2-х книгах. Книга 1. – [Текст] / Лосев А. Ф. – М.: Искусство, 1992. – С. 318.

У філософській літературі вже не раз зазначено, що поняття «Космос» сформовано в процесі облаштування людських справ. Згодом соціоморфні уявлення перетворюються в «пояснювальні моделі» світобудови. Наступний крок «полягав у зворотному русі думки, тобто в перетворенні «олюдненого» космосу в архетип, що задавав принципи пояснення усьому суцьому...»¹⁵. Загалом для античної свідомості характерне сприйняття Космосу в душі піфагорійської музично-числової гармонії сфер. Саме гармонію усвідомлювали як якісно визначальну характеристику Космосу.

Учення про гармонію як важливий складник античної думки – «це вчення про цілісності». Гармонія – це внутрішня єдність, узгодженість, урівноваженість протилежностей, які становлять ціле й передовсім Космос. Через гармонію будь-що набуває визначності та сталості. Гармонія – це результат боротьби протилежностей...», – стверджує Геракліт¹⁶. Боротьба внутрішньо притаманна гармонії, оскільки гармонія утворюється не з будь-чого, а з різних і протилежних сторін, – розвиває думку ефесець, – «сполучення: ціле і неціле, збіжне розбіжного, співзвучне неспівзвучного, з усього – одне, з одного – усе». І далі: «так і всю світобудову, тобто небо і землю, і весь Космос загалом упорядкувала єдина гармонія через змішування протилежних начал»¹⁷. У такій якості гармонія постає визначальною характеристикою цілісності, вона – «душа» Космосу. Проте гармонія містить негативний момент – тенденцію до спокою та сталості, а вони – «властивість мертвих», тому гармонію постійно порушує боротьба, через яку вона оновлюється. Боротьба, внутрішньо притаманна гармонії, зберігає її, а відтак, і Космос як структурно організоване та гармонійно упорядковане ціле. Боротьба, отже, стала

¹⁵ Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. [Текст] / Барг М. А. – М.: Мысль, 1987. – С. 31

¹⁶ Фрагменты ранних греческих философов. (Ч. 1) От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. [Текст] / Лебедев А. В. (составитель) – М.: Наука, 1989. – С. 200.

¹⁷ Там само. – С. 199.

способом існування нової, тепер уже впорядкованої цілісності, тобто умови перейшли в основу (Гегель).

Отже, синкретична, сповнена всеохопністю потенцій цілісність Хаосу через боротьбу перейшла в органічну цілісність Космосу. Пронизуючи всю античну міфологію, усі сфери життєдіяльності античної людини, боротьба була об'єктом уваги філософської думки, де її осмислювали як спосіб упорядкування та гармонізації світопорядку, і в такому значенні най-последовніше усвідомлена у філософії Геракліта.

Перш ніж продовжити, вдамося до одного зауваження, яке матиме значення в подальшому. Природа самодостатнього цілого така, що воно може бути подолане лише загалом. Але ж воно не може бути подолане абсолютно, оскільки воно причетне буттю, а буття, як зазначав Парменід, «не підвладне загибелі». Його не «було» ніколи і не «буде», оскільки воно «є» зараз. Тому Хаос як цілісність, що здавалася подоланою становленням Космосу, виявляє себе не лише в процесі цього становлення, але й у самому Космосі. Нестримність, шаленість, страхітливий вигляд титанів, кентаврів тощо – ніщо інше, як вияв Хаосу, а порушення гармонії небесних сфер обертається какофонією – хаотичним нагромадженням, тобто тим самим хаосом. Подолане ціле не зникає, воно час від часу дає про себе знати, ніби корегуючи «взяту» першопочатково логіку розвитку. Тобто після упорядкування світу Хаос продовжує перебувати в його підвалинах. Перед нами не що інше, як діалектичне взаємоподолання та взаємопородження. Тут проявляється та закономірність, що будь-яке явище, що досягло повноти, унаслідок чого стає можливою його гранична узагальненість, «поступається місцем іншому, проте не абсолютно. В абсолютному сенсі нічого не зникає, жоден повноцінний досвід, а лише осідає в глибинах пам'яті, у підсвідомості, щоб у потрібний момент сповістити про себе».¹⁸

¹⁸ Григорьева Т. П. Дао и логос (встреча культур). [Текст] / Григорьева Т. П. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. 1992. – С. 52.

Розглянута логіка космогонічного становлення – це водночас і логіка становлення світоглядних уявлень, які задавали спосіб світовідношення та його осмислення. Логіка боротьби як способу упорядкування (становлення) світу, відповідного людині, пронизує не лише міфологію, але й філософську думку. Інакше не могло й бути, адже становлення філософської думки на самостійний шлях розвитку було процесом переходу від міфу до логосу, від міфологічного ототожнення до художнього порівняння і від художнього порівняння до наукової аналогії та абстрактного поняття.¹⁹

Отже, доходимо висновку, що в смисловому полі античної культури боротьба набула значення провідного способу становлення гармонійно впорядкованого світу. Усе це значною мірою визначило певні риси способу буття європейської людини у світі. Визначальність боротьби як способу упорядкування світу зумовлена тією світоглядною уявою, що першоосновою, першовитоком усього є Хаос. Звичайно, це твердження можна заперечити: мовляв, філософія відійшла від поняття Хаосу і запропонувала своє рішення «первоначала» (вода, апейрон, повітря, вогонь тощо). Але що таке всі ці «первоначала» як не по-філософському переосмислений Хаос? Адже всі вони мають майже одні й ті самі характеристики: невизначене, безмежне, нескінченне, те, з чого все виникає і куди повертається. Як і Хаос, вони сповнені потенційності світу. Усі ці характеристики можна безпосередньо віднести до Хаосу, тобто суть розуміння першооснови, першовитоку істотно не змінилася. Світ, який міг би постати на такій першооснові, теж був би не чим іншим, як Хаосом, а відтак, непридатним для людського буття. Як «звільнитися» від цієї безмежності та невизначеності? Міфологічне мислення античної людини знайшло одну відповідь – шляхом боротьби за впорядкування світу. У запеклій боротьбі Зевс установлює свою владу

¹⁹ Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). [Текст] / Кессиди Ф.Х. – М.: Мысль, – 1972. – С. 303.

і «вирішує» цю проблему. Релігійно-міфологічне розуміння упорядкування світу та підтримування цього порядку богами «далеке від понять натурального закону та уяви про природну (причинну) зумовленість уього, що відбувається у світі»²⁰. За своєю суттю давньогрецькі боги – «ті ж самі люди, тільки абсолютизовані, той самий звичний світ, проте взятий як певний космос і з абсолютного погляду...». Виходить, що світ упорядковує людина, людина абсолютизована, тобто піднесена над конкретністю свого існування, хоча і конкретно-чуттєва у своїх проявах. Боги сваряться між собою, прагнуть насолити один одному тощо, тобто поведуться як звичайні люди в їхній безпосередності. Отже, людина в ідеально чуттєвій формі протиставила себе світові. Аби щось переробляти, треба дистанціюватися від нього.

На що ж спирається людина в цій своїй упорядковувальній діяльності? Що є засобом боротьби з Хаосом?

Заперечуючи ціле, відпавши від нього та протиставивши йому себе, людина могла знайти опору або в цілісності того ж Хаосу, або в самій собі. Інших альтернатив нема. Знайти опору в цілісності світу, відпавши від неї, уже неможливо. Окрім того, Хаос як неупорядкована потенція світу був тим, що грек не приймав, утіливши в цьому понятті-образі все, що лякало та суперечило уяві про належне. Усім своїм еством він поставав проти нього. Залишався один шлях – опертися на самого себе. А це означало впорядкувати світ так, як йому належить бути за потребою та уявою. Перший крок на цьому шляху – пошук «нової» основи світу, нове бачення світу, який тепер повинен постати як структурно впорядковане ціле, як Космос. На думку відомого дослідника міфології В. М. Топорова, космос «протистоїть хаосу: космос завжди вторинний щодо хаосу як у часі, так і за складом елементів. Космос виникає в часі й у багатьох випадках – з хаосу (часто шляхом доповнення, «прояснення») властивостей хаосу: пітьма пере-

²⁰ Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). [Текст] / Кессиди Ф.Х. – М.: Мысль, – 1972. – С. 124.

творюється у світло, пустота – у заповненість, аморфність – у порядок, безперервність – у дискретність, безвидність – у «видимість» тощо) або з проміжних елементів між хаосом і космосом. Космосу притаманна «тимчасовість» не лише на початку (оскільки він виник), а нерідко й наприкінці, коли він повинен загинути унаслідок певного катаклізму (всесвітнього потопу, пожежі) або поступового зношення, «відпрацювання» космічного початку в хаосі»²¹. Будучи вторинним щодо Хаосу, Космос, за Емпедоклом, «один, проте космос не становить усього Всесвіту, а (утворює) лише певну, невелику частку Всесвіту, інша ж (частина його) – необроблена матерія»²². Розуміння Космосу як упорядкованого цілого вимагало іншого первоначала, ніж Хаос. Таке першоначало шукала вся досократична філософія. Фалес, Анаксимандр, Анаксімен та інші цікавляться не тим, з чого виник світ, а питанням про те, що лежить в основі різноманітності його проявів, що зумовлює його гармонійну цілісність.

Розуміння світу як Космосу, гармонію якого спрямовує та підтримує Логос, здавалося б, повинно відійти від ідеї боротьби як способу його упорядкування. Проте первинні архетипові настанови свідомості задавали інший тон. Тому для Геракліта Логос проявляється через боротьбу, окрім того, він сам – гармонія і боротьба. Через боротьбу постає гармонія Космосу. «Уява про те, що світ невпорядкований у своїй основі і потребує поліпшення, втручання людини, а не ідея іманентності Логоса світу, стала головною установкою свідомості»²³. Неспокійна думка античної людини, розмірковуючи над питаннями космічності (впорядкованості) світу, випра-

²¹ Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. Т. 2. К – Я. [Текст] – М.: Искусство, 1992. – С. 9-10.

²² Антология мировой философии. В 4-х томах. – Т. 1. Ч. 1. [Текст] / Ред. коллегия: В. В. Соколов (ред.-составитель первого тома и авт. вступит. статьи) и др., – М.: Мысль, 1969. – С. 300.

²³ Григорьева Т. П. Дао и логос (встреча культур). [Текст] / Григорьева Т. П. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. 1992. С. 81.

цювала ще одну настанову, яка стане одним із наріжних каменів європейського раціоналізму.

Як можна впорядкувати наявне ціле? «Відкинути» і почати з нуля? Але ж це буде творення з нічого. Такого антична людина не могла й помислити. Залишалось одне: розкласти його на складники й упорядкувати співмірним собі, своєму розумінню, спродувати нове ціле. Отже, розчленування – штучно створена неупорядкованість (хаос) – нове ціле. Зароджувалася установка на аналіз і синтез як методи впорядкування світу.

Отже, світоглядна уява про першопочатковість Хаосу зумовила такі формотворчі принципи буття європейської людини, як упорядкування світу, боротьби як способу його упорядкування та рацію (світ влаштований раціонально, а відтак, розум – надійний засіб його впорядкування співмірно людині). Усе це обумовило особливості буття європейської людини у світі, яка лише в діянні відчуває свою причетність буттю. «У діянні першовитоки Буття», – патетично заявить Фауст.

Література:

1. Антология мировой философии. В 4-х томах. – Т.- 1. Ч. 1. [Текст] / Ред. коллегия: В. В. Соколов (ред.-составитель первого тома и авт. вступит, статьи) и др., – М.: Мысль, 1969. – 576 с.

2. Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. [Текст] / Барг М. А. – М.: Мысль, 1987. – 348, [2] с.

3. Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода) [Текст] / Быстрицкий Е. К., Козловский В. П., Пролеев С. В. – К.: Наукова думка, 1991. – 176 с.

4. Голосовкер Я.Э. Логика мифа [Текст] / Я. Э. Голосовкер ; сост. и авт. прим. Н. В. Брагинская, Д. Н. Леонов ; АН СССР, Институт востоковедения. – М. : Наука, 1987. – 218 с. – (Исследования по фольклору и мифологии Востока).

5. Григорьева Т. П. Дао и логос (встреча культур). [Текст] / Григорьева Т. П. –М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. 1992. –424 с.

6. Делор Жак, Пьер Асснер, Жак Ле Гофф, Алэн Турен Что такое Европа? // Свободная мысль.- 1992.- №10.- С. 41-47

7. Каждан О. Феномен Візантійської культури // Всесвіт.- 1975 – № 10. С. 180 – 196.

8. Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). [Текст] / Кессиди Ф.Х. – М.: Мысль, – 1972. – 312 с.

9. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития: В 2-х книгах. Книга 1. – [Текст] / Лосев А. Ф. – М.: Искусство, 1992. – 656 с. – ISBN 5-210 – 02464 – 4 (кн. 1)

10. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. Т. 2. К – Я.[Текст] – М.: Искусство, 1992. – 656 с. 1986. – ISBN 5-85270 – X (т. 2)

11. Павленко А.Н. Бытие у своего порога (посильные размышления). [Текст] / Павленко А.Н. – М.: ИФРАН, 1997. – 239 с. – ISBN 5-201-01921-8.

12. Померанц Г.С. Теория субэкумен и проблема своеобразия восточных культур // Ученые записки Тартуского ун-та, 1976, Вып. 392. Труды по востоковедению, №3. С. 42-67.

13. Тертуллиан. Апология [Текст] / Тертуллиан. – М.: ООО «Издательство АСТ». СПб.: «Северо-Запад Пресс», 2004. – 423 [9] с.

14. Фрагменты ранних греческих философов. (Ч. 1) От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. [Текст] / Лебедев А. В. (составитель) – М.: Наука, 1989. – 576 с. – ISBN: 5-02-008030-6 – Памятники философской мысли

15. Levi-Strauss G. Dynamique culturelle et valeurs, [Текст] / Levi-Strauss G., R. Aron // Approches de la science du developpement socio – economique. Paris: Unesco, 1971, P. 257 – 291.

Контрольні запитання

1. Яким рисам повинна відповідати Європа як спроба наднаціональної єдності?
2. Європа як культурний феномен: наявна реальність чи заданість?
3. Схарактеризуйте принципову відмінність засвоєння античної спадщини в Західній Європі й Візантії.
4. Чи важливо певному соціокультурному організмові перебувати в системі подібних організмів? Чи завжди це можливо?
5. Назвіть формотворчі принципи буття європейської людини.

Дмитро ШЕВЧУК

«ВИДИМИ» Й «НЕВИДИМИ» МЕЖІ ЄВРОПИ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТИ¹

Окреслення Європи та її меж доволі складна і суперечлива справа, хоча й назвичайно важлива, оскільки, як писав свого часу Кшиштоф Помян, історія Європи – це історія її кордонів. При цьому польський історик перекоонує, що «...лише кепська географія, яка не бере до уваги плин часу, може вписувати Європу у стабільні контури»². Географи не можуть представити остаточного вирішення питання про межі Європи, не кажучи вже про геополітичні чи соціокультурні кордони. Більше того, ми повинні бути свідомими того, що в будь-якому випадку рішеннями географів щодо ідентичності Європи ніхто особливо не задовольниться. Тож дефініції Європи завжди буде доволі велика кількість. Так, наприклад, Єжи Клочовський представляє наступну: «Європа – це частина світу, яка вирізняється прихильністю Природи по відношенню до людини. Сприятливими чинниками є: прихильний людині клімат, географічні умови, що дозволяють розвивати земну та річкову комунікацію і, що можливо найважливіше – морську (великі внутрішні моря: Балтійське, Середземне, Чорне), загалом досить врожайні землі, доступні гори. Європа – це також добрий пункт виходу “поза” – пункт виходу до інших континентів»³. У визначеннях Європи використовуються різні

¹ Першопочатково опублікована в науковому збірнику: Наукові записки НаУОА. Серія: Політичні науки. Острог, 2010. Вип. 4. С. 69-78.

² Pomian K. Europa i jej narody. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992. – S. 5.

³ Kłoczowski J. Polska-Europa. Od Gniezna 1000 roku do Polski w Unii Europejskiej. – Gdańsk: Novus Orbis, 2002. – S. 10.

критерії: членство в Європейському Союзі, приналежність до спадку імперії Каролігів, наявність автономії політики і церкви, християнство. Усі вони доволі умовні, оскільки, як можемо переконатися, розширення ЄС тільки розмиває кордони і до кінця неочевидним є те, які країни можуть стати учасниками процесу європейської інтеграції.

Саме слово «Європа» може мати різні сенси. З. Бауман пише з цього приводу: «Коли ми чуємо слово “Європа”, не відразу для нас є ясным, чи воно відсилає нас до конкретної обмеженої територіальної реальності, замкнутої кордонами, що встановлені та сурпульозно окреслені усе-ще-чинними трактатами та юридичними договорами, чи відсилає нас також до сутності, що вільно переміщається і насміхається з усіх просторових першкод і бар’єрів»⁴. Таким чином, сьогодні «Європа» має подвійне значення – умовно кажучи, це політична «видимість» європейських наднаціональних інституцій та «невидимість» соціокультурної реалізації ідеї Європи.

Часом складається враження, що з Європою можна робити що завгодно. Її можна винаходити й віднаходити, реконструювати, конструювати чи деконструювати. Інтелектуали погоджуються із її невизначеністю, що закономірно впливає із різноманітності визначень меж, сутності, ідентичності. По-різному Європа та її кордони постають в уяві політиків, економістів, географів, філософів та культурологів. Кожен витворює свій критерій європейськості. Часто європейський простір в свідомості пересічної людини вже доволі глибоко вкорінився асоціацією із чимось «цивілізованим», «розвинутим», загалом «позитивним». Таким чином, коли ми говоримо про межі Європи не варто концентруватися лише на наявних політичних та географічних кордонах, слід прийняти ідею «невидимих» меж, які, можливо, навіть більшою мірою, аніж видимі, складають передмови для розуміння сучасних

⁴ Bauman Z. Europa niedokończona przygoda. – Kraków: Wydawnictwo Literckie, 2005. – S. 12-13.

європейських феноменів та процесів, а також окреслюють напрямки транскордонної взаємодії та співпраці.

Кордони Європи розуміються по-різному. Одні дослідники твердять про те, що попри зникнення внутрішніх кордонів між членами ЄС, зовнішні кордони самого Союзу лише ущільнюються і стають дедалі більш жорсткими. Інші будуть наполягати на тому, що Європа ніколи не може утвердитися в якихось чітко окреслених межах, а її кордони завжди будуть прозорими. Доволі оригінальну концепцію кордонів Європи пропонує Георг Вобруба, який стверджує, що сфера політичного та економічного впливу Європейського Союзу побудована у вигляді своєрідної моделі концентричних кіл. Дослідник пише: «У центрі розташовано політично стабільний регіон матеріального благополуччя. За межами цієї області, мірою віддалення від центру, благополуччя пропорційно зменшується відповідно. Між окремими зонами різного благополуччя існують кордони з різним ступенем захисту. Подібний захист у виді кордонів також збільшується мірою віддалення від центру. Завдяки цьому центральне ядро має подвійний захист. Для того, щоб приєднатись до нього ззовні, існують поступово зменшувальні стимули і поступово наростаючі перепони. Процес експансії ЄС зводиться до захисту головного ядра ЄС шляхом розрахованого втягнення його оточення у рамки прийнятних умов демократії і правової держави»⁵. Кордони між різними зонами цієї моделі не обов'язково видимі, вони радше «прозорі». Тим не менше, можемо ствердити, що саме прозорість і латентна присутність зумовлює те, що вони доволі важко долаються. Фактично саме така форма кордонів завжди ставить можливість двох стратегій поводження з ними: одна – жорстке їх закриття, інша – їх розширення, тобто включення периферії до складу центру. В сучасних умовах використання обох стратегій зумовлено в першу чергу еко-

⁵ Вобруба Г. Кордони «проекту Європа» // *І.* – 2005. – Число 39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/vobruba.htm>

номічними та політичними інтересами, а не соціокультурними принципами. Наприклад, розширення ЄС обумовлюється потребою пошуку нових ринків збуту, необхідності посилення виробничих потужностей та збільшення кількості робочої сили, вирішення демографічної проблеми, а також розробка нових систем безпеки у доволі мінливому сучасному світі.

З іншого боку, слід звернути увагу на те, що кордони та межі (культурні та політичні) відіграють важливе значення для (само)визначення соціокультурного простору. Їхнє значення полягає, в першу чергу, в тому, що вони допомагають конструюванню ідентичності. Як пишуть Олег Бреский та Ольга Бреська, «Кордони, які витворюються культурами та цивілізаціями – міцніші за самих спільнот і переживають свої спільноти. І коли на зміну тим, що відходять, приходять нові спільноти, вони мають справу не стільки із попередніми народами та націями, скільки з межами, які ті витворили. Найчастіше такі кордони є артефактами, вони – пам'ять про самого себе, ти сам в різний час і в різному стані, в тому числі – твій проект про самого себе в майбутньому»⁶. Важлив є питання про співвідношення політичних та соціокультурних меж. Вони не обов'язково співпадають, але саме це забезпечує політичну, соціальну та історичну динаміку. Крім того, співвідношення між політичними та соціокультурними межами створюють підґрунтя для транскордонної взаємодії. Проблема культурних меж і кордонів особливо актуальна в епоху глобалізації, яка розмиває межі та ідентичності. Кордони починають розумітися як «залишки» минулого, які долаються та зникають, а нової визначеності світові надають потоки та магістралі (фінансові, комунікативні, міграційні та ін.). Це, у свою чергу, зумовлює руйнування традиційної системи ідентифікації індивідів в рамках певного соціокультурного простору, що вимагає пошуку нового підґрунтя як для витворення нової ідентичності, так і для пошуку нових

⁶ Бреский О., Бреская О. От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточна Европа». – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – С. 63.

форм політичної та культурної взаємодії. Що стосується сучасної Європи, то пошук моделей взаємодії, який має, без сумніву, передбачати своєрідну «культурну пам'ять» про етнічні, національні та регіональні межі і кордони, спрямований на окреслення оптимальних шляхів європейської інтеграції та контактів із сусідами.

У контексті вищесказаного зауважмо той факт, що кордони в Європі – а саме, культурні, етнічні, цивілізаційні і навіть особисті, – завжди знаходилися в процесі постійної взаємодії.

Концепт «невидимих» меж по своїй суті є цілком постмодерним, оскільки частково передбачає ідею постпросторовості. Для виявлення таких «невидимих» меж вступає в гру специфічна постструктуралістська методологія, яка дозволяє «невидимість» цих меж окреслити, а також показати позитивні моменти їх «невидимості» (своєрідної безпосередньої непрявлюваності) в мінливому світі повсякденності, але імпліцитної присутності в кожному акті взаємодії *понад* «видимими» межами. Крім того, такий підхід дозволяє проявити негативні феномени та загрози буттю людини в сучасній соціокультурній та політичній ситуації, що можуть приховуватися у цій «невидимості».

Насамперед, можемо виокремити декілька тем, що вимагають осмислення при окресленні політичної та соціокультурної суті Європи. Насамперед, європейський проект та межі його здійснення можуть поставати доволі міфологізованим. Зрештою, тут від самого початку ми зустрічаємо тісний зв'язок із міфологією. Європа – це, як відомо, дочка фінікійського царя, яку викрав Зевс у вигляді бика. Хоча цей міф видається зараз казкою, для античності він був справжнім описом світу, а перші європейці – це ніхто інший як нащадки Зевса і Європи. Сучасні міфологеми, значною мірою, сягають витворення своєрідної концепції духовної Європи, яку можемо зустріти, наприклад, в рамках феноменологічної традиції, зокрема, в працях Е. Гуссерля та Я. Паточки. Перший з них вводить поняття «духовного образу Європи». Е. Гуссерль наполягає,

що тут не йдеться про географію. Європа розуміється як «... єдність духовного життя, діяльності, творчості зі всіма цілями, інтересами, турботами, зусиллями, цільовими образами, інститутами та організаціями»⁷. Згідно з Гуссерелем, історії Європи характерна імманентна філософська ідея, телеологія, яка розуміється як прорив у розвитку людства, оскільки започатковує епоху, коли людство починає жити по-новому, вільно творячи своє буття та свою історію згідно з ідеями розуму. Духовна Європа має своє народження в рамках давньогрецької нації 7-6 ст. до н.е., оскільки тут з'являється нова настанова до навколишнього світу. Крім цього, Гуссерль зазначає, що в цей час постає духовне утворення – філософія, яке поступово розростається у систематизовану структуру культури. Саме філософія є первинним феноменом духовної Європи, що започатковує нову культуру. У такий спосіб виникає нове людство та особливе життєве покликання.

Подібні ідеї висловлює також учень Гуссерля – чеський феноменолог Ян Паточка, який у своїх працях звертає особливу увагу на проблеми філософії історії, в рамках якої він досліджує в першу чергу специфіку історичного шляху Європи. Остання, за Паточкою, це скоріше стиль мислення, аніж політичне чи географічне утворення. Спочатку в процесі свого історичного розвитку Європа розвивалася як єдина імперія, як утворення, що просякнуте єдиною ідеєю, але потім вона ввійшла у протиріччя з принципами, з яких вийшла. Європа, за Паточкою, повинна бути світом, відкритим історичній людині, тобто горизонтом різноманітних рухів, які ніколи не підганяються під єдину ідею і єдине пояснення, але який буде простором толерантності тих, хто шукає і запитує. Історія, як твердить Ян Паточка, виникла з народженням трьох інститутів: філософії, груцького полісу і піклуванні про душу. На цьому грецькому фундаменті стоїть уся Європа. Паточка твердив, що не можна Європу базувати лише на християн-

⁷ Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія // Сучасна зарубіжна філософія: течії і напрями. – К.: Ваклер, 1996. – С. 67.

ських цінностях, оскільки те, що складає її основу є першопочатково грецьким, і відповідно язичницьким⁸.

Хоча Гуссерль наполягає на тому, що його концепція духовного образу Європи не є «...спекулятивною інтерпретацією нашої історичності, це – вираз живого передчуття, що постає в неупередженому осмисленні»⁹, деякі сучасні інтелектуали критикують його бачення сутності європейської культури саме за довільну інтерпретацію. Наприклад, Олександр Гриценко з цього приводу пише наступне: «те, що Гуссерлева концепція “духовної Європи” ґрунтується не на історичних фактах, а на довільно зінтерпретованій (сказати б, сакралізованій) ролі давньогрецької філософії й філософів, а ширше – ролі інтелектуалів у європейському суспільному житті протягом понад двох тисячоліть, що вона є концепцією, по суті, неісторичною і взагалі ненауковою, а глибоко мітичною, – це, мабуть, не спадало на думку світочеві феноменології. Ба гірше – це не спадає на думку багатьом сьогоднішнім захисникам “духовної Європи”, особливо численним у її централь-но-східних регіонах»¹⁰. Сучасний міф про Європу та її межі дещо трансформується, але суть залишається такою ж самою – пошук духовного образу, який сягає над видимими межами, а тому не обов’язково ґрунтується на історичних фактах, але як будь-яка міфологія має на меті у нерелексивний спосіб обґрунтовувати соціокультурний порядок.

Друга тема, яка стосується Європи та її меж, пов’язана із концепцією принципової незавершеності Європи, а відтак із неможливістю встановити жодної з її меж. Найбільш детально концепція незавершеності Європи розроблена Зигмунтом Бауманом у праці «Європа незакінчена пригода». Бауман стверджує, що географічна Європа ніколи не мала усталених

⁸ Див.: Паточка Я. Єретичні есе про філософію історії. – К.: Основи, 2001. – 374 с.

⁹ Гуссерль Е. Зазн. праця. – С. 69.

¹⁰ Гриценко О. Світ, Європа, ми // Ї. – 1998. – Число 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/hrycenko.htm>

меж і сумнівним є, аби коли-небудь вони будуть встановлені. Кожна межа Європи завжди буде поставати як виклик, який слід подолати. А відтак, Бауман розрізняє «сутність Європи» та «реально існуючу Європу», які є по суті неспівмірними: «...сутність "буття європейцем" випереджає завжди існуючі реалії, а сутність європейської реальності ніколи не встигає за сутністю Європи... Наскільки "реально існуюча Європа", Європа політиків, картографів і усіх її офіційних речників та самозванців може бути географічним поняттям і просторово обмеженим буттям, настільки не є ним "сутність Європи"»¹¹. Сучасність характеризується тим, що сутність Європи втрачається, а тому з'являється потреба відродження «європейської пригоди». Остання втілюється в образі Європи, яка споглядає поза власні межі, критично ставиться до себе, має відчуття власної місії, прагне вийти поза власні територіальні кордони. Для того, щоб був здійснений справжній проект Європи потрібна свідомість того, що «європейська ідентичність» – це «ідентичність завжди-ще-не-готова». Вона не схоплюється безпосередньо і принципово протистоїть актуальній реальності.

Невизначеність Європи пов'язана із тим, що вона завжди поставала як простір різноманітних ідентичностей. Творення європейського соціокультурного простору передбачає участь інших, із якими потрібно вступати в діалог і залучати до активної чи пасивної участі в просторі культури, політики, економіки. З. Бауман звертає увагу на те, що Європа противиться монополізації свого соціокультурного проекту: «Не можна відмовляти його [ідеалу Європи – Д. Ш.] "іншим", оскільки він сам містить явище "іншості": в європейській практиці постійне зусилля впливу, виключення, виштовхування зовні й надалі зривається притягуванням, прийняттям і асиміляцією того, що "зовнішнє"»¹².

¹¹ Bauman Z. Op. cit. – S. 11.

¹² Bauman Z. Op. cit. – S. 14.

Якщо звернутися до соціокультурних аспектів, то ідеал діалогічного прийняття інших в Європі цілком вписується у філософські та етичні розробки рецептів подолання сучасної культурної кризи. В цьому контексті можемо згадати ксенологію Б. Вальденфельса, філософію діалогу М. Бубера та ін.

Третя тема, пов'язана із намаганням проявити видимі та невидимі межі Європи стосується проблеми окреслення Східної Європи. Вже доволі стереотипним стало твердження про не зовсім «європейськість» Східної Європи. Можна згадати відомий жарт австрійського канцлера XIX ст. К. фон Метерніха, який якийсь сказав, що Азія починається за огорожею його саду¹³. Тож Східна Європа асоціюється із станом недовершеного розвитку у напрямку здійснення європейських ідеалів, а тому поділ на Східну та Західну Європу постає радше аксіологічним, аніж географічним. Загалом, східноєвропейським народам не відмовлено участі у європейському проекті, але риси, які для них часом приписують можуть не повністю виконувати соціокультурні критерії приналежності до європейської цивілізації. Як пише Анджей Менцвель, «...не вважалося, що Східна Європа – осередок дикості чи варварства, але не випадково у ній віднаходили князівство Дракули, або степи, якими мчав кінь Мазепа. Однак у найкращому випадку, з огляду на російську імперію, якою не можна було нехтувати, цю Європу визнавали як іншу, відмінну цивілізацію, з чого охоче користалася і користує як російська історіософія, так і політика. Ця Європа інша і коли схиляється перед західною філософією, і коли захоплюється східними єдиноборствами»¹⁴. При цьому завжди визнавалася геополітична роль Східної Європи. Її зникнення було неприпустимим для європейської політики та оборонної стратегії. Тож ставлення Західної Європи

¹³ Рябчук М. За огорожею Меттерніхового саду // Ї. – 1998. – Число 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/riabchuk.htm>

¹⁴ Менцвель А. Родина Європа – вперше. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2007. – С. 18.

до Східної набуває амбівалентного характеру. Микола Рябчук пише стосовно цього наступне: «З одного боку, західні європейці завжди вважали, що їхні східні сусіди тією чи іншою мірою заслуговують своєї долі (кожен народ, зрештою, заслуговує на той уряд, який має): але з іншого боку, вони не могли не відчувати, що східні європейці, котрі відчайдушно опираються домінуванню “Азії” на своїх теренах, є корисними, і вже тому заслуговують на симпатію й допомогу»¹⁵. Саме таке амбівалентне ставлення зумовлене, в першу чергу, геополітикою. На рівні повсякденної комунікації, ці поділи можуть видаватися непомітними.

Тим не менше, концепт Східної Європи та уявлення, що на основі нього формуються, піднімають проблему європейської роз'єднаності та своєрідних внутрішніх меж Європи, які не долаються ані риторикою, ані витворенням загальноєвропейської інтеграційної ідеології чи пошуком спільних коренів для конструювання європейської ідентичності. Ряд мислителів вказує на те, що «ядро Європи» та «Європа окраїнна» протиставляються одне одному. «Самовпевненому почуттю переваги північно-західних європейців, – пише Г. Мюнклер, – відповідає поширене на півдні і на сході почуття неповноцінності, що, у ліпшому випадку, може компенсуватися тільки за рахунок можливостей претендувати на фінансову допомогу. Але тоді південь і схід Європи стають для європейців північного заходу не більше, ніж просто тонкою перегородкою, за допомогою якої вони прагнуть захистити й убезпечити себе від настирливих Африки й Азії»¹⁶. Східна Європа постає як певний геополітичний проект європейського Пограниччя. У цьому сенсі можемо згадати про творення концептів Центральнo-Східної Європи (куди, як правило, відносять країни

¹⁵ Рябчук М. Зазн. праця. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/riabchuk.htm>

¹⁶ Мюнклер Г. Європа як політична ідея // Ї. – 2007. – Число 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/muenkler.htm>

бувшого Варшавського договору, такі як Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина та ін.) та Східної Європи (до якої відносять останнім часом Україну, Булорусь та Молдову). В основі цих об'єднань немає нічого від географії. Як пишуть О. Бреский та О. Бреска стосовно Східної Європи, «Фізична мапа не вказує нам ані на чіткі кордони між Східною і Західною Європою, більше того, не існує і чітких кордонів між Молдовою і Румунією, між Україною і Словачкією, між Україною, Білоруссю і Польщею. Точно так само ми не знаходимо такого роду кордонів на сході цих країн, де Молдова м'яко – через Придністров'я – перетікає в Україну, де Білорусь і Україна майже непомітно змінюються Росією»¹⁷. Отож, дослідники твердять, що з точки зору географії немає жодних підстав викоремлювати цей регіон – тут немає природніх перешкод, які можуть бути натуральними кордонами.

Тим не менше, виокремлення регіону Східної Європи та інтерпретація його як європейського Пограниччя має на меті позбутися негативних оцінок. По-перше, у такий спосіб країни, що об'єднуються цим концептом – Україна, Білорусь, Молдова, позбуваються пострадянської невизначеності. По-друге, це сприяє оформленню сталої ідентичності регіону. По-третє, цей регіон у статусі «свого Пограниччя» набуває стратегічного значення для Європи. У такий спосіб Східна Європа перетворюється зі сфери транзитивності у сферу пограничності. Тут, як вказують дослідники, існує відмінність у сприйнятті кордону. Для транзитивних суспільств кордони постають як рубіж, вони виконують функцію інтеграції в суспільстві, але не сприяють виконанню комунікативної функції. Суспільства ж Пограниччя перебувають в пошуку балансу своїх різноманітних меж і кордонів, а тому останні служать передусім основою для налагодження комунікації.

Підсумовуючи, можемо ствердити, що аналіз концептів, пов'язаних із осмисленням «видимих» та «невидимих» меж

¹⁷ Бреский О., Бреская О. Зазн. праця. – С. 69.

Європи, дає можливість окреслити чинники, що впливають на комунікацію та співробітництво в рамках різного роду європейських проєктів. Крім того, визначення «невидимості» меж, кордонів та розламів може бути дієвим засобом для того, аби виявляли ті перешкоди та загрози, які можуть негативно впливати на транскордонне співробітництво в його політичному, економічному та загалом соціокультурному вимірах. Розуміння даної проблематики має також важливі наслідки для України та інших країн, що складають простір Східної Європи, оскільки усвідомлення «видимості» та «невидимості» європейських кордонів та меж дозволить для них витворити ідентичність, що сприятиме виходу із посткомуністичної невизначеності.

Література:

1. Бреский О., Бреская О. От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточна Европа». – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – 336 с.
2. Вобруба Г. Кордони «проєкту Европа» // *І.* – 2005. – Число 39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/vobruba.htm>
3. Гриценко О. Світ, Европа, ми // *І.* – 1998. – Число 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/hrucenko.htm>
4. Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія // *Сучасна зарубіжна філософія: течії і напрями.* – К.: Ваклер, 1996. – С. 62-94.
5. Менцвель А. Родина Європа – вперше. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2007. – 48 с.
6. Мюнклер Г. Європа як політична ідея // *І.* – 2007. – Число 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/muenkler.htm>
7. Паточка Я. Єретичні есе про філософію історії. – К.: Основи, 2001. – 374 с.
8. Рябчук М. За огорожею Меттерніхового саду // *І.* – 1998. – Число 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/riabchuk.htm>

9. Bauman Z. Europa niedokończona przygoda. – Kraków: Wydawnictwo Literckie, 2005. – 214 s.
10. Kłoczowski J. Polska-Europa. Od Gniezna 1000 roku do Polski w Unii Europejskiej. – Gdańsk: Novus Orbis, 2002. – 248 s.
11. Pomian K. Europa i jej narody. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992. – 257 s.

Олександр ШЕВЧУК

ЄВРОПА ЯК КОНТИНЕНТ КУЛЬТУРНИХ ПОГРАНИЧ

Європа – це не лише географічна площина, а й, без сумніву, складний і багатогранний соціокультурний феномен, який полягає в тому, що цей континент більшість трактує як сукупність цінностей, традицій і вольностей, мистецьких, технічних, культурних і наукових досягнень. Кажучи узагальнено, сама Європа стала великою культурною цінністю. Її імідж тісно пов'язаний із уявленнями про досконалість, новизну та креативність. Стереотипні переконання зосереджені на тому, що всі найкращі речі сконцентровані на європейських землях.

Урешті-решт, Європа в першій половині ХХІ століття перетворилася на нову землю обітовану, куди прагнуть потрапити мешканці менш успішних країн. Цей континент став самоціллю, втілившись в одвічному прагненні до комфортнішого життя. Проживання в європейській реальності здається ідеальним, позбавленим звичайних проблем і негараздів, із якими стикається людина впродовж свого життя. Емігранти або ж біженці з бідніших держав, намагаючись виїхати в Європу, тим самим пробують повернутися до втраченого раю, де життя ідеальне та безпечне. На цей континент покладали свої найпалкіші надії й українці 2014 року після перемоги Євромайдану. Власне, і перші іскри протестів спалахнули після того, як тодішній президент України Віктор Янукович відмовився підписувати Угоду про Євроасоціацію. У той період частина населення сприймала цей крок як зраду інтересів, повернення до старої проросійської (або й навіть прорадян-

ської) цивілізаційної моделі. Відхилення від європейського курсу трактували як призупинення соціального, політичного й економічного розвитку. Проте мало хто абсолютно коректно розумів, що конкретно означає Євроінтеграція, європейський шлях розвитку та членство в Євросоюзі. І що таке омріяне утворення «Європа».

На це звернув увагу Славој Жижек у своєму есе, яке написав відразу після завершення протестів. Жижек наголошує: Європа – це великий спектр явищ, культурних течій і ідеологій: від ультраправих до максимально ліберальних, і самі українці не знають до кінця, до чого саме вони воліють бути належними¹. Та й українському народові не було потрібно конкретно уявляти, яка саме Європа, адже завдяки належності до європейської співдружності можна потрапити до “кращого, успішнішого життя”. Вона має більше спільного з мріями, ніж із географією. Європа – ідеалізована та створена зі сподівань і надій.

Європа ідеалізована – це континент, якого насправді немає. Він здатен існувати лише в координатах мифів та мрій. Саме тому мандри в Європу стають безперервними, адже мандрівник не може потрапити в мрію і змушений постійно шукати ідеальне місце для життя, переїжджаючи з однієї країни до іншої. Мандри як процес постійного пошуку себе стають неврозом, який теж є ознакою європейської культури. Європа, з-поміж іншого, відома в історії як колонізаторка, а колонізаторство завжди передбачало постійне переміщення в просторі, освоєння нових земель, підкорення нових географічних площин. Пізніше колонізація переросла в постійні мандри, які також є підкоренням інших країн, але не мілітарним. Сьогодні людина стала більш «кочовою», ніж «осілою», і, як слушно зазначає дослідниця Надія Гапон, «соціальна повсякденність індивідів певною мірою перемістилася з простору

¹ Žižek S. *What Europe should learn from Ukraine*. <https://blogdaboitempo.com.br/2014/03/31/zizek-what-europe-should-learn-from-ukraine/> (2020.03.25).

«об'єктивної реальності» у віртуальний простір, а постійне зростання швидкості зародження соціальних контактів, їхня поверховість нагадує більше кочування номад степом, аніж осіле життя мешканця полісу»². Така постійна мандрівливість означає безперервну взаємодію з пограниччями та різноманітними кордонами. Для подібного процесу освоєння країн Європа підходить найбільше, адже це континент культурних погранич. Більше того, на переконання одного з дослідників феномену пограниччя Кшиштофа Чижевського, теорія погранич украй актуальна для Європи: «у Європі ми весь час стикаємося з гаслом *unity in diversity* – єдність у різноманітності. Але з єдністю очевидна проблема. Існування архіпелагу культур не означає, що між ними є якась сполучна тканина, що між ними будують мости. Часто *multikulti*, західна концепція мультикультурності, підкреслює відмінності, різноманітність, але не сприяє інтеграції. Це одна з причин, чому ця концепція пограниччя може звучати так актуально у світі»³. Для того, аби краще зрозуміти складне явище Європи, варто розглядати її крізь призму екзистенції погранич.

Одне з найперших і найбільш явних культурних та цивілізаційних поділів – це штучне розділення на Східну та Західну Європи. Сприйняття цих двох умовних частин континенту теж кардинально відмінне – від захвату і часто безумовної і сліпої довіри (щодо Західної Європи) до вивчення як чогось дивного і неосяжного (щодо Європи Східної). Власне існує теза про те, що Східну Європу вигала Західна Європа як певний образ для того, аби мати змогу імплементувати її в колоніальний світ⁴.

² Гапон Н. *Ідентичність та номадизм людини: взаємозалучені тренди сьогочасся*. Коваліско Н., Єкатеринчук А. Р. Радзік (ред.). *Ідентичності народів Центрально-Східної Європи: колективна монографія*, Л: «ЛНУ імені Івана Франка», 2018. С.9.

³ Чижевський К. *Спадкоємці цілого*. <https://zbruc.eu/node/93451> (2020.03.17).

⁴ Бобков И. *На Восток от Центра: конфигурации модерности в восточно-европейском Пограничье*. *Перекрестки*, № 1-2, 2010. С3.

Колоніалізм зручний для сприйняття і “внутрішнього користування”, оскільки має вже готові формули і форми для розуміння будь-якого явища, події чи феномену. Він спрощує і пропонує найпростіші рішення для складних соціальних, культурних і філософських проблем. Через це Східна Європа виконувала і виконує роль спрощеного способу розуміння того, що не належить до Західної Європи. Едвард Саїд уважає: «Усе в історії людства обертається навколо землі»⁵. Отже, як може диктувати масова свідомість, земля мусить бути структурована, чітка і зрозуміла й через це повинна втратити свою непередбачуваність. Зрозуміла географічна площа більше не ховає несподіванок і небезпек, однак не втрачає своєї (часто штучно вигаданої) чарівливості й дивовижності. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Східну Європу сприймали як щось орієнтальне, сповнене загадок і несподіванок, навіть “дикунських” (з погляду “цивілізованих” європейців) звичаїв.

Подібне сприйняття можна простежити у враженнях Вільяма Кокса, який подорожував Польщею впродовж 1778–1779 років. Вільям Кокс – син придворного лікаря, навчався в Ітоні та Кембриджі, а потім став священником. Разом зі своїм вихованцем із заможної родини він мав здійснити «Велику мандрівку Європою» і, будучи людиною передових поглядів, умістив у маршрут Росію, Польщу, Данію та Швецію. Священник спільно з усіма приїхав у Польщу 24 липня 1778 року, про що написав у своєму щоденнику. Відверто кажучи, як зазначає Вульф, Вільям Кокс не перебував у Польщі як державі, оскільки з 1772 року ці землі належали Габсбургам, але Кокс мав конкретне відчуття, що перебуває саме в Польщі. Польщу він сприймає як збіднілу територію з понурими краєвидами, убогими будинками, поганими дорогами, хоча Краків описує як цікаве місто, яке колись було в самому центрі польських володінь, а нині стало пограничним. Мандрівник також відзначав, що бачить великий контраст між колишньою велич-

⁵ Саїд Е. *Культура й імеріялізм*, К: «Критика», 2007. С.41.

чю і тодішнім занепадом. Крім того, Кокс відмовив полякам у “європейськості” й приписав їхню зовнішність та одяг до азійської цивілізації⁶. Наведений приклад вражень від тогочасної Польщі демонструє, яка спокуслива належність до Західної Європи. Нині велика кількість поляків із задоволенням відносить себе саме до цієї частини континенту. А “розуміння Кокса” легко застосовують до України як країни з поганими дорогами, колись вишуканої (а нині, на переконання деяких іноземців, не дуже) архітектури деяких міст і Львова, який зберіг свою елегантність, бо колись належав до імперій. Варто підкреслити, що подібна роздвоєна ідентичність – це явище постколоніалізму, що засвідчує схильність до деконструкції⁷. А деконструктивізм, як відомо, спричинює появу нових незвичних форм, інтелектуальних конструктів – певним чином постколоніальним деконструктивістським об’єктом стала Центрально-Східна Європа.

Розрив між так званою Східною і Західною Європою був настільки разючий, що довелося створити ще один інтелектуальний конструкт – Центрально-Східну Європу, яка почала зароджуватися приблизно в тому часовому відрізку, що і спогади Вільяма Кокса – у ХІХ столітті. Дослідник Єжи Квочовські підкреслює, що появі Центрально-Східної Європи сприяла політична ситуація на кордоні багатьох країн, яка виникла тоді, а також пізніше – у 1918–1921 роках і впродовж 50 років – у 1939–1989 роках⁸. Якщо не вдаватися до геополітичних розвідок, то можна припустити, що це просто можливість створити пограниччя між цими двома протилежними європейськими полюсами. Про те, що ця пограничність є скоріше культурним, символічним простором, засвідчує

⁶ Вульф Л. *Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*, М: «Новое литературное обозрение», 2003. С.69.

⁷ Баррі П. *Вступ до теорії: літературознавство та культурологія*, К: “Смолооскип”, 2008. С.233.

⁸ Kłoczowski J. *Europa Środkowo-Wschodnia w przestrzeni europejskiej*. http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/Content/10968/kloczowski_wyklad_symposium.pdf (2020.03.09).

значна кількість філософських і культурологічних есеїв на тему особистого осмислення Центрально-Східної Європи. Одним із найактивніших “подорожніх” по цій персональній топографії є відомий український письменник Юрій Андрухович, для якого окреслення європейськості стало одним із мотивів творчості⁹. Але ХХ століття почало підважувати ці умовні утворення й розділення Європи (як і будь-яких інших країн і культур). Слушно наголошує Едвард Саїд: «Наприкінці ХХ сторіччя майже повсюдно існувало загальне усвідомлення кордонів між культурами та поділів і відмінностей, які не лише дозволяють розрізняти ці культури, а й уможливають наше бачення того, наскільки культура є штучно створеною структурою влади та співучасті – милосердною до того, що вона охоплює, об’єднує та обґрунтовує, жорсткішою до того, що відкидає і понижує. На мій погляд, усі національно визначені культури прагнуть незалежності, впливу і панування»¹⁰. Тож, зважаючи на таку самостійницьку експансію культур, бажання країн зберегти свою самостійність (підтвердженням чого може бути вихід Великої Британії зі складу ЄС, який розпочався 2020 року), конструкт Центрально-Східної Європи як пограничної території між “Заходом” та “Сходом” почав утрачати свою дієвість, тож Європа “винайшла” собі нову пограничну територію – Україну.

Україна стала новоутвореним пограниччям між “цивілізованим світом”, роль якого у європейській масовій свідомості відіграє Західна Європа, і “непередбачуваним хаосом”, якою для тієї ж масової свідомості є Росія та інші пострадянські країни. Україна повинна зберегти обидва ці світи у передбачуваній, абсолютно контрольованій сталості.

Україна теж була дивовижною для мандрівників «Землею козаків», де, за враженням Павла Халєбського, «...усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшіна їхніх дружин та дочок,

⁹ Андрухович Ю. *Центрально-Східна Європа: коротка історія мутацій*. <https://zbruc.eu/node/67327> (2020.04.03).

¹⁰ Саїд Е. *Культура й імеріалізм*, К: «Критика», 2007. С.51.

уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні піснеспіви...»¹¹ і, звісно ж, уміють солодкоголосо співати¹². Певною мірою неймовірною для європейця вона залишається і нині. Але сьогодні Україна – це міст між Сходом і Заходом. Українські топ-політики радо пристали на такий стереотип. Наприклад, Віктор Янукович у своїй статті для «The Wall Street Journal» наголошує, що роль України в тому, аби посісти своє місце між Сходом і Заходом¹³. І навіть майже через 10 років ця теза зберігає свою неймовірну живучість – 5 грудня 2019 року журнал «Time» опублікував у фейсбуці макет сторінки з інтерв'ю Володимира Зеленського, назвавши його «чоловіком по роздоріжжі» й анонсувавши, що президент України розповість, як бути «посередині між Трампом і Путіним»¹⁴. Попри всі намагання України задекларувати своє бажання належати до Західного світу та обстояти власні конституційні, культурні цінності перед агресією Росії, у суспільній думці Україна й далі залишається пограничним простором між Західною та Східною культурою, повною мірою не належачи до жодної з них. Україна для Заходу потрібна лише як пограниччя, яке сполучатиме культури, допомагатиме забезпечити діалог (при чому діалог лише конструктивний, адже всі негативні тенденції вона повинна затримати на своїй території), створити раціональні умови для розвитку співпраці між Сходом і Заходом. Як бачимо, Україна – пограниччя не лише для Європи, а й загалом для більшості учасників глобального політичного світу. Для них Україна, яка має доволі давню історію дотримання державницьких цінностей, ліберальних і

¹¹ Халебський П. *Україна – земля козаків: Подорожній щоденник*, К: «Ярославів Вал», 2009. С.25-26.

¹² Ibid. С.25.

¹³ Yanukovich V. *Ukraine will be a bridge between East and West*. http://online.wsj.com/article/SB10001424052748704804204575069251843839386.html?mod=WSJ_latestheadlines (2010.03.08).

¹⁴ *Офіційна сторінка Time у соціальній мережі Фейсбук*. <https://www.facebook.com/time/photos/a.470156966490/10157069834091491/?type=3&theater> (2020.04.03).

правозахисних традицій навіть у тоталітарних умовах, залишається не до кінця дослідженою територією, яка має право не тільки на пограничність, а й на активну роль у політичному житті світу.

Поява нових культурних погранич Європи на початку ХХІ століття тісно пов'язана не так із політичними, як із духовними та метафізичними процесами. Одним із рушіїв появи нових культурних процесів є іслам. Європа, як зазначає Юрій Кочубей, давно відчувала вплив ісламу: «Європа давно знає мусульман – відтоді, як вони вступили у контакт із християнськими державами, зі світом ісламу були і війни, і мирні часи. Армії послідовників Пророка Мухаммеда дійшли до Луари й Альпійських гір, араби на багато століть затрималися в Іспанії та на островах Середземного моря, імперія Османа опанувала Балкани і Причорномор'я з Кримом, а на Сході Європи мусульманами стали піддані Золотої Орди – жителі Поволжя. І навіть під самою Москвою певний час існувало васальне Касимовське ханство. Незначним мусульманським анклавом можна вважати литовсько-білоруських татар, які в складних умовах усе ж притримувалися віри предків. З часом ситуація змінювалася, й у ХХ столітті в Європі населеними переважно мусульманами були тільки Боснія та Албанія, європейська частина Туреччини – Румелія, а також деякі анклави в Болгарії та югославських республіках. Поволжя і Крим залишилися мусульманськими краями, але не мали самостійного політичного значення, особливо в роки атеїстичного радянського режиму. Тут важливо зазначити, що в названих вище частинах Європи мусульмани становили більшість населення і могли жити за своїми законами і звичаями»¹⁵. Іслам повільно вплітався в культурну тканину Європи, створюючи власний унікальний візерунок, стаючи частиною європейської цивілізації і породжуючи нові культурні пограниччя. Прикладом

¹⁵ Кочубей Ю. *Іслам у Європі: вдома чи в гостях*. <https://tyzhden.ua/Publication/992> (2020.03.30).

цього явища служить Туреччина, яка поєднує в собі класичні європейські тенденції та ісламську релігію.

Туреччина, як і Україна, підтвердила своє бажання стати членом Євросоюзу, уважаючи це важливим кроком для підтримання стабільності не тільки для себе, але й для інших країн¹⁶. Зі свого боку, це руйнує стереотип про те, що ісламські країни не ліберальні, що їм властиві утиски громадян й обмеження їхніх прав і свобод. Адже, як відомо, ЄС особливо прискіпливо ставиться до дотримання прав людини та принципів демократичного суспільства. Туреччина стала одним із острівців ісламського світу в морі європейського християнства. Але вона – не єдине пограниччя між християнським і мусульманським світом. Іншою пограничною територією є Косово – країна між ультраправославною Сербією та Албанією, яка переважно сповідує іслам. Періодичні конфлікти на релігійному ґрунті свідчать про те, що життя на пограниччі не завжди конструктивне та раціональне, а діалог культур має різні форми¹⁷.

Говорячи про релігійний аспект культурного життя Європи, не можна не згадати й інший кардинально відмінний поділ між атеїзмом та релігійністю. Пограничною територією, яка втілює перехід між християнством та атеїзмом, є Чехія. Першопочатково ця країна традиційно була християнською. Нині свідомість чехів стає секулярною та атеїстичною. Кілька років тому польські католики поставили чехам запитання, як їм живеться без Бога. Чехи різного віку відповіли, що «нормально», «цілком нормально», «як без тирана», «не до кінця не вірю, можливо, щось таке існує». Важливо, що попри те, що частина чехів відкидає християнський світогляд, їхні ціннісні

¹⁶ МЗС Туреччини: Членство в ЄС залишається стратегічною метою країни. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2723632-mzs-tureccini-clenstvo-v-es-zalisaetsa-strategicnou-metou-kraini.html> (2020.03.31).

¹⁷ Шевчук О. *Косово: культурні, історичні та політичні аспекти існування пограничних територій*. Rocznik Europejskiego kolegium polskich i ukraińskich uniwersytetów, № 6, 2010. С.261.

орієнтири наближаються до християнських – для мешканців Чехії значення має гуманізм¹⁸. Чехія – це приклад переходу між двома кардинально різними способами сприйняття власного «Я» та навколишньої дійсності. Нинішні атеїстичні трансформації суспільної свідомості невідворотні, адже образ сучасної технократичної людини не передбачає існування «Великого Іншого», який здатен впливати на життя. Та попри це в сучасному світі залишаються релігійні спільноти. Й очевидно, що успішність розвитку будь-якої країни чи навіть континенту залежить від діалогу, який виникає між різними верствами. Саме для цього такий важливий досвід співіснування на пограниччях.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що Європа – це континент не тільки різних країн, але й погранич – умовно-геополітичних (як Східна, Західна, Центральна-Східна Європа), метафізичних (християнських, атеїстичних та ісламських), мисленневих (Європа вигадана та реальна) та умовно-новостворених (Україна, яка має пов'язати Західну та Східну Європи як допоміжний елемент конструкції «Центральна-Східна Європа»). Об'єднувальним елементом, що дає можливість взаємодіяти всім цим умовним і явним пограниччям, є людина, яка постійно шукає, намагається в мирний спосіб мандрівництва підкорити собі нові території та горизонти. Людина сучасності – створіння неспокоїне (аж до нервозності). Постійно переміщуючись у просторі, вона стає запорукою діалогу культур, оскільки, налагоджуючи все нові й нові контакти, одночасно репрезентує свою рідну культуру.

Останні кілька десятиріч Європа намагається показати приклад успішного і гармонійного співжиття різних культур і країн. І, без сумніву, успішність моделі співіснування так само, як і успішність проєкту під назвою Європа, залежить від успіху культурного, економічного та політичного діалогу між усіма європейськими країнами. І одним із елементів, здатним

¹⁸ Szczygieł M. *Zrób sobie raj*. Wołowiec: Wydawnictwo „Czarne”, 2011. С.108.

статі запорукою успіху такого діалогу, є численні культурні пограниччя Європи.

Література:

1. Андрухович Ю. *Центрально-Східна Європа: коротка історія мутацій*. <https://zbruc.eu/node/67327> (2020.04.03).

2. Баррі П. *Вступ до теорії: літературознавство та культурологія*, К: "Смолоסקип", 2008. 360 с.

3. Бобков И. *На Восток от Центра: конфигурации модерности в восточноевропейском Пограничье*. *Перекрыткі*, № 1-2, 2010. С.7-19.

4. Вульф Л. *Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*, М: «Новое литературное обозрение», 2003. 506 с.

5. Гапон Н. *Ідентичність та номадизм людини: взаємозалучені тренди сьогодні*. Коваліско Н., Єкатеринчук А. Р. Радзік (ред). *Ідентичності народів Центрально-Східної Європи: колективна монографія*, Л: «ЛНУ імені Івана Франка», 2018. С.9-21.

6. Кочубей Ю. *Іслам у Європі: вдома чи в гостях*. <https://tyzhden.ua/Publication/992> (2020.03.30).

7. МЗС Туреччини: *Членство в ЄС залишається стратегічною метою країни*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2723632-mzs-tureccini-clenstvo-v-es-zalisaetsa-strategicnou-metou-kraini.html> (2020.03.31).

8. *Офіційна сторінка Time у соціальній мережі Фейсбук*. <https://www.facebook.com/time/photos/a.470156966490/10157069834091491/?type=3&theater> (2020.04.03).

9. Саїд Е. *Культура й імеріялізм*, К: «Критика», 2007. 608 с.

10. Халебський П. *Україна – земля козаків: Подорожній щоденник*, К: «Ярославів Вал», 2009. 293 с.

11. Чижевський К. *Спадкоємці цілого*. <https://zbruc.eu/node/93451> (2020.03.17).

12. Шевчук О. *Косово: культурні, історичні та політичні аспекти існування пограничних територій*. *Rocznik Europejskiego kolegium polskich i ukraińskich uniwersytetów*, № 6, 2010. С. 257-263.

13. Kłoczowski J. *Europa Środkowo-Wschodnia w przestrzeni europejskiej*. http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/Content/10968/kloczowski_wyklad_symposium.pdf (2020.03.09).

14. Szczygieł M. *Zrób sobie raj*. Wołowiec: Wydawnictwo „Czarne”, 2011. 292 с.

15. Yanukovych V. *Ukraine will be a bridge between East and West*. http://online.wsj.com/article/SB10001424052748704804204575069251843839386.html?mod=WSJ_latestheadlines (2010.03.08).

16. Žižek S. *What Europe should learn from Ukraine*. <https://blogdaboitempo.com.br/2014/03/31/zizek-what-europe-should-learn-from-ukraine/> (2020.03.25).

Любов КОРНІЙЧУК

РЕФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Упродовж декількох останніх років низка масштабних проблем вплинула на початок системної кризи в ЄС. Наприклад, світова міграційна та фінансова кризи, терористичні загрози, виклики у сфері безпеки у Східній Європі у зв'язку з агресією Російської Федерації, проблеми трансатлантичного співробітництва після приходу до влади в США Д. Трампа, наростання суперечностей у Співтоваристві через сепаратистські рухи, посилення євроскептицизму і, звичайно ж, Brexit значно вплинули як на ситуацію всередині ЄС, так і на його позицію на міжнародній арені. Сповільнення інституційних процесів і складність подальшого поглиблення інтеграції примушує провідні держави-члени ЄС шукати можливі шляхи виходу з кризи та розробляти нову глобальну стратегію розвитку, що дозволить адекватно й ефективно реагувати на глобальні виклики у світовій міжнародній системі.

Розширення ЄС шляхом входження держав Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, з одного боку, сприяло зростанню міжнародної ролі Спільноти, що репрезентує інтереси всіх держав-членів, однак, з іншого боку, так і не пододало диспропорції в господарському розвитку членів ЄС, а також розбіжностей у їхніх зовнішньополітичних інтересах, що, своєю чергою, вплинуло на прояв кризових явищ у функціюванні Співтовариства. Одночасно ЄС відіграє роль глобального гравця на міжнародній арені, а це вимагає вироблення спільної позиції всіх держав-членів щодо низки важливих питань світової політики. Посилення міжнародного

впливу ЄС – одне з найважливіших завдань, що стоять сьогодні перед Спільнотою, відтак очевидна потреба системних реформ, щоб подолати кризові явища, що дало б змогу ЄС не лише зберегти, а й зміцнити свою позицію на міжнародній арені. 2020 р. перед ЄС постало багато політичних, економічних та суспільних викликів, що вимагають модернізації його структур і механізмів управління та ухвалення рішень.

Про потребу низки реформ активно заговорили після того, як 1 березня 2017 р. Єврокомісія презентувала Білу книгу про майбутнє Європи до 2025 р., а пізніше, 25 березня, під час саміту ЄС із нагоди 60-річчя підписання Римських угод Президент Європейської комісії Жан-Клод Юнкер представив п'ять сценаріїв імовірного розвитку Спільноти¹. Перший сценарій передбачав утілення поточної програми реформ, яку презентувала Єврокомісія ще 2014 р. Фактично це означало нічого не змінювати, що зі свого боку може призвести до ще більшого наростання суперечностей між державами-членами, ускладнити процедуру ухвалення рішень із важливих питань, а про ефективність їх виконання в такому випадку говорити буде ще складніше. Другий сценарій – «Залишити лише єдиний ринок» – передбачав згортання окремих частин політичної інтеграції між учасниками ЄС та збереження єдиного європейського ринку товарів і послуг. У такому випадку держави вирішуватимуть суперечності у двосторонньому порядку. Третій сценарій «Європа декількох швидкостей» передбачав, що за бажанням учасників відбувається поглиблена інтеграція в певних сферах, а інші члени теж, коли захочуть, можуть долучатися до відповідних ініціатив. Однак у такому випадку окремі держави побоюються, що може сформуватися група країн, що матимуть переважний вплив на ухвалення рішень, натомість найменш залучені до інтеграції держави втратять

¹ *White Paper on the Future of Europe. Reflections and Scenarios for EU27 by 2025, EC COM (2017) 2025 of 1 March 2017.* https://ec.europa.eu/commission/sites/betapolitical/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf (2020.02.10).

можливості впливати на цей процес. Четвертий сценарій – «Робити менше, але ефективніше» – покликаний збільшити результативність дій ЄС в окремих галузях завдяки спрямуванню на них основних ресурсів. У документі передбачено, що це охоплюватиме такі галузі, як регіональний розвиток, охорона здоров'я, частини спільної трудової та соціальної політики, що безпосередньо не пов'язані з функціонуванням єдиного ринку. Нарешті п'ятий сценарій – «Робити більше, але разом» – фактично означає розвиток ідеї Сполучених Штатів Європи, тобто поглиблення подальшої інтеграції між учасниками в усіх галузях і передання повноважень на загальноорганізаційний рівень, утворюючи таким чином федерацію². Натомість у Римській декларації від 25 березня 2017 р. визначено загальні пріоритети розвитку ЄС, як-от: безпека, економічний розвиток, соціальна політика та спільна зовнішня політика³ без характеристики можливих шляхів їх реалізації, однак важливим був наголос на єдності всіх учасників Спільноти і тому, що ЄС – найкращий механізм для вирішення спільних проблем.

Загалом проекти щодо реформування ЄС мають і найбільш песимістичний сценарій (другий), і найбільш оптимістичний (п'ятий), однак жоден із них не дає змоги повною мірою подолати всі труднощі всередині Спільноти, тому, імовірно, реалізовано буде взагалі інший, комбінований на основі задекларованих на саміті пропозицій, сценарій.

Проблему реформування ЄС і вибору нової моделі співробітництва в межах Спільноти до 2025 р. почали активно обговорювати після президентських виборів у Франції, і саме французький президент Еммануель Макрон разом із німецькою канцлеркою Ангелою Меркель стали ідейними натхненниками та локомотивами процесу початку трансформації в

² Корнійчук Л. *Проблеми реформування Європейського Союзу на сучасному етапі*. «Політичне життя», № 1, 2018. С. 133.

³ *The Rome Declaration*. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/25/rome-declaration/pdf> (2020.02.10).

ЄС. 19 червня 2018 р. лідери держав підписали Мезеберську декларацію⁴, яка засвідчила досягнення консенсусу щодо подальшого реформування ЄС, а також вкотре підкреслила, що вирішення всіх проблем, які постали перед державами, можливе лише за умов скоординованої співпраці всіх держав-членів ЄС.

Варто зауважити, що підписанню декларації передувало оприлюднення проєкту реформ ЄС. Зокрема, 26 вересня 2017 р. під час виступу перед студентами Паризького університету Сорбонна Е. Макрон висловив пропозиції щодо масштабної реформи ЄС до 2024 р. Серед запропонованих змін провідне місце посіла ідея посилення Єврозони, і, на його думку, країни Єврозони потребують спільного бюджету для фінансування спільних інвестицій та забезпечення стабільності в період економічних криз⁵. Важливо також фінансувати та координувати інноваційну діяльність, тому запропоновано заснувати Агентство проривних інновацій, спільно фінансувати новаторські проєкти, урегулювати оподаткування в цих сферах. Ухвалення спільного бюджету очевидно передбачатиме посаду міністра фінансів та парламентський нагляд на загальноєвропейському рівні. За задумом такий крок міг би допомогти значно скоротити безробіття, частка якого дуже зросла останнім часом, і не означає, що йдеться про перенесення боргів одних держав на інші. Наповнення бюджету, згідно з пропозицією Е. Макрона, має відбуватися через упровадження єдиного податку на фінансові операції, через оподаткування великих інтернет-компаній, що повинні сплачувати податки в тих країнах, де отримують прибутки, а не там, де зареєстровані. Під час Всесвітнього економічного

⁴ *Meseberg Declaration. Renewing Europe's promises of security and prosperity. Tuesday, 19 June 2018.* <https://www.bundesregierung.de/Content/EN/Pressemitteilungen/BPA/2018/2018-06-19-meseberg-declaration.html> (2020.02.10).

⁵ Губар О. *Макрон запропонував масштабну реформу Євросоюзу.* <https://goo.gl.su/jvty> (2020.02.10)..

форуму в Давосі, що відбувся в січні 2018 р., Е. Макрон повторно представив своє бачення реформування ЄС, зокрема ще раз підкреслив, що важливо створити нову посаду – міністра ЄС з питань фінансів, щоб посилити регулювання Єврозони. Оскільки спільний економічний простір ЄС інституційно незавершений, то це заклало відповідні диспропорції в економічному розвитку держав Єврозони, адже разом зібралися економіки різного типу. Запровадження єдиної фіскальної політики може стати значним кроком для подальшої поглибленої інтеграції⁶.

В уже згаданій Мезеберській декларації ФРН та Франція погодили формування проекту спільного бюджету Єврозони з 2021 р., але питання обсягу та джерел наповнення було окреслено лише в загальних рисах. Зокрема, зазначено, що ресурси будуть надходити як із національних внесків, розподілу податкових надходжень, так і з європейських ресурсів⁷. Згодом на саміті ЄС у Брюсселі в грудні 2018 р. було погоджено пакет реформ для захисту Єврозони на випадок майбутніх криз. Зокрема, погоджено створення спільного механізму для страхування на крайній випадок під час процедури фінансового оздоровлення банків, а також надання Європейському стабілізаційному механізму більших повноважень, щоб запобігти фінансовим кризам і управляти ними⁸. Однак на сьогодні передчасно говорити про досягнення остаточного порозуміння щодо цього питання, адже країнам не вдалося домовитися про бюджет ЄС на цьогорічному лютневому саміті. Каменем спотикання став обсяг відррахувань із бюджету, адже після виходу Великобританії з ЄС їх потрібно збільшити,

⁶ Корнійчук Л. *Проблеми реформування Європейського Союзу на сучасному етапі*. "Політичне життя", № 1, 2018. С. 134.

⁷ *Meseberg Declaration. Renewing Europe's promises of security and prosperity. Tuesday, 19 June 2018.* <https://www.bundesregierung.de/Content/EN/Pressemitteilungen/BPA/2018/2018-06-19-meseberg-declaration.html> (2020.02.10).

⁸ Грабська А., Шейко Ю. *На саміті ЄС домовилися реформувати Єврозону.* <https://goo-gl.su/ppcj> (2020.02.10).

а також є пропозиції щодо реструктуризації бюджетних видатків. Наприклад, Єврокомісія пропонує суттєво збільшити видатки на освітні проекти та прикладні дослідження, інфраструктурні проекти в енергетиці, транспорті та телекомунікаціях (Фонд для поєднання Європи) та цифровій сфері, а натомість скоротити кошти на спільну аграрну політику та видатки на політику вирівнювання, надавши пріоритет Фонду регіонального розвитку, через який кошти надходять на пряму біднішим регіонам⁹. Оскільки питання необхідності формування бюджету Єврозони залишається ще більш спірним, то навряд чи в найкоротшій перспективі вдасться досягти згоди. Однак позитивно, що країни домовилися про перетворення Європейського стабілізаційного механізму в антикризовий інструмент, який має посилити Єврозону.

Одним із важливих напрямів реформ безперечно залишається реформування безпекової сфери. Президент Франції пропонував створити спільні сили швидкого реагування та спільний оборонний бюджет, спільні підрозділи цивільної оборони, а також спільну безпекову доктрину¹⁰. Варто підкреслити, що ще 7 червня 2017 р. Єврокомісія представила аналітичну доповідь «Майбутнє європейської оборони», у якій уміщено характеристику ключових тенденцій та викликів у безпековій та оборонній сферах ЄС, а також викладено три сценарії подолання загроз і посилення оборонної спроможності держав ЄС до 2025 р. З-поміж перспектив майбутнього європейської оборони такі сценарії: «Співпраця в галузі безпеки й оборони», «Колективна безпека й оборона» та «Спільна оборона і безпека». Перший сценарій передбачав розвиток співробітництва залежно від конкретного випад-

⁹ Коваль Н., Зайцев Б. *Реформування ЄС: потенційні наслідки для європейської інтеграції України*. <http://da.mfa.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/AZ-Reforma-YES-cherven-2018-sajt-ukr.pdf> (2020.02.10).

¹⁰ Грабська А., Шейко Ю. *На саміті ЄС домовилися реформувати Єврозону*. <https://goo-gl.su/ppcj> (2020.02.10).
(дата звернення 10.02.2020).

ку й індивідуальний порядок контролю над оборонним потенціалом і закупівлями. Другий – об'єднання певних фінансових та операційних активів для зміцнення солідарності в питаннях оборони. У третьому випадку захист Європи стане відповідальністю ЄС та НАТО, співпраця яких матиме взаємодоповнювальний характер і ЄС реалізуватиме її через Європейський оборонний фонд¹¹. Зрозуміло, що важливим кроком став перехід від обговорень проєктів до конкретно ухвалення планів реалізації достатньо амбітних програм у безпековій та оборонній сферах, а також посилення ЄС своїх управлінських структур завдяки створенню військового штабу.

Актуальність проведення реформ у безпековій сфері засвідчує той факт, що в останні роки значно змінилася безпекова ситуація і держави ЄС стикнулися з проблемою загрози зі сходу, адже агресивна політика Російської Федерації продемонструвала неготовність світової спільноти до силового протистояння діям агресора. Позиція Дональда Трампа щодо НАТО після обрання на пост Президента США не гарантувала повною мірою безпеки європейцям, тому в реформуванні оборонної сфери вже було зроблено певні практичні кроки. Зокрема, Ж.-К. Юнкер у вересні 2017 р. під час виступу в Європарламенті заявив про створення до 2025 р. Європейського оборонного союзу, що існуватиме паралельно і в партнерстві з НАТО. Це дасть змогу ЄС самостійно діяти в операціях за кордоном для стабілізації сусіднього простору і посилення своєї ролі як гаранта безпеки. Крім того, резолюція Європарламенту пропонувала заснувати Головне управління з питань оборони, яке б на рівні ЄС відповідало за внутрішні аспекти політики оборони і безпеки, а також створити Європейський розвідувальний відділ¹².

¹¹ Александров О.С. *Розвиток спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу. Перспективи для України*. <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Aleksandrov-91492.pdf> (2020.02.10).

¹² Марутян Р. *PESCO – новий європейський оборонний союз: можливості для України*. <http://matrix-info.com/2018/01/13/pesco-novuy-eyevropejskyj->

Одним із проєктів, які запропонував Е. Макрон, було створення Європейської ініціативи втручання (European Intervention Initiative – EII), що має забезпечити формування спільної стратегічної культури держав-учасниць, підвищити їхні можливості спільно діяти під час місій НАТО, ООН, ЄС чи інших військових коаліцій, а також створити передумови для виконання узгоджених та спільно підготовлених майбутніх зобов'язань з усього спектру можливих криз. Ініціативу побудовано навколо обмеженої кількості європейських країн (у червні 2018 р. першими наміри про приєднання задекларували Бельгія, Данія, Естонія, Франція, Німеччина, Нідерланди, Португалія, Іспанії та Великобританія, пізніше до ініціативи доєдналися Норвегія, Швеція, Румунія, а також Італія), які довели свою політичну готовність і військову спроможність узяти на себе участь в операціях задля європейської безпеки. Проєкт перебуває поза ЄС і тому дозволяє брати участь у ньому Великобританії після Brexit¹³. І якщо EII фактично є більшою мірою міжурядовим форумом, то інший проєкт у межах ЄС має на меті більш структуровану і постійну співпрацю.

Ідеться про старт програми Permanent Structured Cooperation (PESCO) – Постійної структурованої співпраці у сфері оборони країн-членів ЄС, запущеної рішенням Ради ЄС від 11 грудня 2017 р. Створення PESCO передбачала ще Лісабонська угода 2009 року і визначала можливість того, що низка країн-членів ЄС тісніше співпрацюватимуть у сфері безпеки й оборони. Ця постійна структура оборонного співробітництва дозволить охочим і здатним державам-членам розвивати спільні оборонні можливості, інвестувати в спільні проєкти. Водночас у ЄС підкреслюють, що PESCO не альтернатива НАТО, який і надалі буде наріжним каменем колективної оборони для своїх членів, а лише межі для реалізації спільних

oboronnyj-soyuz-mozhlyvosti-dlya-ukrayiny/ (2020.02.12).

¹³ *European intervention initiative*. <https://www.defense.gouv.fr/english/dgris/international-action/l-ieil-initiative-europeenne-d-intervention> (2020.02.15).

проектів держав-членів ЄС. Названа ініціатива має підсилити обороноздатність Євросоюзу й дозволити спільно протистояти військовим загрозам. Участь у програмі добровільна для держав-учасниць ЄС, відтак до нового об'єднання не приєдналися Данія, Мальта та Великобританія. Програма передбачає підвищення військової мобільності країн ЄС, створення єдиного центру реагування на кризи та мережі логістичних центрів для підтримки операцій. Держави-члени, що беруть участь у PESCO, одночасно з рішенням про створення ініціативи підписали заяву, у якій вітається ухвалення політичної угоди щодо здійснення 17 проектів у майбутньому, зокрема у сфері розвитку можливостей та в оперативному вимірі, починаючи від створення Європейського медичного командування, Центру компетенції навчальної місії ЄС, груп швидкого реагування та взаємодопомоги, допомоги в галузі кібербезпеки та в ліквідації наслідків стихійних лих, удосконалення морського нагляду тощо¹⁴. Ефективність ініціативи будуть вимірювати реалізацією задекларованих проектів. Окрім того, держави-учасниці ініціативи зобов'язалися оптимізувати оборонні витрати через спільні інвестиції заради більшої ефективності безпекової політики, адже їхні оборонні витрати і потенціал у сфері безпеки не відповідають вимогам сучасності.

Водночас є ризик того, що в майбутньому в держав можуть виникнути розбіжності, наприклад, під час укладання контрактів на певні оборонні замовлення. Також на сьогодні наявні вже згадані розбіжності серед членів ЄС щодо формування довготермінового бюджету на 2021–2027 рр., а бюджет передбачає потребу додаткових витрат на оборону та безпеку. Обидві згадані ініціативи мають бути взаємопов'язаними, однак на сьогодні важко окреслити як вони взаємоузгоджені і яка з них

¹⁴ *Defence cooperation: Council establishes Permanent Structured Cooperation (PESCO), with 25 member states participating.* <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/12/11/defence-cooperation-pesco-25-member-states-participating/> (2020.03.05).

пріоритетніша. Побудову оборонної політики ускладнює вихід Великобританії із ЄС, а також критичне ставлення Д. Трампа до PESCO, що викликоне побоюваннями того, що європейська оборона фактично стане дублюванням НАТО.

Істотним напрямом реформ у ЄС є також скорочення бюрократії, відтак із-поміж пропозицій французького президента – у перспективі скоротити кількість членів Єврокомісії до п'ятнадцяти осіб (наразі кожна країна делегує свого єврокомісара) та запровадити транснаціональні списки на виборах до Європарламенту 2024 р. Унаслідок таких перетворень Європа стане «простішою, транспарентнішою та менш забюрократизованою»¹⁵. Потребу інституційної реформи в Співтоваристві неодноразово підкреслювали, особливо на фоні низки криз, коли інституційні недоліки стали досить помітними. Однак, очевидно, що на цих пропозиціях має наголосити Спільнота, й Е. Макрон закликав ФРН підтримати реформи. Постійний акцент на спільній позиції лідерів двох провідних держав у ЄС певною мірою зумовлений тим, що наближалися вибори до Європарламенту та зміна керівництва Єврокомісії, а відтак спільна позиція та спільний план дій і конкретні кроки щодо його реалізації мали продемонструвати європейській спільноті, що ЄС здатен подолати кризу і поглиблення євроінтеграції надзвичайно важливе для подолання не лише внутрішніх, а й зовнішніх загроз. Франція та Німеччина стали рушіями реформування ЄС, й увага громадськості постійно прикута до переговорів їхніх лідерів. Вибори до Європарламенту минули 23–26 травня 2019 р. За їх підсумками дві найбільші партії, що до цього утворювали коаліцію – Європейська народна партія та Прогресивний альянс соціалістів і демократів – утратили низку голосів, натомість збільшилося представництво в парламенті правопопулістських партій¹⁶.

¹⁵ Губар О. *Макрон запропонував масштабну реформу Євросоюзу*. <https://goo-gl.su/jvty> (2020.02.10).

¹⁶ Піреп Б. *Що треба знати про результати виборів до Європарламенту*. <https://goo-gl.su/L15R40> (2020.03.05).

Однак загалом проєвропейські сили мають більшість у парламенті й саме вони повинні будуть шукати порозуміння та впроваджувати реформи в ЄС.

У зв'язку з тим, що одним із нагальних питань, що постали перед ЄС, є проблема нелегальної міграції, то Е. Макрон запропонував створити загальноєвропейське агентство з надання притулку, яке прискорить та уніфікує відповідні процедури, а також потрібно створити спільну прикордонну службу. Крім того, запропоновано запровадити стандартні ідентифікаційні документи для всього ЄС, адже лише спільними зусиллями об'єднаної Європи можна ефективно захистити зовнішні кордони та надавати притулок тим, хто цього потребує¹⁷. Вирішення міграційної кризи обговорювали також на саміті в червні 2018 р., під час якого домовилися протидіяти вторинному руху мігрантів усередині ЄС, а також про співпрацю в питаннях міграції з третіми країнами, зокрема з Туреччиною. Однак ухвалені рішення не вирішили загалом проблеми, адже держави по-різному бачать вирішення цього питання і ЄС в майбутньому доведеться й надалі шукати консенсус.

Досить дискусійним питанням у реформуванні ЄС залишається політика розширення та сусідства, адже суперечка триває навколо поглиблення чи розширення інтеграції. З одного боку, на фоні Brexit та послаблення єврооптимізму розширення ЄС завдяки приєднанню держав Західних Балкан мало б продемонструвати привабливість Спільноти та вчергове засвідчити життєздатність європейської інтеграції, однак, з іншого боку, лишається питання – на скільки ЄС зараз готовий до розширення, борючись із низкою системних кризових явищ? Особливо помітні суперечності щодо цього між лідеркою ФРН А. Меркель і президентом Франції Е. Макроном. Зокрема після саміту ЄС у жовтні 2019 р., на якому не вдалося досягти компромісу щодо приєднання Албанії та Північної Македонії, стало зрозуміло, що позиція Франції полягає в

¹⁷ Губар О. *Макрон запропонував масштабну реформу Євросоюзу*. <https://goo-gl.su/jvty> (2020.02.10).

першочерговому інституційному реформуванні Спільноти, поглибленні інтеграції і лише потім розгляді можливості розширення. Натомість А. Меркель неодноразово заявляла, що поділяє думку Е. Макрона, що потрібно поліпшити управлінські механізми в ЄС, однак це не має стати на заваді приєднанню балканських держав, які пройшли тривалий шлях трансформації¹⁸. Щодо політики сусідства, то тут відповідно до Глобальної стратегії ЄС 2016 р. зберігається курс на стабілізацію зовнішнього кола держав-сусідок і сприяння їхній внутрішній стійкості¹⁹.

У списку ініціатив Е. Макрона також створення спільної служби захисту населення від наслідків природних катастроф і поглиблення співпраці європейських спецслужб, зокрема створення Європейських сил цивільної оборони (для боротьби зі стихійними лихами) та Європейської академії розвідки. Крім того, є також пропозиції, щоб сприяти функціонуванню більш екологічно чистої промисловості через фіксацію цін на вугілля всередині ЄС та встановити додатковий податок на експортоване вугілля. У галузі цифрової інтеграції основні пріоритети – завершити формування єдиного цифрового ринку та кібербезпека, а основоположний принцип – стимулювати інновації з одночасним захистом прав громадян²⁰. Е. Макрон запропонував створити Європейську агенцію із захисту демократії, експерти якої мали б захищати вибори від хакерських атак і спроб маніпуляцій, а також неправдивих новин і фінансування політичних партій зовнішніми силами²¹. Не можна не звернути уваги й на важливість

¹⁸ Меркель – Макрону: реформування ЄС не повинно блокувати його розширення. “Українська правда”. 5.07.2019. <https://www.euointegration.com.ua/news/2019/07/5/7098153/> (2020.03.05).

¹⁹ Коваль Н., Зайцев Б. Реформування ЄС: потенційні наслідки для європейської інтеграції України. <http://da.mfa.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/AZ-Reforma-YES-cherven-2018-sajt-ukr.pdf> (2020.02.10).

²⁰ Там само.

²¹ Еммануель Макрон презентував план дій з реформування ЄС. “Високий замок”. 5.03.2019. <https://wz.lviv.ua/article/386279-emmanuel-makron-prezentuvav-plan-dii-z-reformuvannia-yes> (2020.03.05).

створити нове партнерство з Африкою, яке буде ґрунтуватися на сферах освіти, охорони здоров'я та транспортуванні енергії. Це підкреслює, що в майбутньому цей регіон усе-таки визначатимуть як більш пріоритетний для ЄС, ніж, приміром, регіон, охоплений ініціативою «Східне партнерство», що не є позитивним сигналом для України.

Отже, на сучасному етапі актуалізовано проблему реалізації системних реформ у ЄС, адже очевидною стала вразливість Спільноти перед сучасними викликами. Зокрема, криза Єврозони, вихід Великобританії із ЄС, міграційна криза, зростання популярності в державах-членах крайньоправих політичних сил, російська агресивна політика, позиція Д. Трампа щодо безпекового становища європейських країн – усе це стимулювало внесення до порядку денного ЄС проведення реформування, яке назрівало достатньо давно. Запропоновані варіанти реформ мають на меті зміцнити Євросоюз, сприяти ефективному реагуванню на внутрішньо- та зовнішньополітичні виклики, що сприятиме зміцненню його ролі як сильного геополітичного гравця на міжнародній арені. У зв'язку з тим, що найгострішими для ЄС стали економічні та безпекові виклики, то й найактивніші обговорення та перші практичні кроки в ЄС передбачають реформування саме цих сфер діяльності. Ідеться про вдосконалення координації економічної політики, надання більшої уваги зайнятості населення та соціальним проблемам, упровадження спільної фіскальної політики, а також нового оборонного та безпекового проекту PESCO, покликаного зробити європейську оборону більш ефективною і досягати більшого обсягу виробництва, забезпечуючи посилену координацію та співпрацю у сфері інвестицій, розвитку спроможності й оперативної готовності. Водночас не можна забувати й про нагальність інституційних реформ, а також знайдення консенсусу щодо подальшого розширення євроінтеграції. Утілення досить амбітного плану реформ, який запропонував французький президент, значною мірою залежатиме від підтримки інших учасників Співтовариства, а також від того, чи

переважать національні інтереси, чи все-таки загальні цінності, бо лише в другому випадку ЄС вдасться вистояти перед найсерйознішою кризою з часів заснування та стати сильнішим і впливовішим міжнародним гравцем.

Література:

1. Czaputowicz J. *Globalna strategia UE – koniec Unii Europejskiej jako potęgi normatywnej?* “Przegląd Europejski”, № 4 (42), 2016. S. 25-36.

2. *Defence cooperation: Council establishes Permanent Structured Cooperation (PESCO), with 25 member states participating.* <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/12/11/defence-cooperation-pesco-25-member-states-participating/> (2020.03.05).

3. *European intervention initiative.* <https://www.defense.gouv.fr/english/dgris/international-action/l-ieil/initiative-europeenne-d-intervention> (2020.02.15).

4. Fiszer J. *Koncepcje reform Unii Europejskiej i jej stanowisko wobec integracji Europy.* “Rocznik Integracji Europejskiej”, № 13, 2019. S. 43-59.

5. *Meseberg Declaration. Renewing Europe’s promises of security and prosperity. Tuesday, 19 June 2018.* <https://www.bundesregierung.de/Content/EN/Pressemitteilungen/BPA/2018/2018-06-19-meseberg-declaration.html> (2020.02.10).

6. *The Rome Declaration.* <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/25/rome-declaration/pdf> (2020.02.10).

7. Węc J. *Unia Europejska na historycznym zakręcie. Bieżące wyzwania i scenariusze ich przezwyciężenia.* Integracja europejska – polska perspektywa / red. Zb. Czachór, T. G. Grosse, W. Paruch. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2018. S. 173-212.

8. *White Paper on the Future of Europe. Reflections and Scenarios for EU27 by 2025, EC COM (2017) 2025 of 1 March 2017.* https://ec.europa.eu/commission/sites/betapolitical/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf (2020.02.10).

9. Zięba R. *Próby ożywienia polityki bezpieczeństwa i obrony Unii Europejskiej.* “Krakowskie Studia Międzynarodowe. Część 1: Zagrożenia, wyzwania i przyszłość polityki bezpieczeństwa Unii Europejskiej w dobie kryzysu”, 2017. S. 35-52.

10. Żukrowska K. *Rozwój Unii Europejskiej do 2020 roku a nowe wyzwania globalizacji i konkurencji międzynarodowej z uwzględnieniem roli, miejsca i interesów Polski.* “Krakowskie Studia Międzynarodowe.

Część 1: Zagrożenia, wyzwania i przyszłość polityki bezpieczeństwa Unii Europejskiej w dobie kryzysu”, 2017. S. 17-33.

11. Александров О.С. *Розвиток спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу. Перспективи для України*. <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Aleksandrov-91492.pdf> (2020.02.10).

12. Грабська А., Шейко Ю. *На саміті ЄС домовилися реформувати Єврозону*. <https://goo-gl.su/ppcJ> (2020.02.10).

13. Губар О. *Макрон запропонував масштабну реформу Євросоюзу*. <https://goo-gl.su/jvty> (2020.02.10).

14. *Еммануель Макрон презентував план дій з реформування ЄС. “Високий замок”*. 5.03.2019. <https://wz.lviv.ua/article/386279-emmanuel-makron-prezentuvav-plan-dii-z-reformuvannia-yes> (2020.03.05).

15. Коваль Н., Зайцев Б. *Реформування ЄС: потенційні наслідки для європейської інтеграції України*. <http://da.mfa.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/AZ-Reforma-YES-cherven-2018-sajt-ukr.pdf> (2020.02.10).

16. Корнійчук Л. *Проблеми реформування Європейського Союзу на сучасному етапі. “Політичне життя”, № 1, 2018. С. 132-137.*

17. Марутян Р. *PESCO – новий європейський оборонний союз: можливості для України*. <http://matrix-info.com/2018/01/13/pesco-novuj-evropejskij-oboronnyj-soyuz-mozhlyvosti-dlya-ukrayiny/> (2020.02.12).

18. *Меркель – Макрону: реформування ЄС не повинно блокувати його розширення. “Українська правда”*. 5.07.2019. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/07/5/7098153/> (2020.03.05).

19. Пігерт Б. *Що треба знати про результати виборів до Європарламенту*. <https://goo-gl.su/LI5R40> (2020.03.05).

Контрольні запитання

1. Які чинники стимулювали початок реформ ЄС на сучасному етапі?
2. Назвіть пріоритети розвитку ЄС, визначені в Римській декларації від 25 березня 2017 р.
3. Які сценарії майбутнього розвитку ЄС подано в Білій книзі про майбутнє Європи до 2025 р.?
4. Схарактеризуйте основні напрями реформування ЄС на сучасному етапі.

Тетяна СИДОРУК, Віктор ПАВЛЮК

ВІДНОСИНИ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

Після проголошення незалежності України і розпаду СРСР 1991 р. постала потреба у становленні нового формату співробітництва Європейських співтовариств з Україною. Першим кроком на шляху до цього стала Декларація щодо України від 2 грудня 1991 р., у якій Європейські співтовариства відзначили демократичний характер всеукраїнського референдуму, що відбувся напередодні й підтвердив прагнення українців до незалежності, та закликали Україну підтримувати з ними відкритий і конструктивний діалог.

Надалі ключове значення мало формування нормативно-правових засад двосторонніх відносин. На момент проголошення Україною незалежності її взаємини з Європейськими співтовариствами регулювала Угода про торгівлю і співробітництво між Європейським економічним співтовариством (далі – ЄЕС) і СРСР від 1989 р. У березні 1992 р. Рада ЄЕС запропонувала укласти угоди про партнерство та співробітництво (далі – УПС) з усіма республіками пострадянського простору, за винятком прибалтійських країн, з якими, подібно до держав Центрально-Східної Європи, ЄС підписав угоди про асоціацію. Відносини між Україною та ЄС відтоді розвивалися паралельно до розвитку взаємин Євросоюзу з іншими пострадянськими державами.

Підписана 16 червня 1994 р. УПС з Україною¹ забезпечила її прийняття з боку ЄС як невід'ємної частини пострадян-

¹ *Угода про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом та Україною від 16 червня 1994 р.* К.: Представництво Європейської Комісії в Україні, 1994. 98 с.

ського простору. Унаслідок низки причин упродовж наступних років цей зв'язок України з радянським минулим в очах західного світу не послаблювався, як цього можна було очікувати, а навпаки ставав дедалі міцнішим.

Аналізуючи пріоритети політичної та економічної співпраці між Україною та ЄС у період підготовки, підписання та ратифікації УПС, варто відзначити неоднозначність і непослідовність інтересів та позицій сторін. З одного боку, співробітництву з Україною не надавали пріоритетного значення в зовнішніх зносинах ЄС, а його політику щодо України визначали її підпорядкуванням взаєминам із Москвою, з іншого – українські лідери багаторазово змінювали напрями свого зацікавлення, вагаючись між Заходом та Росією. Зовнішній політиці держави бракувало чіткого бачення орієнтації і цілей. Водночас Європейський Союз та західні держави головну увагу приділяли відносинам із Росією, а події в Україні та стосунки з нею розглядали як другорядні. 1993 р. Прем'єр-міністр України Л. Кучма заявляв: "На картах світових лідерів України навіть не існує. Незалежна Україна чи ні, їх мало хвилює"².

Політика ЄС щодо України формувалася здебільшого під впливом ситуативних чинників поточного контексту на тлі обережного ставлення до перебігу подій на пострадянському просторі, тому була концептуально аморфною та функційно незавершеною. Як відзначає Г. Гауккала, на тому етапі щодо сьогоднішніх східних сусідів Євросоюз дотримувався стриманого підходу без утручання в їхні внутрішні процеси, дозволяючи їм розвиватися за власною логікою³.

У березні 1998 р. після завершення ратифікаційного процесу набрала чинності Угода про партнерство та співробітництво, яка стала базовим документом для налагодження

² Цит. за: Денисюк В. *Далекий обрій європейський*. "Політика і час", № 9, 2001. С. 21.

³ Haukkala H. *Russian Reactions to the European Neighbourhood Policy*. "Problems of Post-Communism". Vol. 55, № 5, 2008. P. 41.

політичного діалогу й економічного співробітництва України з Євросоюзом. УПС започаткувала регулярний політичний діалог на всіх рівнях, зокрема президентському, а також передбачала заснування інституцій, покликаних забезпечити виконання її положень: Рада з питань співробітництва, Комітет із питань співробітництва, Парламентський комітет із питань співробітництва між Україною та ЄС.

Проте Україна на момент набуття нею чинності ставила перед собою вже далекоглядніші зовнішньополітичні цілі. Від 1998 р. (після ратифікації УПС) представники офіційної влади постійно наголошували, що Україна прагне асоціації з Євросоюзом, а в перспективі – і повного членства в ньому. Під час першого засідання Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС 9–10 червня 1998 р. в Люксембурзі Україна наполягала на потребі укласти угоду про асоціацію з Євросоюзом, а в затвердженій 11 червня 1998 р. Указом Президента України “Національній стратегії інтеграції України до Європейського Союзу” стратегічною метою держави проголошено набуття повноправного членства в ЄС і головним зовнішньополітичним пріоритетом у середньостроковому вимірі – підписати угоду про асоціацію з ЄС⁴.

Для тодішньої української влади «європейський вибір», безумовно, був свідомий. Але він не був свідченням внутрішніх прагнень чи артикуляції національних інтересів. Цей вибір став одним з інструментів утвердження і здійснення самої влади. Він давав можливість самовизначення, формальної самоідентифікації, презентації привабливої політичної програми. У ширшому розумінні цей вибір, ураховуючи його популярність, претендував стати заміником або суттєвим складником нової національної ідеї. Як зазначав О. Дергачов, «європейський вибір», залишаючись декларацією, відразу почав працювати на владу і не накладав занадто важких,

⁴ *Національна стратегія інтеграції України до ЄС (Указ Президента України, червень 1998). “Політика і час”, № 3–4 (спецвип.), 2000. С. 15–16.*

принаймні чітких зобов'язань. Він був лише важливим атрибутом ведення публічної політики, яка в ключових моментах здебільшого не збігалася з фактичними пріоритетами і спрямованістю практичних дій влади⁵.

Європейський Союз відреагував на тодішні євроінтеграційні прагнення України обережною, але чіткою позицією: він не збирався обговорювати перспектив членства, а пропонував натомість конструктивно працювати у форматі УПС і турбуватися про реальні здобутки у внутрішньому реформуванні та виконанні зобов'язань перед ЄС. Такий підхід виразно простежуємо у Спільній стратегії ЄС щодо України, ухваленій на засіданні Європейської Ради в Гельсінкі 10 грудня 1999 р.⁶ У цьому документі ЄС “вітав” проєвропейський вибір України й відзначав, що “стратегічне партнерство” між ЄС та Україною – “життєвий фактор зміцнення миру, стабільності та добробуту в Європі”⁷. Однак, попри пропозицію Фінляндії надати Україні перспективу членства, у документі не виявилося місця для подібного формулювання. Стратегія містить перелік базових цілей ЄС щодо України: робити внесок у виникнення стабільної, відкритої, плюралістичної та правової демократії і зміцнення стабільної ринкової економіки; співпрацювати з Україною в царині збереження стабільності та безпеки в Європі й у всьому світі, знаходячи ефективні відповіді на спільні проблеми, з якими стикається континент; розширювати економічну, політичну та культурну співпрацю з Україною, взаємини в галузі юстиції та внутрішніх справ тощо. Очевидно, що заявлені цілі дуже загальні, з-поміж них немає економічної інтеграції та прийняття елементів правового доробку ЄС. Виразно видно, що Європейський Союз не був схильний надавати Україні більше, ніж передбачено УПС.

⁵ Дергачов О. *Розширення ЄС і нові параметри європейського курсу України*. “Розширення ЄС: Аналітичний щоквартальник”, Вип. 1, 2003. С. 71.

⁶ *Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України*. “Політика і час”, № 3–4 (спецвип.), 2000. С. 27–35.

⁷ Там само, С. 27.

14 вересня 2000 р. Указом Президента України було схвалено Програму інтеграції України до Європейського Союзу⁸. 140 розділів документа охоплювали практично всі сфери суспільного життя з метою досягнення критеріїв, що впливають із цілей економічного, валютного та політичного союзу ЄС. Програма характеризувала поточну ситуацію в різних сферах щодо відповідності нормативно-правової бази України законодавству, нормам і стандартам ЄС та встановлювала короткострокові, середньострокові та довгострокові пріоритети реформування в широкому спектрі різних сфер. Утім, незважаючи на проголошення євроінтеграції стратегічною метою, еліти й надалі залишалися несприйнятливими до європеїзації держави. Європейську інтеграцію вважали винятково питанням зовнішньої політики і залишали практично незначною з погляду внутрішньополітичних рішень.

Отже, наприкінці 90-х рр. ХХ ст., з одного боку, уже існували достатньо широкі правова та інституційна бази відносин Україна – ЄС, створені у форматі партнерства та співробітництва, а з іншого – у двосторонніх взаєминах виникли істотні суперечності, викликані розбіжностями в оцінці сторонами значення взаємного співробітництва, його цілей і перспектив. Здобутки в площині фактичного просування України на шляху євроінтеграції, як і загалом у внутрішньому реформуванні, були доволі скромними. Характерною ознакою зовнішньої політики України залишалася політика маневрування між Росією і Заходом, що отримала назву “багатовекторності”, яка не сприяла реалізації її європейських прагнень. Слабкі євроінтеграційні позиції України були також закономірним наслідком непослідовності та зволікання в здійсненні реформ. Роки тупцювання на місці залишили Україну далеко позаду країн Центрально-Східної Європи, які наполегливо здійснювали складні ринкові перетворення і, як результат, сьогодні є повноправними членами об’єднаної Європи. Занепокоєність

⁸ Програма інтеграції України до Європейського Союзу. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00> (2020.03.06).

викликали загальмованість процесу демократизації політичного життя, контрольованість владою засобів масової інформації, переплетення бізнесу і влади, закономірним наслідком чого була корупція. “Протягом тривалого часу вся пара йшла в гудок, а потяг так і не зрушив із місця”, – змушений був констатувати щодо зусиль української дипломатії у євроінтеграційному напрямі тодішній Президент України Л. Д. Кучма на зустрічі з учасниками наради послів України в європейських державах у серпні 2000 р.⁹

Парадокс ситуації, що склалася у відносинах Україна–ЄС із середини 90-х рр. ХХ ст., вдало змалював Д. Мільчарек: “Україна створювала лише видимість реформ, що наближують її до європейських стандартів, а ЄС симулював надання політичної та економічної допомоги цій державі”¹⁰. За словами іншого науковця, Дж. Шерра, «ЄС відчував дефіцит стратегічного бачення тією ж мірою, як Україна – дефіцит реалізму»¹¹.

На думку низки вітчизняних і закордонних дослідників, найважливішим негативним чинником, який пояснює відсутність успіху на шляху євроінтеграції України в 90-ті рр., було домінування колишніх комуністичних еліт в українській політиці й органах виконавчої влади. Ці елітні угруповання, зосереджені на збереженні своєї влади та зміцненні власних інтересів, стали головною перешкодою запуску потрібних для інтеграційного процесу реформ. Основною причиною цього було переконання посткомуністичних рентоорієнтованих еліт, що внутрішні реформи зашкодили б їхнім інтересам.

Політична криза в Україні на межі 2000–2001 рр., проведення акції «Україна без Кучми» призвели до охолодження контактів з Європейським Союзом. Як відзначає Дж. Шерр,

⁹ Цит. за: Віднянський С. В. *Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.)*. “Український історичний журнал”, № 4, 2006. С. 37.

¹⁰ Мільчарек Д. *Європейський Союз та його місце в сучасному світі*. Львів: «Інформація. Поступ. Перспективи», 2008. С. 143.

¹¹ Шерр Дж. *Україна та ЄС: між інтеграцією та виключенням*. “Національна безпека і оборона”, № 11, 2001. С. 58.

наприкінці 2000 р. більшість осіб, відповідальних за ухвалення рішень у Західній Європі, дійшла висновку, що відносини між Україною і Європейським Союзом перетворилися на «діалог глухих»¹². Першою подією, яка засвідчила зміну зовнішньополітичних пріоритетів України, стало звільнення 29 вересня 2000 р. Б. Тарасюка з посади міністра закордонних справ, фігури, яку, як жодну іншу, тісно пов'язували з «європейським курсом». Упродовж 2001 р. спостерігалася щоразу більша орієнтація зовнішньої політики України на Росію, а її євроінтеграційний напрям характеризувався відвертою стагнацією. У подальшому найбільш очевидним прикладом суперечливості зовнішньої політики України стало її рішення у вересні 2003 р. приєднатися до Єдиного економічного простору з Росією, Казахстаном і Білоруссю, що передбачало в середньостроковій перспективі створення Митного союзу.

За таких умов 2003 р. Європейський союз, який завершував своє східне розширення, запропонував Україні та іншим його східним і південним сусідам формат Європейської політики сусідства (далі – ЄПС), яка була офіційно затверджена 2004 р.¹³. Її метою проголошено створення «кільця друзів» навколо ЄС шляхом сприяння безпеці, стабільності й добробуту в навколишніх країнах, однак без перспективи членства в союзі.

Формування концептуальних основ Європейської політики сусідства відбувалося напередодні та під час бурхливого внутрішнього протистояння в Україні під час президентських виборів восени 2004 р., яке закінчилося Помаранче-

¹² Шерр Дж. *Україна та ЄС: між інтеграцією та виключенням*. «Національна безпека і оборона», № 11, 2001. С. 57.

¹³ *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours*. Brussels, 11.3.2003. http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf (2020.05.03); *Communication from the Commission. European Neighbourhood Policy. Strategy Paper*. Brussels, 12.05.2004. http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf. (2020.05.03).

вою революцією. Однак позиція Євросоюзу щодо України не зазнала принципових змін, підтвердженням чого став ухвалений 21 лютого 2005 р. План дій Україна – ЄС у межах Європейської політики сусідства¹⁴. Той факт, що ЄС наполягав на продовженні відносин у межах ЄПС, призвів до того, що в Україні почали вважати, що в ЄС не знають як (чи, можливо, не бажають) позитивно реагувати на Помаранчеву революцію. Почасті так воно й було. Як відзначає Д. Мільчарек “...позиція Європейського Союзу знову була непослідовною. Під час “помаранчевої революції” союзні політики не змогли вирішити дилему – чи підтримати демократичні процеси в Україні (за що чітко виступала Польща), чи, як уважав, наприклад, голова Європейського Парламенту Жозеп Боррель, залишити Україну з її власними проблемами, оскільки вона перебуває у сфері впливу Росії. Було очевидним, що більшість держав ЄС прагне передусім зберегти добрі відносини з Москвою і для цього вони готові віддати в жертву справу демократизації України. Такий підхід був дуже виразним, зокрема в політиці Франції”¹⁵. Утім, реагуючи на Помаранчеву революцію, одночасно з підписанням Плану дій ЄС запропонував додаткові 10 пунктів для України. Ключовими з них були обіцянки почати переговори про «нову посилену угоду» на заміну УПС та про створення зони вільної торгівлі одразу після вступу України до СОТ.

Укладений 2005 р. План дій Україна – ЄС визначив стратегічні межі співробітництва між сторонами і встановив перелік пріоритетів, які Україна зобов’язувалася виконати, аби наблизити власні політичну й економічну системи до норм і стандартів ЄС у таких галузях: політичний діалог і реформування; економічні й соціальні реформи та розвиток; торгівля, ринкові та регуляторні реформи; співробітництво у сфері юстиції та внутрішніх справ; транспорт, енергетика, інфор-

¹⁴ План дій Україна–Європейський Союз. <http://www.mfa.gov.ua/data/abload/publication/mfa/ua/2820/plan.doc>. (2020.06.03).

¹⁵ Мільчарек Д. *Європейський Союз...*, С. 144-145.

маційне суспільство та навколишнє середовище; міжлюдські контакти. Його виконання було розраховане на 3 роки (2005–2007 рр.), однак на початку березня 2008 р. ухвалено рішення продовжити термін чинності документа ще на один рік.

“Домашнім завданням” для України стали такі положення Плану дій, як подальше посилення стабільності й ефективності органів, що забезпечують демократію і верховенство права; демократичне проведення виборів відповідно до стандартів ОБСЄ, забезпечення поваги до свободи засобів масової інформації та свободи слова, посилення співробітництва у сфері роззброєння, нерозповсюдження ядерної зброї та з питань “сусідської і регіональної” безпеки; вступ до СОТ; поступова ліквідація обмежень та нетарифних бар’єрів, які перешкоджають двосторонній торгівлі, поліпшення інвестиційного клімату, проведення податкової реформи; започаткування діалогу зі спрощення візового режиму; наближення українського законодавства до законодавства, норм і стандартів Європейського Союзу тощо. Мета транспортування через План дій норм і стандартів Союзу в Україні була цілком логічною, ураховуючи що велика частина правового доробку ЄС належить до функціонування спільного ринку, доступ до якого є ключовим серед стимулів, які пропонує ЄПС. Однак це вимагало складної та дорогої роботи з адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

У підсумку 3-річного періоду чинності документа рівень його імплементації виявився обмеженим. За оцінками “Громадського моніторингу виконання Плану дій Україна – ЄС”, із 73 положень Плану дій за трирічний період повністю було виконано лише 11 (15%), не виконано всього один пункт, а переважна більшість заходів (61 або 85%) потребувала завершення¹⁶. Отже, реалізація Плану дій Україна – ЄС залишилася частковою і вибірковою. Варто відзначити важливі позитив-

¹⁶ План дій Україна–ЄС: результати і перспективи. “Національна безпека і оборона”. № 6 (100), 2008. С. 4-11.

ні здобутки України в політичній, економічній, соціальній та інших сферах, що неодноразово визнавав і Європейський Союз, однак більш детальний аналіз виконання окремих його положень засвідчує, що імплементовано здебільшого організаційні пункти, як-от, проведення консультацій і переговорів, розроблення проектів законів, постанов та указів. Робота з досягнення конкретних цілей, насамперед у реформуванні економіки, сфери юстиції і внутрішніх справ, адаптації національного законодавства до норм ЄС, тривала більш чи менш інтенсивно, але переважно без очевидних, конкретних і значних результатів. Головними чинниками, які зумовили такий результат, були: політична нестабільність у країні, опір еліт реформам, відсутність ефективного менеджменту та слабка інституційна основа, неконкретизованість положень Плану дій, брак чітких критеріїв оцінки й відповідальності за його виконання. Найбільшою перешкодою на шляху модернізації і європеїзації України залишалося небажання політичних еліт проводити реформи, які загрожували їх могутності й існуванню. Можна припустити, що еліти відмовилися б від такої поведінки за умови пропозиції вагомих і чітких стимулів з боку ЄС, що дає підстави твердити приклад єдності політичних еліт на завершальному етапі вступу України до СОТ і водночас невиконання або лише часткове виконання тих пріоритетів Плану дій, які загрожували інтересам еліт або не передбачали суттєвих переваг (боротьба з корупцією, реформа судочинства тощо).

Однак, навіть ураховуючи обмеження Європейської політики сусідства й те, що План дій було виконано лише частково, це було вперше, коли ЄС втрутився для сприяння будь-яким внутрішнім змінам в Україні. Після ухвалення Плану дій Україна – ЄС уперше порядок денний українських політичних та економічних реформ чітко прив'язали до стратегічної мети держави – інтеграції з об'єднаною Європою. План дій запропонував дуже потрібні керівні принципи і фокус для внутрішньої політики України.

2008 р. Польща, заручившись підтримкою Швеції, запропонувала новий формат східного виміру ЄПС – Східне партнерство (далі – СП). 3 грудня 2008 р. Європейська комісія оприлюднила повідомлення з однойменною назвою, яке заклало нову концептуальну основу для співпраці ЄС з Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Грузією, Молдовою та Україною¹⁷. Щоправда, установчий саміт СП відбувся вже на початку 2009 р. – 7 травня у Празі. У зв'язку з розбіжностями в підходах держав-членів ЄС щодо стосунків із східноєвропейськими сусідами, попри початково достатньо новаторські польсько-шведські пропозиції, остаточний формат ініціативи набув форми найменшого «спільного знаменника», базованого на ситуативному компромісі між державами й інститутами ЄС, і став спробою мінімалістської відповіді на польські амбіції формування східної політики ЄС.

СП запропонувало шлях до поступової та часткової інтеграції країн-партнерів з ЄС, ґрунтуючись на їх прогресі у внутрішньому реформуванні, базованому на зміцненні європейських цінностей – демократії, прав людини, принципів правової держави тощо. Новизна його двостороннього виміру полягала в тому, що було передбачено можливості розвитку відносин, які раніше ЄС запропонував Україні, усім східним сусідам: угоди про асоціацію, глибокі зони вільної торгівлі, лібералізацію візового режиму, програми комплексного інституційного розвитку тощо. Інструменти, передбачені в межах багатостороннього виміру (саміт, Рада міністрів, тематичні платформи, робочі панелі, флагманські ініціативи, Форум громадянського суспільства, Євронест, тощо), стали цілком новими для регіону.

За перше десятиріччя імплементації Східного партнерства проєвропейськи орієнтовані Грузія, Молдова й Україна досяг-

¹⁷ *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council «Eastern Partnership»*. http://ec.europa.eu/external_relations/eastern_docs/com08_823_en.pdf (2020.06.08).

ли найважливіших двосторонніх цілей, декларованих ним: ще в червні 2014 р. уклали з ЄС угоди про асоціацію (далі – УА), ураховуючи поглиблені й усеохопні зони вільної торгівлі; з Грузією та Молдовою вони почали діяти на постійній основі з 1 липня 2016 р., а з Україною – лише з 1 вересня 2017 р. після затримки процедури ратифікації в Нідерландах унаслідок референдуму 6 квітня 2016 р. Шляхи Грузії і Молдови до цих угод були відносно легкими, водночас український шлях до асоціації з ЄС був найскладнішим і найтривалішим, але для всіх трьох країн підготовка та підписання УА з ЄС були запорукою збереження постійного проєвропейського курсу в зовнішній політиці. На додаток до УА, але під час незалежного процесу всі три держави досягнули безвізового режиму з ЄС.

Попри певні успіхи в досягненні цілей СП асоційованими партнерами, невисока ефективність практичної реалізації внутрішніх реформ залишається однією з основних причин критики цих держав із боку ЄС і зменшує ентузіазм Брюсселя та європейських столиць витратити політичний капітал і фінансові ресурси на будь-яке суттєве вдосконалення СП. Основні проблеми, які стоять на заваді використанню повного потенціалу СП для глибокої трансформації східного сусідства ЄС, такі: 1) внутрішні виклики для сталої трансформації країн СП (корисливі інтереси еліт, системна корупція, неефективні державні інститути; 2) вплив Росії як противага європеїзаційному впливові ЄС у регіоні; 3) слабкість стимулів, які ЄС пропонує для підтримки внутрішніх реформ у країнах-партнерах¹⁸.

За таких умов певні надії можна покладати на імплементацію угоди про асоціацію між Україною та ЄС, набуття чинності якої започаткувало новий етап у стосунках між сторонами, суть якого можна визначити за допомогою формули «політична асоціація та економічна інтеграція». Євросоюз та

¹⁸ Детальніше див.: Sydoruk T., Tyshchenko D. *A review of the Eastern Partnership after ten years: the need to reconsider its efficacy*. "Romanian Political Science Review". Vol. XVIII, No. 2, 2018. P. 213-240.

Україна розпочали неформальні консультації щодо нового базового договору ще в травні 2006 р., рішення про початок офіційних переговорів було ухвалено під час візиту Трійки ЄС до Києва 6 лютого 2007 р., а перший раунд переговорів відбувся в березні того ж року. У лютому 2008 року після набуття Україною членства в СОТ ЄС і Україна розпочали переговори про формування глибокої і всеохопної зони вільної торгівлі. Після 21 раунду переговорів щодо угоди про асоціацію та 18 раундів переговорів щодо зони вільної торгівлі на 15-му саміті Україна – ЄС у грудні 2011 р. сторони оголосили про завершення перемовин, після чого текст угоди було парафровано 30 березня 2012 р. та 19 липня 2012 р.

Але тоді ЄС мав сумніви щодо підписання угоди з Україною, оскільки в державі за президентства В. Януковича відбувався наступ на демократичні свободи та принципи верховенства права. Водночас останній перебував під щораз більшим тиском із боку Росії, яка вимагала від нього відмовитися від підписання угоди про асоціацію з ЄС і ввійти до Митного союзу з Росією. У листопаді 2013 р. В. Янукович відмовився підписувати угоду про асоціацію з ЄС, що викликало внутрішні протести («Євромайдан») у Києві. Після спроби їхнього силового придушення на початку 2014 р. протести переросли в Революцію гідності, яка ціною сотні жертв призвела до повалення режиму В. Януковича і повернення України до європейського вибору. 21 березня 2014 р. ЄС та Україна підписали політичну частину угоди про асоціацію, а 27 червня того ж року – усю угоду¹⁹. 16 вересня 2014 р. угоду ратифікувала Верховна Рада та Європарламент. Деякі її положення почали тимчасово застосовувати з 1 листопада 2014 року, а положення про поглиблену і всеохопну зону вільної торгівлі – з 1 січня 2016 року. З 1 вересня 2017 р. угода про асоціацію між Україною та ЄС

¹⁹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (2020.06.04).

набула чинності на постійній основі після завершення тривалого процесу ратифікації всіма країнами-членами ЄС.

Угода про асоціацію, яка складається з преамбули, 7 розділів, 43 додатків і 3 протоколів, має на меті прискорити і поглибити політичні й економічні відносини між Україною та ЄС, а також забезпечити поступову інтеграцію України у внутрішній ринок ЄС, передусім через створення зони вільної торгівлі. Водночас вона визначає порядок денний внутрішніх реформ в Україні, який спирається на наближення українського законодавства до нормативно-правової бази ЄС. Головна суть найважливішої частини угоди (розділу 4, який регулює питання створення ПВЗВТ) – одностороннє регуляторне наближення України в обмін на економічну інтеграцію з ЄС. Угода передбачає достатньо чіткі терміни, коли Україна має впровадити норми і стандарти ЄС у певних сферах. Аналіз стану імплементації УА на кінець 2019 р. засвідчує дуже різну динаміку залежно від сфери, але загалом Україна відстає від графіка виконання угоди²⁰.

Отже, політика Європейського Союзу щодо України (Європейська політика сусідства і Східне партнерство) переносить фокус із політичного виміру відносин Україна – ЄС на питання поступового наближення та інтеграції в окремих практичних секторах. Україна ж прагне передусім офіційного визнання своєї європейської ідентичності, найбільш важливим аспектом чого є перспектива членства в ЄС, тому політичні переваги Східного партнерства й угоди про асоціацію з погляду України здаються вельми відносними, що спричинює недостатньо сумлінне виконання зобов'язань, які Україна взяла в їх межах. Беручи до уваги внутрішні бар'єри на шляху реформ в Україні, загальний консенсус із питань європейської інтеграції навряд чи буде переведений найближчим часом у

²⁰ *Інтеграція у рамках асоціації: динаміка виконання Угоди між Україною і ЄС (3-є видання)*. <https://www.civic-synergy.org.ua/analytics/integratsiya-u-ramkah-asotsiatsiyi-dynamika-vykonannya-ugody-mizh-ukrayinoyu-i-yes-3-e-vidannya>. (2020.06.03).

швидке й ефективне виконання угоди про асоціацію з ЄС. Попередній досвід трансформаційних перетворень у європейських країнах дає підстави стверджувати, що лише важелі політики розширення ЄС, спрямовані на охочі приєднатися до нього держави – найліпший (і досі єдиний справді дієвий) інструмент сприяння стабільності, розвитку демократії та економічного зростання на європейському континенті.

Література:

1. Віднянський С. В. *Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.)*. “Український історичний журнал”, № 4, 2006. С. 32-50.
2. Денисюк В. *Далекий обрій європейський*. “Політика і час”, № 9, 2001. С. 19-29.
3. Дергачов О. *Розширення ЄС і нові параметри європейського курсу України*. “Розширення ЄС: Аналітичний щоквартальник”, Вип. 1, 2003. С. 70-78.
4. *Інтеграція у рамках асоціації: динаміка виконання Угоди між Україною і ЄС (3-є видання)*. <https://www.civic-synergy.org.ua/analytics/integratsiya-u-ramkah-asotsiatsiyi-dynamika-vykonannya-ugody-mizh-ukrayinoyu-i-yes-3-e-vydannya/> (2020.06.03).
5. Мільчарек Д. *Європейський Союз та його місце в сучасному світі*. Львів: «Інформація. Поступ. Перспективи», 2008. 172 с.
6. *Національна стратегія інтеграції України до ЄС (Указ Президента України, червень 1998)*. “Політика і час”, № 3–4 (спецвип.), 2000. С. 15-26.
7. *План дій Україна – Європейський Союз*. <http://www.mfa.gov.ua/data/apload/publication/mfa/ua/2820/plan.doc>. (2020.06.03).
8. *План дій Україна–ЄС: результати і перспективи*. “Національна безпека і оборона”. № 6 (100), 2008. С. 4-11.
9. *Програма інтеграції України до Європейського Союзу*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00> (2020.03.06).
10. *Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України*. “Політика і час”, № 3–4 (спецвип.), 2000. С. 27-35.
11. *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (2020.06.04).

12. *Угода про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом та Україною від 16 червня 1994 р.* К.: Представництво Європейської Комісії в Україні, 1994. 98 с.

13. Шерр Дж. *Україна та ЄС: між інтеграцією та виключенням*. “Національна безпека і оборона”, № 11, 2001. С. 57-60.

14. *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours*. Brussels, 11.3.2003. http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf (2020.05.03)

15. *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council «Eastern Partnership»*. http://ec.europa.eu/external_relations/eastern.docs/com08_823_en.pdf (2020.06.08).

16. *Communication from the Commission. European Neighbourhood Policy. Strategy Paper*. Brussels, 12.05.2004. http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf. (2020.05.03).

17. Haukkala H. P. *Russian Reactions to the European Neighbourhood Policy*. “Problems of Post-Communism”. Vol. 55, № 5, 2008. P. 40-58.

18. Sydoruk T., Tyshchenko D. *A review of the Eastern Partnership after ten years: the need to reconsider its efficacy*. “Romanian Political Science Review”. Vol. XVIII, No. 2, 2018. P. 213-240.

Контрольні запитання

1. Які чинники гальмували поступ на шляху європейської інтеграції України в 90-ті роки ХХ століття?
2. Чи адекватні межі Європейської політики сусідства євроінтеграційним прагненням України?
3. Які нові пріоритети і механізми співпраці мають місце у Східному партнерстві?
4. У чому суть формули «політична асоціація та економічна інтеграція», на якій базована угода про асоціацію між Україною та ЄС?

Томаш СТЕМПНЄВСЬКИЙ, Анджей ШАБАЦЬОК

ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПЕРІОД НЕОІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ

2019 рік був насичений подіями, які суттєво вплинули на міжнародне становище Східної Європи. З-поміж них ключове значення мала спроба оновити російсько-українські відносини, що ініціював президент України Володимир Зеленський під час Нормандського формату – основою для врегулювання ситуації на сході України повинна бути стати нечітко визначена формула Штайнмаєра.

Серйозну тривогу викликають також дії, спрямовані на поглиблення інтеграції Білорусі та Росії, що можуть призвести до поступової втрати політичної та економічної незалежності Білорусі і, як наслідок, її поглинання Росією. Тиск Кремля призвів до «тихого» конфлікту на лінії Москва – Мінськ і затримав переговори щодо газових і нафтових контрактів. Занепокоєння викликають також зміни устрою в Російській Федерації та її ревізійністська історична політика, спрямована на просування ідеологізованого образу участі Радянського Союзу в Другій світовій війні, обґрунтованого на міфі Великої Вітчизняної війни та перемозі над фашизмом.

2020 рік, імовірно, принесе нові виклики, які прямо чи опосередковано впливатимуть на становище держав Центрально-Східної Європи. Чинником світового значення, безумовно, стануть президентські вибори у США. У регіональному аспекті велике значення матимуть президентські вибори в Білорусі, які в контексті ростучого тиску Росії можуть вплинути на майбутнє цієї держави і суттєво змінити ситуацію в регіоні.

Вищезгадані процеси формуватимуть політику Європейського Союзу щодо регіону Східної Європи, а також самої Російської Федерації. Ключове дослідницьке питання полягає в тому, чи будемо ми мати справу з рішучою політикою Європейського Союзу, яка би зберігала чітку взаємодію з нинішньою політикою Сполучених Штатів Америки, чи відбудеться чергове перезавантаження відносин між Заходом і Російською Федерацією.

У цій статті спробуємо проаналізувати ситуацію обраних держав Східної Європи в умовах безперервного збройного конфлікту¹ в Україні та ростучого тиску російської влади на держави Східної Європи. Збройний конфлікт, який триває в Україні, призводить до того, що геостратегічне становище Східної Європи змінилося. У цьому контексті досить часто Східне партнерство, яке повинно було стати одним з ключових інструментів формування міжнародних відносин зі східними державами-сусідами Європейського Союзу, сприймають як малоефективний інструмент, або навіть такий, що втратив рацію свого існування. 2017 року Європейський Союз святкував 60-ту річницю безпрецедентної події в історії Європи – підписання Римських договорів. Незважаючи на труднощі (зокрема так звану міграційну кризу, або Brexit), з якими він

¹ Детальніше про українську кризу див.: J. M. Fiszer, T. Stępniewski, K. Świder, *Polska, Ukraina, Białoruś, Rosja. Obraz politycznej dynamiki regionu*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2019; також: J. M. Fiszer, T. Stępniewski, *Polska i Ukraina w procesie transformacji, integracji i wyzwań dla bezpieczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2017; T. Stępniewski, *Konflikt zbrojny Rosji z Ukrainą i negocjacje pokojowe w Mінску*, „Studia Europejskie”, Nr 3 (79) 2016, s. 43-59; R. Youngs, *Europe's Eastern Crisis. The Geopolitics of Asymmetry*, Cambridge: University Press 2017; G. Besier & K. Stokłosa (eds.), *Neighbourhood Perceptions of the Ukraine Crisis. From the Soviet Union into Eurasia?*, Oxon and New York: Routledge 2017; E. Korosteleva, *The European Union, Russia and the Eastern region: The analytics of government for sustainable cohabitation*, „Cooperation and Conflict”, 2016, Vol. 51, No. 3; R. Sakwa, *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands*, London: I.B.Tauris 2016; O. Barburska, *Relacje Unia Europejska – Federacja Rosyjska: kryzys partnerstwa strategicznego*, „Studia Europejskie”, nr 4 (72)/2014, s. 9-30.

вимушений боротися сьогодні, ЄС і надалі залишається територією добробуту та безпеки, що приваблює мільйони осіб, які бажають пов'язати своє майбутнє з цим регіоном. Ключове питання, однак, чи зможе він у нових обставинах і далі активно ангажуватися у східну політику?

Держави Східної Європи між Євразійським економічним союзом та Європейським Союзом

Неоімперська політика Російської Федерації, багатовимір-на гібридна війна з Україною і ростучий політичний та економічний тиск на Білорусь – це серйозні виклики з погляду безпеки регіону Центрально-Східної Європи в широкому значенні. Росія щораз менше приховує свої плани і послідовно прагне втілити їх у життя. На цьому тлі політика Європейського Союзу надто обережна, хоча варто оцінити зусилля Європейського Співтовариства для стабілізації ситуації в регіоні. Одним із інструментів, використовуваних для цієї мети, є програма Східного партнерства. На думку представника Європейської служби зовнішніх справ (EEAS) Європейського Союзу, Східне партнерство – зрілий проєкт². Незважаючи на те, що воно втрачає динаміку й зараз реалізується в специфічних умовах, не потрібно забувати, що положення Вільнюського та Ризького самітів успішно імплементовані. Різнобічно працюють платформи, на різних рівнях тривають зустрічі. Можливо, що ці зустрічі не дуже помітні, але вони відбуваються і певною мірою впливають на ситуацію держав регіону.

Безсумнівно, що найважливішою проблемою для Східного партнерства є сприйняття цього проєкту в геополітичних категоріях – думка про держави Східного партнерства в контексті потреби вибору: або з Європейським Союзом, або з Ро-

² Інтерв'ю 1, European External Action Service (EEAS), Headquarters Brussels; Russia Division, 15 вересня 2016 р.

сією (слухаючи заяви керівників політики ЄС, часто виникає враження, що в тих держав немає іншого варіанту).

Водночас, коли Польща та Швеція створювали цей проєкт, вони не припускали, що держави, пов'язані з ним, повинні будуть зробити такий вибір³. Вибір, який для цих держав надзвичайно складний і пов'язаний із багатьма труднощами (у випадку України сьогодні це екзистенційні труднощі). Очевидно, що з найефективнішою політикою ми маємо справу тоді, коли вона супроводжується перспективою членства у структурах Європейського Союзу. Відсутність такої перспективи означає, що Європейський Союз не має інструментів тиску на ці держави⁴. Але також не варто забувати, що держави Східного партнерства наразі не готові до європейської інтеграції (з урахуванням майже всіх критеріїв членства). Додатково, не всі держави, на які поширена програма, виявляють бажання до інтеграції. Якщо Грузія, Молдова та Україна здійснюють імплементацію угоди про поглиблену та всеохопну зону вільної торгівлі (ПВЗВТ), яка стала результатом переговорів із Європейським Союзом, то Вірменія та Білорусь приєдналися до Євразійського економічного союзу, а Азербайджан залишається у підвишеному стані між двома інтеграційними блоками. Серйозною проблемою є також внутрішні поділи в межах окремих держав Східної Європи, які викликають соціальну напругу, яку часто підігріває російська пропаганда⁵.

Ураховуючи становище держав Східного партнерства, найкращим рішенням для Європейського Союзу було би зосередити увагу на прагматизмі, гнучкості та пошуку можли-

³ Східне партнерство було офіційно засновано Європейським Союзом під час Празького саміту 7 травня 2009 року. Східне партнерство – це проєкт ЄС, адресований шести східним державам-сусідам ЄС: Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Грузії, Молдові та Україні.

⁴ Інтерв'ю 2, European External Action Service (EEAS), Headquarters Brussels; Eastern Partnership, regional cooperation and OSCE, 15 вересня 2016 р.

⁵ М. Н. van Herpen, *Putin's Propaganda Machine. Soft Power and Russian Foreign Policy*, Rowman & Littlefield, Lanham-New York-London 2016, s. 19-33.

вості співпраці. Звичайно, політика Європейського Співтовариства повинна й надалі спиратися на принцип «more for more», який діє в межах Європейської політики сусідства⁶. Але Європейський Союз також повинен запровадити принцип «less for less». Прикладами таких прагматичних дій є підтримання реформ у державах Східного партнерства. Від їхньої ефективності залежить успішність трансформації цих держав. Якщо провести реформи не вдасться, буде важко говорити про зміцнення відносин між Європейським Союзом і державами Східного партнерства. Однак варто чітко вказати, що Європейський Союз не може провести реформ замість держав, які претендують на членство. Вони самі повинні прагнути змін і покривати витрати, що виникають унаслідок цього. Однак, щоб стимулювати процес трансформації, Європейське Співтовариство повинне використовувати набагато більше фінансових засобів для пом'якшення несприятливих змін, пропонуючи також допомогу з боку експертів⁷.

Ключовою проблемою є системні умови, успадковані від радянських часів: непотизм, некомпетентність, відсутність етики державного управління, корупція (прикладом може бути Молдова, у якій упродовж останніх років відбулося привласнення значних коштів фондів ЄС). В Україні олігархічна система серйозно гальмує процес прозахідних реформ. Після періоду кризи, зумовленого російською агресією, економіка повільно прискорюється. 2015 року ВВП України зменшився у відсотковому співвідношенні на 9,7%, 2016 року збільшився на 2,4%, а 2018 року досяг 3,3%⁸. Світовий банк зазначає, що

⁶ M. Popowski, Deputy Director-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (DG NEAR), European Commission), під час панельної дискусії „Money in Politics: State-building, democracy and corruption in the Eastern Neighbourhood”, European Endowment for Democracy and the Office of International IDEA, Brussels, 16 вересня 2016 р.

⁷ Детальніше про політику Європейського Союзу щодо Східної Європи: T. Forsberg, H. Naukkala, *The European Union and Russia*, Palgrave Macmillan, London, New York 2016, s. 44-74.

⁸ The World Bank Data, Ukraine, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=UA> (10.01.2020).

реформи відбуваються занадто повільно, а слабкість зовнішнього попиту та конфлікт із Росією руйнують оживлення економіки в Україні. За підрахунками експертів цієї організації, у разі збереження нинішнього темпу реформ Україні потрібно буде близько 50 років, щоб досягти рівня розвитку Польщі. Без зовнішньої підтримки Україна самостійно не зможе впоратися з масштабами проблем і війною з Росією на Донбасі⁹.

Ще одним питанням є лібералізація візового режиму. Якщо Молдова була охоплена безвізовим режимом ще 2014 року, то Україна лише в середині 2017 року. Хоча вона вже раніше відповідала всім вимогам Європейського Союзу, але рішення в цій справі розтягували в часі. Того ж року візовий режим був також поширений на Грузію. До затримання призвела підготовка «механізму призупинення» (англ. «a suspension mechanism») у разі порушення зобов'язань державами, на яких розповсюджено безвізовий режим (англ. «visa-free travel in the EU»). Вступ України до безвізової програми треба сприймати як великий успіх для цієї держави, яка зараз не контролює всієї своєї території (Росія анексувала Крим, а на Донбасі триває війна). Варто підкреслити, що не здійснилися песимістичні прогнози, які передбачали, що громадяни держави Східної Європи масово порушуватимуть безвізову програму¹⁰.

З погляду ефективності політики Європейського Союзу щодо держав Східної Європи надзвичайно важливо, щоб суспільство цих держав не стало заручником політичної ситуації і щоб громадяни мали можливість приїздити на територію Європейського Союзу. Ба більше, щодо цього регіону Європейське Співтовариство наголошує на контактах між людьми (англ. «people-to-people contacts»). Крім цього, Європейський

⁹ Ukraine. Special Focus Note Tapping Ukraine's Growth Potential, 23.05.2019, The World Bank, <http://pubdocs.worldbank.org/en/927141558601581077/Ukraine-Special-Focus-Note-Spring-2019-en.pdf> (10.01.2020).

¹⁰ O. Kapranov, *The Framing of the EU Visa Liberalization with Ukraine*, "Acta Universitatis Sapientiae, Philologica" 2018, Vol. 10, No. 3, s. 97-115.

Союз повинен ще більше підтримувати громадянське суспільство, молодих політиків і політичних лідерів, вільні ЗМІ, середні та малі підприємства. Видається малоімовірним, що політичні системи цих держав зміняться в найближчій перспективі, тому треба підтримувати громадянське суспільство та низові ініціативи. Саме соціальний бунт проти режиму Віктора Януковича, так звана Революція гідності, призвів до кардинальної зміни політичної ситуації України 2014 року. Таким чином, можна спостерігати, що громадянський потенціал України і меншою мірою інших держав Східної Європи, відчутний, і керівники держав-членів Європейського Союзу повинні пам'ятати про це¹¹.

Неоімперська політика Російської Федерації щодо східних сусідів Європейського Союзу

Упродовж останніх трьох десятиріч на пострадянському просторі ми спостерігаємо посилені дії влади в Кремлі, спрямовані на відновлення панівного політичного становища. З погляду ситуації держав Східної Європи важливо проаналізувати реалістичні геополітичні підстави, а не політичні декларації. Ключове значення має розпізнавання тактичних і стратегічних цілей. Відомий російський дослідник Сергій Караганов, який часто коментує міжнародну політику в західних ЗМІ, багаторазово повторював, що Росія не буде глобальною державою, доки не стане державою регіональною. Тому, на думку більшості дослідників, Україна має ключове значення в неоімперських проєктах Російської Федерації¹². Звичайно, Росія могла би стати регіональною державою, а в майбутньому відігравати ключову роль у світовій політиці, але війна з Україною, порушення її територіальної цілісності, солідарна відповідь Заходу й економічна рецесія, що стала на-

¹¹ A. Furier (red.), *Ukraina. Czas przemian po rewolucji godności*, Fince, Poznań, 2017.

¹² C. R. Saivetz, *The Ties that Bind? Russia's Evolving Relations with its Neighbors*, "Communist and Post-Communist Studies", vol. 45, 2013, s. 402-405.

слідком конфлікту, ставлять під сумнів досягнення цих цілей.

Можна сказати, що від самого початку війни між Росією та Україною (гібридна війна чи проксивійна) Російська Федерація прагнула дестабілізувати ситуацію в південній та східній частині держави, щоби відокремити її, окупувати або створити квазідержаву (Придністровський варіант). Ця ситуація відбувається безпосередньо поруч із країнами Вишеградської групи й, отже, опосередковано впливає на безпеку Центральної Європи¹³. Однак варто підкреслити, що анексія Криму та проросійський сепаратизм на Донбасі не змінили прозахідного курсу України, тому здається обґрунтованим висновок, що Росія досягла максимуму від того, що могла б отримати, порушуючи територіальну цілісність України. У перші місяці війни з Донбасу було вивезено величезну кількість демонтованих машин із окупованих заводів, установлено контроль над усіма шахтами та більшістю ключових підприємств. Кілька сотень тисяч осіб виїхали до Росії в пошуках безпечного притулку. Багато з них оселилися там і знайшли роботу. Варто зазначити, що лише незначна частина емігрантів вирішила легалізувати своє перебування за програмою репатріації іноземних співвітчизників, а ще менша група прийняла російське громадянство. З цього можна зробити висновок, що всі, хто хотів емігрувати до Росії, уже зробили це, тому не варто очікувати наступних хвиль масової імміграції. Аналогічно, обмежений результат може принести широко коментована паспортизація мешканців Донбасу. Звичайно, місцеві мешканці можуть прийняти російське громадянство з огляду на пов'язані з ним привілеї (додержання до програм соціальної допомоги і сімейних програм), однак, спостерігаючи за ситуацією українських громадян у Росії, варто очікувати обмеженого простору для подібних дій. Водночас вар-

¹³ T. Stępniewski, *The European Union and Eastern Partnership: Crises and Strategic Assessment*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2016, R. 14, Z. 5, s. 337-344.

то підкреслити, що немає жодних ознак, які би вказували на можливість кардинально зменшити впливи Росії на Донбасі в найближчі роки¹⁴. Кремлівська влада повністю контролює цей регіон. Україна повинна усвідомлювати це, наполягаючи на новому плані врегулювання ситуації на східних кордонах держави.

Один із пріоритетів чинної української влади – припинити збройний конфлікт на Донбасі, що відповідає суспільним очікуванням. Президент Володимир Зеленський неодноразово порушував питання врегулювання ситуації на Донбасі, результатом чого було початкове затвердження представниками держав «нормандської четвірки» т. зв. формули Штайнмаєра на зустрічі в Мінську 1 жовтня 2019 року, а також рішення скликати черговий саміту в нормандському форматі в Парижі 9 грудня 2019 року.

Президент України Володимир Зеленський зрозуміло визначив свої основні пріоритети й очікування, пов'язані з Паризьким самітом. З-поміж них, окрім вищезгаданого припинення бойових дій, ключове місце посідало питання звільнення українських в'язнів за формулою «всіх на всіх», відновлення контролю над східними кордонами держави, виведення всіх військ та організація місцевих виборів. Без цього буде неможливо надати Донбасу особливого статусу. Російська Федерація продовжувала застосовувати свої попередні наративи, намагаючись дистанціюватися від подій на сході України, що їх вона трактує як внутрішній конфлікт, у якому Росія не бере безпосередньої участі. Це засвідчують, з-поміж іншого, заяви міністра закордонних справ Сергія Лаврова, який напередодні саміту запропонував, що для встановлення стійкого миру на Донбасі треба розмовляти з представниками т. зв. народних республік¹⁵. Однак ключова

¹⁴ M. Kaciewicz, Rozdając paszporty w Donbasie Rosja może zamrozić konflikt na lata, Biełsat, 25.04.2012, <https://belsat.eu/pl/news/rozdajac-paszporty-w-donbasie-rosja-moze-zamrozic-konflikt-na-lata/> (10.01.2020).

¹⁵ Кремль на «нормандской встрече» хочет подбить Зеленского к прямым переговорам с боевиками, УНИАН, 27.11.2019.

геостратегічна мета – утримати статус-кво на Донбасі, а в подальшому ще більше дестабілізувати Україну і створити для неї негативний імідж на міжнародній арені.

Важливе досягнення Паризького саміту – узгодження цілодобового доступу спостерігачів ОБСЄ на всю територію України. Це має вирішальне значення, оскільки міжнародні спостерігачі вперше з 2014 року зможуть спостерігати за російсько-українським кордоном на окупованих територіях. Однак українські державні служби його не контролюватимуть. Володимир Путін підкреслив, що згідно з Мінськими домовленостями така ситуація може настати лише після виборів. Але президент України не погодився з таким підходом і заявив, що організація виборів без контролю над кордонами позбавлена сенсу. Канцлер Ангела Меркель опосередковано підтримала цей принцип, говорячи про «оживлення» Мінських домовленостей, які «знову будуть гнучкими». Франція не була проти цього. Імовірно, така рішуча поведінка Володимира Зеленського була реакцією на невдалу заяву Путіна, який після повернення до Росії заявив, що надання українцям прикордонного контролю на Донбасі закінчиться «другою Сребреницею»¹⁶.

Значним досягненням української влади є завершення переговорів щодо транзиту російського газу через Україну. 30 грудня було підписано п'ятирічний газовий контракт, що забезпечує прокачування газу через територію цієї держави. 2020 року обсяг транзиту газу повинен становити мінімум 65 млрд м³, а в наступні роки – 40 млрд м³. Важливим успіхом для України стало стягнення компенсації з Росії в розмірі 2,92 млрд дол., яку присудив Арбітражний суд Стокгольма, виплаченої 27 грудня 2019 року. Для України також важливе значення має можливість забезпечити в новому контракті віртуальний реверс газу. Україна може викупити частину

¹⁶ *Putin warns of second Srebrenica if no amnesty for east Ukraine*, Reuters, 10.12.2019.

транзиту газу через свою територію до Польщі чи Словаччини, не потребуючи фізичної доставки з цих держав¹⁷.

Окремим питанням є проєкт поглиблення інтеграції Росії та Білорусі. 3 грудня 2018 року російська влада тиснула на Білорусь, вимагаючи, щоб угоди про створення Союзної держави були заповнені реальним змістом, та погрожуючи обмеженням підтримки (так званий «ультиматум Медведєва»). Можливістю для реалізації цих вимог мав стати ювілей 20-річчя Союзної держави, який відзначали 9 грудня 2019 року. Імпульсом, що заохочував до прискорення цього процесу, був «податковий маневр», що передбачав поступову заміну митних платежів на російську вуглеводневу сировину податком на видобуток корисних копалин. Його результатом має стати доведення до 2024 року ціни на нафту, яку продають для Білорусі, до ринкових показників. Досі Російська Федерація погоджувалася на перепродаж частини російської нафти, отриманої за пільговими цінами, та стягнення з неї митних зборів, трактуючи це як неофіційну підтримку сусіда¹⁸.

Упродовж усього 2019 року тривали переговори, результатом яких стало підписання 6 вересня 2019 року таємної угоди, що визначала ключові аспекти для майбутньої економічної інтеграції. Їх уточнили в 31-й детальній дорожній карті й мали затвердити під час зустрічі державних лідерів у Сочі 7 грудня 2019 року. Переговори про поглиблення інтеграції не відповідали інтересам Білорусі. Про це можуть свідчити заяви самого Олександра Лукашенка, який 5 грудня у промові до білоруського парламенту переконував: «Я не хочу перекреслювати все, що зробив разом із вами, народом, створивши суверенну, незалежну державу [...]. Ми ніколи не зби-

¹⁷ *Ukrainian GTS operator launches virtual gas reverse flow from Poland*, UNIAN, 24.01.2020.

¹⁸ *Сколько Беларусь потеряет из-за налогового маневра?*, Naviny.by, 30.11.2018, <https://naviny.by/article/20181130/1543555644-skolko-belarus-poteryaet-iz-za-nalogovogo-manevra> (10.01.2020).

ралися і не збираємося входити до складу будь-якої держави, навіть братньої Росії»¹⁹.

Більше ніж п'ятигодинна зустріч лідерів Росії та Білорусі в Сочі не закінчилася компромісом, хоча більшість проблем щодо поглиблення інтеграції було узгоджено. З інтерв'ю, яке Лукашенко дав російській радіостанції «Ехо Москви», можна дізнатися, що не вдалося досягти згоди щодо ключових питань, які стосувалися запровадження спільного емісійного центру та єдиної валюти, створення наднаціональних політичних інститутів, зокрема спільного парламенту та посади президента. Володимир Путін повинен був пообіцяти Лукашенку, що 31-ша дорожня карта, пов'язана з цими питаннями, буде вилучена з переговорів. Однак 20 грудня 2019 року під час подальших переговорів у Санкт-Петербурзі російська сторона наполягала на ухваленні всього переговорного пакету, що містив найбільш контраверсійні елементи. Від цього вона узалежнювала згоду на затвердження вигідних для Білорусі газового та нафтового контрактів та подальші переговори про компенсації за запровадження «податкового маневру». Однак переговори не закінчилися виробленням компромісу²⁰.

Інформація про перебіг російсько-білоруських переговорів була засекреченою. Спочатку обидві сторони аргументували, що інтеграція буде мати передусім економічний характер. Однак брак порозуміння та нервова реакція Лукашенка свідчать про те, що в період останньої фази переговорів політичний складник набув актуальності. Ухвалення та затвердження 30 дорожніх карт значно би зменшило фінансовий

¹⁹ *Обращение к депутатам Палаты представителей и членам Совета Республики Национального собрания шестого и седьмого созывов*, President.gov.by, 5.12.2019, http://president.gov.by/ru/news_ru/view/obraschenie-k-deputatam-palaty-predstavitelej-i-chlenam-soveta-respubliki-natsionalnogo-sobranija-shestogo-i-22526/ (10.01.2020).

²⁰ *Meeting with Russia President Vladimir Putin*, President.gov.by, 20.12.2019, http://president.gov.by/en/news_en/view/meeting-with-with-russian-president-vladimir-putin-22664/ (10.01.2020).

та економічний суверенітет Білорусі, але затвердження карти 31, яка запроваджувала єдину валюту та наднаціональні органи (включаючи парламент та посаду президента) де-факто покладе край незалежному існуванню Білорусі.

Відсутність підтримки детальних інтеграційних планів, які нав'язує кремлівська влада, призводить до невдач російсько-білоруських переговорів щодо продовження дії нафтового та газового контрактів. Це важливо, оскільки економіка Білорусі базується на дешевих вуглеводнях, а нафтохімічна промисловість генерує 28% експорту держави. Приведення цін на енергоносії до ринкових показників може призвести до значного погіршення макроекономічної ситуації держави та зниження рівня життя суспільства. Середній рівень заробітних плат у Білорусі – один із найнижчих у регіоні Східної Європи, нижчий він лише в Україні²¹.

31 грудня 2019 року після тривалих і нервових переговорів вдалося тимчасово продовжити газовий контракт на один рік. Білорусь задекларувала закупівлю аналогічного обсягу газу, як і 2019 року, але про ціни вдалося домовитися всього лише на два місяці. До березня 2020 року газ будуть продавати за колишніми цінами, тобто 127 дол. за 1000 м³, що є одними з найнижчих у Європі. Однак із заяв Олександра Лукашенка відомо, що Росія намагається збільшити ціну до 152 доларів за 1000 м³. Білорусь є третьою найбільшою одержувачкою російського природного газу в Європі після Німеччини та Італії. 2019 року вона імпортувала 22 млрд м³²².

У ситуації з продажем нафти переговори зайшли в глухий кут. Білоруська влада розпорядилася терміново шукати альтернативи постачанням із російського напрямку, але в інтерв'ю для «Ехо Москви» вона заявила, що бажання купувати

²¹ *Внешняя торговля республики Беларусь. Статистический сборник, Национальный статистический комитет Республики Беларусь, Минск 2019, s. 151.*

²² *Александр Лукашенко и Алексей Венедиктов, Эхо Москвы, 24.12.19, <https://echo.msk.ru/programs/beseda/2559487-echo/> (10.01.2020).*

саудівську або американську нафту реверсом із Польщі або залізницею з країн Балтії малореальне. По-перше, це неможливо з технічних причин. До цього не пристосовані ані транспортна інфраструктура, ані білоруські НПЗ, які спеціалізуються на переробленні нафти марки Urals, а не Brent. Зараз реверс із Польщі неможливий, а залізницею з балтійських держав можна максимально транспортувати близько 3 млн тонн. 2019 року Білорусь придбала з Росії 25 млн тонн сирої нафти. Відсутність порозуміння призвело до того, що поставки до Білорусі призупинили на кілька днів. Зараз їх відновили. Білоруська влада домовилася з однією з російських нафтових компаній і замовила 133 тис. тонн сирої нафти, однак закупівельна ціна на неї залишилася таємницею. Запаси сировини швидко закінчуються, і якщо поставки не вдасться відновити, білоруським НПЗ доведеться обмежити експорт та зосередитися на переробленні на внутрішньому ринку²³.

Висновки

За останні два десятиріччя Росія виявила величезну рішучість у реінтеграції пострадянського простору. Гарантування гегемонічного впливу на пострадянському просторі та витіснення Заходу має, на думку Росії, посилити її значення як великої держави в регіональному та глобальному вимірах і реалізувати низку другорядних соціально-економічних інтересів. Водночас Росія не сумнівалася у виборі конфронтаційної політики щодо Заходу для захисту своєї сфери впливів. Варто також підкреслити, що залежність (на багатьох рівнях) України та інших держав Східної Європи від Росії значна і відчутна. Іншими словами, Росія має багато інструментів для впливу на внутрішнє становище цих держав²⁴.

Влада Російської Федерації прагне до економічного та політичного підпорядкування Білорусі. З цією метою вона

²³ *Александр Лукашенко и Алексей Венедиктов, Эхо Москвы, 24.12.19, <https://echo.msk.ru/programs/beseda/2559487-echo/> (10.01.2020).*

²⁴ T. Stępniewski, *The EU's Eastern Partnership and the Way Forward After*

використовує економічну залежність Білорусі від Росії, насамперед залежність білоруської економіки від дешевої вуглеводневої сировини, що постачається з Росії. В інтерв'ю «Еху Москви» Лукашенко опосередковано визнає, що тиск Російської Федерації на Білорусь пов'язаний із проблемою президентських виборів у Росії 2024 року, тобто із завершенням другої і, відповідно до російської конституції, останньої каденції Володимира Путіна. Створення посади президента Союзної держави, а можливо, форсовані в цей момент у Росії зміни устрою розв'язали би цю проблему.

Республіка Білорусь має невелике поле для маневру в переговорах із Російською Федерацією, яка є її головним торговельним партнером. 2018 року білоруський експорт до Росії становив 12,9 млрд (38,3%), а імпорт з Росії – 22,6 млрд дол. (58,8%). Торгівля та перероблення російської вуглеводневої сировини є ключовим сегментом білоруської економіки. Російська Федерація також головний кредитор Білорусі. Загальний зовнішній борг Білорусі становить 16,5 млрд дол., із них понад 80% – це борг перед Російською Федерацією та Євразійським фондом стабілізації та розвитку, який контролює російська влада. Російська Федерація обмежила можливість надання нових позик Білорусі, зробила їх залежними від прогресу інтеграційних переговорів, унаслідок чого мінська влада була змушена звернутися в цій справі до Китаю, який надав їй у грудні 2019 року кредит у розмірі 0,5 млрд дол.

Процес звільнення Білорусі від економічної залежності від Російської Федерації був би пов'язаний із радикальними економічними та політичними реформами, включаючи ринкові реформи та демократизацію суспільно-політичного життя. Він також супроводжувався б різким зниженням рівня життя

Riga, "International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs", 2015, Vol. XXIV, No. 1-2, s. 17-27; E. Korosteleva, Evaluating the role of partnership in the European Neighbourhood Policy: The Eastern neighbourhood, „Eastern Journal of European Studies” 2013, Vol. 4, No. 3, s. 11-36.

простих мешканців і зростанням соціального невдоволення. Білоруська влада поки не готова до цього.

Занепокоєння Кремля також пов'язане зі швидким процесом демократичних змін в Україні, який, на думку російських політологів, становить величезну загрозу для інтересів Росії і її політичного керівництва. Як відомо, демократизація України стане можливою завдяки допомозі західних структур та тісній співпраці з ними. Росія це усвідомлює і тому так гостро реагує на можливість членства України в Європейському Союзі та Північноатлантичному альянсі. Можна навіть заризикувати твердженням, що стратегічна мета Росії щодо України – запобігти її демократизації та інтеграції з Заходом²⁵.

Забезпечення контролю над Донбасом – один із ключових інструментів, завдяки яким кремлівська влада може дестабілізувати Україну, тим самим ускладнюючи її зближення із західними структурами. Не варто очікувати, що Російська Федерація добровільно відмовиться від нього, навіть якби це стало умовою нормалізації відносин із Заходом. Тому, згідно з очікуваннями, нормандський саміт не приніс прориву в українсько-російських переговорах. Імплементация ухвалених там рішень відбувається дуже повільно. Поки що вдалося провести лише перший етап обміну полоненими, але ми знаємо, що він не містив усіх осіб, яких затримали сепаратисти та росіяни. Інші пункти практично не реалізуються, і немає ознак того, що вони будуть втілені в життя впродовж запланованого чотиримісячного періоду. З останніх заяв президента Путіна можна зробити висновок, що буде складно переконати Росію змінити свою позицію.

Динаміка геостратегічних процесів у регіоні Східної Європи схиляє до висновку, що підхід держав Європейського

²⁵ Детальніше див.: T. Stępniewski, *The Eastern Policy of the European Union. The Role of Poland*, „POLITEJA. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 2016, nr 41, s. 181-193; E. Korosteleva, *EU-Russia relations in the context of the eastern neighbourhood*, Policy Brief, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, May 2016.

Союзу до цього регіону повинен змінюватися, адаптуючись до сучасної ситуації. Збройний конфлікт в Україні та все більш рішуча політика Росії щодо східних сусідів призводять до того, що об'єднана Європа повинна адаптувати процес ухвалення рішень до нових явищ у міжнародному середовищі. Ба більше, що новий президент США Дональд Трамп не завжди виявляє розуміння для цієї частини Європи (особливо України), що також народжує нові виклики з погляду східної політики Європейського Союзу. Важливим явищем є також відсутність готовності співпрацювати з боку частини держав Східної Європи та цивілізаційні розломи, які з'являються в межах суспільства і дестабілізують їх політично. Варто також пам'ятати, що одним із важливих елементів, що перешкоджає співпраці Європейського Союзу з державами Східної Європи, є корупція, яка перетравлює політичні системи держав регіону та гальмує (або навіть перешкоджає) проєвропейській трансформації.

Стаття є розширеною та оновленою версією публікації: T. Stepniewski, A. Szabaciuk, *Państwa Europy Wschodniej w dobie neoimperialnej polityki Rosji*, [w:] K. Słowiński (red.), *Logos i ethos w polityce. Księga pamiątkowa prof. Stanisława Wójcika*, KUL, Lublin 2020, у стані друку.

Олена ШЕРШНЬОВА

ІДЕНТИЧНІСТЬ І МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЄВРОПІ

Європейська політика мультикультуралізму та процеси міграції

У межах егалітарної моделі мультикультуралізму (яка притаманна для Європейської Спільноти та передбачає в окремих випадках значний вплив міграції на процеси творення ідентичностей) відбувається інтеграція культур через взаємну терпимість і недискримінацію. Це підтверджено гаслом ЄС – «*In varietate concordia/ Єдність у різноманітті*».

Якщо Е. Сміт пише про національну ідентичність як про «*неперервне відтворення та реінтерпретацію структури вартостей, символів, спогадів, міфів і традицій, що становлять характерну спадщину націй, та ідентифікацію індивідів із цією структурою і спадщиною*»¹, то М. Гібернау зауважує про пан'європейську ідентичність як «зароджувану “неемоційну”»² і вимушене утворення.

Згідно з даними International Migrant Stock 2019³ (набір даних Департаменту економічного й соціального розвитку ООН, що подає оцінки міжнародних мігрантів за віком, статтю та походженням), міжнародна міграція в Європі (ураховуючи країни ЄС) на 2019 р. становить 82,3 млн осіб (**рис. 1**), а World Migration Report 2018 свідчить, що переважна біль-

¹ Сміт Е. *Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка* / Е. Сміт; пер. П. Тарашука. К.: Темпора, 2010. С. 12.

² Гібернау М. *Ідентичність націй* / М. Гібернау; пер. з англ. П. Тарашука. К.: Темпора, 2012. С. 154.

³ *International migrant stock 2019: Graphs* / United Nations, Department of Economic and Social Affairs. Population Division (2019). International Migrant Stock 2019 (United Nations database). <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock-2019> (2020.06.07).

шість людей мігрує добровільно з економічних чи сімейних причин, а також для навчання⁴.

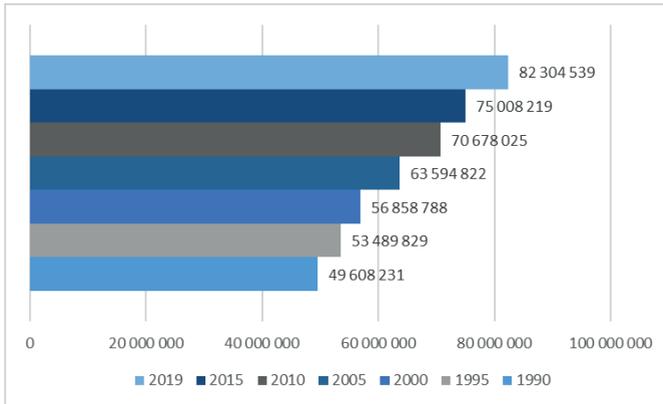

Рис.1 Дані про кількості міжнародних мігрантів за основною територією призначення (Європа)⁵

Дані Євростату свідчать, що станом на 01.01.2018 р. 22,3 млн осіб, які проживають на території держав-членів Європейської Спільноти, не є її громадянами⁶, а також громадяни ЄС сприймають імміграцію як друге найважливіше питання⁷, що стоїть перед спільнотою (після тероризму)⁸.

⁴ *World Migration Report 2018*/ International Organization for Migration. https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf (2020.06.06).

⁵ *Total international migrant stock* / United Nations, Department of Economic and Social Affairs. Population Division (2019). International Migrant Stock 2019 (United Nations database). https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/data/UN_MigrantStockTotal_2019.xlsx (2020.06.06)

⁶ *Migration flows: Immigration to the EU-27 from non-member countries* was 2.4 million in 2018. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_22.3_million_non-EU_citizens_living_in_the_EU_on_1_January_2018 (2020.06.06).

⁷ *Public Opinion*. Standard Eurobarometer 87. May, 2017. <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2142> (2020.06.07).

⁸ European Commission – Knowledge for policy – Foresight – Increasing significance of migration – *Migration causes and patterns*. <https://ec.europa>.

У доповіді «Making migration work for all» зазначено, що «порядок денний повинен зосереджуватися на допомозі мігрантам реалізувати свій економічний і соціальний потенціал, сприяючи регулярній міграції та вирішенню вагомих проблем безпеки країн щодо нелегальної міграції»⁹. Досліджуючи становище іммігрантів в окремих державах ЄС, науковці вирізняють як позитивні, так і негативні аспекти сприйняття іммігрантів у ЄС.

Наприклад, Т. Саррацин¹⁰ вирізняє окремі підстави упереджень щодо мігрантів-мусульман у резидентів ЄС, а Д. Гьокхан пише: «сьогодні в країнах ЄС утворилися впливові етнічні анклавні у вигляді замкнених структур, представники яких досить активно почали претендувати на зміну свого соціально-економічного і політичного становища, а також ставлення до них приймального суспільства»¹¹. Занепокоєння щодо імміграції призводить до зростання тривожності серед окремих груп громадськості, ксенофобії та посилення анти-імміграційних політичних сил, що мають значні політичні наслідки для держав-членів ЄС. У звіті Інституту міграційної політики визначено п'ять умов, які підживлюють занепокоєння суспільства щодо імміграції:

1. Раптові потоки іммігрантів, які сприймають як дестабілізаційні.
2. Сприйняття іммігрантів як конкурентів за ресурси, особливо у сферах економіки, де є труднощі.

eu/knowledge4policy/foresight/topic/increasing-significance-migration/migration-diversification-%20and-patterns_en (2020.06.08).

⁹ Making migration work for all. Report of the Secretary-General. 12 December 2017. https://refugeesmigrants.un.org/sites/default/files/sg_report_en.pdf (2020.03.13).

¹⁰ Саррацин Т. *Германія: самоликвідація*: пер. с нем. М.: Рид Групп, 2012. С. 257.

¹¹ Гьокхан Д. *Глобальні міграційні процеси: політика визнання «Іншого» і проблема адаптації мігрантів* / Д. Гьокхан // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2016. Вип. 66. С. 172. http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpgvzdia_2016_66_18 (2020.06.08).

3. Розгляд культурно відмінних іммігрантів як загрози основним нормам і цінностям.

4. Асоціація між міграцією та тероризмом і злочинністю.

5. Утрата довіри до здатності розробників політик контролювати приплив іммігрантів і керувати успішною інтеграцією¹².

Усе це свідчить, що проблеми імміграції нерезидентів до держав-членів ЄС набувають не лише соціально-економічного, а й політичного забарвлення. Задля подолання цих процесів реалізують окремі проекти в межах політик ЄС, зокрема, проект «The Atlas of Migration in Europe»^{13, 14, 15} важливий із погляду діалогізації в суспільстві та серед окремих стейкхолдерів, адже «спрямований на зміну поглядів на міграцію та її суб'єктів, ініціювання політичних змін та сприяння більш об'єктивній дискусії в межах лівих європейських партій і рухів»¹⁶.

Європейська політика мультикультуралізму¹⁷ та її вплив на процеси міграції, зокрема через реалізацію програми «Go Local: Supporting Regions, Cities and Rural Areas in Migrants'

¹² *Understanding and Addressing Public Anxiety About Immigration (Transatlantic Council Statement)* / Demetrios G. Papademetriou and Natalia Banulescu-Bogdan; The Migration Policy Institute. July, 2016. <https://www.migrationpolicy.org/research/understanding-and-addressing-public-anxiety-about-immigration> (2020.06.06).

¹³ *The Atlas of Migration in Europe*. <https://bluehub.jrc.ec.europa.eu/migration/app/atlas.html> (2020.06.06).

¹⁴ European Commission – Knowledge for policy – *Atlas of Migration*. https://ec.europa.eu/knowledge4policy/atlas-migration_en (2020.06.07).

¹⁵ *Atlas of Migration in Europe: Facts and figures about people on the move* / Rosa-Luxemburg-Stiftung, Berlin, Germany. Second English edition, October 2019. https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/sonst_publicationen/atlasofmigration2019_II_web_191023.pdf (2020.05.30).

¹⁶ *Migration: a contested human right* / Rosa-Luxemburg-Stiftung. <https://www.rosalux.de/en/publication/id/40425> (2020.06.06).

¹⁷ Халілова-Чуваєва Ю.О., Бубнов І.В. *Європейська політика мультикультуралізму і криза національної ідентичності: політичний аспект* «Вісник ДонНУЕТ (гуманітарні науки)», № 2(58), 2013. С. 66-77. <http://journals.uraua/visdonnuetgum/article/view/16904/14565> (2020.06.02).

Integration», Європейського порядку денного з міграції¹⁸ та інших, створює умови, за яких розвиваються та посилюються окремі напрями в роботі інституцій ЄС, які опікуються проблематикою легальної та нелегальної міграції, возз'єднання сімей, притулку та багатьох суміжних сфер.

Мігранти до держав-членів ЄС продовжуватимуть заповнювати прогалини в робочій силі розвинених країн, що існують і виникатимуть. Міграція також може заохочувати культурні обміни, збагачуючи енергією та інноваціями приймальні країни. Однак для цього стратегії повинні бути розроблені за групами та категоріями мігрантів для їхньої найкращої та швидкої можливої інтеграції¹⁹.

Отже, європейська політика мультикультуралізму та толерування іммігрантів значною мірою впливає на міграційні процеси, їх структуру, а також на основні політики безпеки кордонів Європейської Спільноти.

Політики ЄС щодо міграції та безпеки кордонів

Загалом, починаючи з 1945 року політика щодо міграції, як правило, стає менш обмежувальною, окрім політики, що стосується шукачів притулку та деяких категорій некваліфікованих працівників, свідчать дані DEMIG²⁰ (Determinants of International Migration) Міжнародного інституту міграції Університету Амстердама. *«На відміну від політичної риторики,*

¹⁸ *A European Agenda on Migration: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.* COM(2015) 240 final. Brussels, 13.5.2015. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf (2020.06.02).

¹⁹ European Commission – Knowledge for policy – Foresight – Increasing significance of migration – *Potential implications of Increasing Significance of Migration.* https://ec.europa.eu/knowledge4policy/foresight/topic/increasing-significance-migration/more-potential-implications-relevant-migration_en (2020.06.02).

²⁰ *DEMIG POLICY data.* <https://www.migrationinstitute.org/data/demig-data/demig-policy-1> (2020.06.01).

ми бачимо, що більшість політик розроблено не для того, щоб впливати на кількість мігрантів, які приїжджають, а їх обирають із погляду того, хто може мігрувати»²¹, – стверджує Хайн де Хаас, професор соціології Університету Амстердама.

У Глобальній стратегії ЄС «The European Union's Global Strategy Three Years on, Looking Forward»²² передбачено налагодження багатосторонніх відносин у сферах міграції та біженців, клімату, природних ресурсів та прав людини. А Стратегією розумного, сталого та інклюзивного зростання «Європа-2020» визначено «розробити та впровадити програму сприяння соціальним інноваціям для найбільш вразливих груп, зокрема шляхом надання інноваційних можливостей для освіти, навчання та працевлаштування для людей з обмеженими можливостями, боротьби з дискримінацією (наприклад, осіб з інвалідністю), а також розробити **новий порядок денний інтеграції мігрантів**, щоб забезпечити їм можливість повною мірою скористатися своїм потенціалом»²³.

У документі «Політика Східного партнерства після 2020 року. Підсилення стійкості – Східне партнерство, яке забезпечує всіх» зазначено: «оскільки вирішення проблем міграції також є спільним пріоритетом, ЄС продовжить працювати з країнами-партнерами, щоб забезпечити мобільність і контакти між людьми в безпечному та добре керованому середовищі, а також підтримати вразливих мігрантів та біженців»²⁴.

²¹ *Migration and asylum: The contribution of frontier research to the understanding of human mobility across frontiers* / European Research Council. 2017. 35 p. https://erc.europa.eu/sites/default/files/document/file/Migration_and_asylum_the_contribution_of_frontier_research.pdf (2020.06.02).

²² *The European Union's Global Strategy Three Years on, Looking Forward*. https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu_global_strategy_2019.pdf (2020.05.31).

²³ *Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth* (COM(2010) 2020 final). Communication from the Commission. Brussels, 3.3.2010. URL <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52010DC2020&from=en> (2020.06.03).

²⁴ Joint Communication to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of

Європейська комісія визнала, що міграція та безпека кордонів – це спільні проблеми, які найкраще разом вирішують держави-члени ЄС, та запропонувала низку заходів щодо реформування управління міграцією та захисту кордонів у межах ЄС²⁵, із-поміж яких політики та процедури щодо міграції та безпеки кордонів. Щоб інформувати мігрантів, було створено інтернет-платформу «Інформація про інтеграцію мігрантів та кращі практики» (EWSI)²⁶.

До політик Європейської Спільноти щодо міграції²⁷ належать «Збереження життя та припинення нерегулярних міграційних потоків»²⁸ (передбачає два основних напрямки: зупинка нелегальної міграції (EU Action Plan against migrant smuggling (2015–2020))²⁹ та вдосконалення контролю зовнішніх кордонів), «Правила притулку ЄС», «Безпечні та законні шляхи: новий стимул для переселення», «Захист кордонів з Європейською прикордонною та береговою охороною».

Також важливим документом, як частиною комплексу документів, що визначають політики ЄС щодо міграції, є Європейська стратегія боротьби з тероризмом (The European

the Regions. *Eastern Partnership policy beyond 2020. Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all*. JOIN(2020) 7 final. Brussels, 18.3.2020. https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/1_en_act_part1_v6.pdf (2020.06.03).

²⁵ *Migration*. https://ec.europa.eu/info/priorities/promoting-european-way-life/migration_en.

²⁶ EUROPA – European Commission – Home Affairs – *Migrant Integration Information and good practices (EWSI)*. <https://ec.europa.eu/migrant-integration/home> (2020.06.02).

²⁷ *The EU External Policies on Migration, Borders and Asylum in an Era of Large Flows: Policy Transfers or Intersecting Policy Universes?* / Sergio Carrera, Arie Pieter Leonhard den Hertog, Marion Panizzon, Dora Kostakopoulou. BRILL, 10.12.2018. 416 c.

²⁸ *Irregular Migration & Return*. https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/irregular-migration-return-policy_en (2020.06.03).

²⁹ *EU Action Plan against migrant smuggling (2015-2020)*: Communication from The Commission to The European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of The Regions. COM(2015) 285 final. Brussels, 27.5.2015. https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/eu_action_plan_against_migrant_smuggling_en.pdf (2020.06.03).

Union Counter-Terrorism Strategy)³⁰, яка передбачає такі ключові напрямки, як: не дозволяти людям вдаватися до тероризму та формувати майбутні покоління терористів; захищати громадян і критичну інфраструктуру, зменшивши вразливості від атак; розслідувати вчинки терористів, перешкоджати плануванню, подорожам і комунікаціям, обмежувати доступ до фінансування та матеріалів і притягувати терористів до відповідальності; відповідати узгоджено, готуючись до управління та мінімізації наслідків терористичного нападу, удосконалюючи можливості для подолання наслідків і враховуючи потреби жертв.

У Звіті про хід виконання імплементації Європейської програми з питань міграції³¹ зазначено, що ЄС виявив відчутну та швидку підтримку держав-членів під найбільшим тиском, зокрема, внутрішнє фінансування міграції та кордонів Європейської Спільноти зросло більше, ніж удвічі – до понад 10 мільярдів євро. Регіональний цільовий фонд ЄС у відповідь на Сирійську кризу реалізував понад 75 проєктів, що забезпечують охорону здоров'я, освіту, засоби до існування та соціально-економічну підтримку сирійських біженців, внутрішньо переміщених осіб та приймальних громад ЄС.

У Звіті «Майбутнє міграції в Європейській Спільноті»³² описано тенденції, які можуть вплинути на майбутнє міграції

³⁰ *The European Union Counter-Terrorism Strategy*. 30.11.2005. <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2014469%202005%20REV%204> (2020.06.02).

³¹ *Progress report on the Implementation of the European Agenda on Migration: Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council*. COM(2019) 481 final. Brussels, 16.10.2019. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/20191016_com-2019-481-report_en.pdf (2020.06.02).

³² *The Future of Migration in the European Union: Future scenarios and tools to stimulate forward-looking discussions*. European Commission's Joint Research Centre Science for Policy Report. EUR 29060 EN/ Alice Szczepanikova, Tine Van Criekinge; Joint Research Centre. 2018. 112 p. <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC111774/kjnd29060enn.pdf> (2020.06.06).

в Європейському Союзі, та окреслено чотири можливі майбутні сценарії міграції до 2030 року:

1. Криза співпраці (*Crisis with Collaboration*).
2. Інклюзивне зростання (*Inclusive Growth*).
3. Повільний ріст і фрагментація (*Slow Growth and Fragmentation*).
4. Потрясіння, нерівність і контроль (*Shocks, Inequality and Control*).

Як нарративні ці сценарії можна застосовувати до набору інтерактивних інструментів, що стимулюють перспективні та стратегічні дискусії щодо міграції та інтеграції.

Отже, політики Європейської Спільноти щодо міграції та безпеки кордонів корегують відповідно до сучасних вимог і геополітичних інтересів ЄС.

Нормативно-правова база забезпечення міграційних процесів у ЄС

1999 року держави-члени Європейської Спільноти вирішили закласти основи спільної політики в галузі притулку. Єврокритики стверджують, що на сьогодні «криза біженців» надає пріоритет «політиці контролю міграційних потоків» на шкоду праву на притулок.

До нормативно-правового забезпечення свободи пересування та відповідно міграційних процесів³³ належить ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не внесені до Конвенції та першого Протоколу до неї (Страсбург, 16.12.1963): «1. Кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, у межах цієї території має право на свободу пересування і свободу вибору місця проживання. 2. Кожен є вільним залишати будь-яку країну, зокрема й свою»³⁴.

³³ *European Migration Law*. <http://www.europeanmigrationlaw.eu/> (2020.06.06).

³⁴ *Європейська конвенція з прав людини з поправками*, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та 14 з Протоколами № 1, 4, 6,

Правовим актами первинного права з питань міграції є установчі договори ЄС. Наприклад, ст. 3 Договору про заснування ЄС звучить: «Союз надає своїм громадянам простір свободи, безпеки й правосуддя без внутрішніх кордонів, на якому забезпечено вільний рух осіб разом із належними заходами, пов'язаними з контролем на зовнішніх кордонах, притулком, імміграцією та запобіганням і боротьбою зі злочинністю»³⁵, а також ст. 79 п. 1 глави 2 «Політика щодо прикордонних перевірок, притулку та імміграції» розділу 5 «Простір свободи, безпеки та правосуддя» Договору про функціонування ЄС стверджує: «Союз розвиває спільну політику притулку, допоміжного та тимчасового захисту з метою надання належного статусу будь-якому громадянину третьої країни, що потребує міжнародного захисту, і забезпечення дотримання принципу невидворення. Ця політика повинна відповідати Женевській конвенції від 28 липня 1951 року та Протоколу від 31 січня 1967 року про статус біженців, а також іншим договорам у цій сфері»³⁶. Данія не бере участі в ухваленні заходів відповідно до розділу 5, тоді як Великобританія та Ірландія беруть участь лише в затвердженні та застосуванні конкретних заходів після ухвалення рішення про «відмову від участі» (Протоколи № 21 та 22).

Основні засади політик ЄС щодо міграції викладено в:

- статтях 79 і 80 Договору про функціонування ЄС; статті 6 Хартії основних прав, Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод – **імміграційна політика**;

7, 12, 13 та 16. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf (2020.06.06).

³⁵ Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства): Міжнародний документ від 25.03.1957 (консолідована версія станом на 01.01.2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (2020.06.06).

³⁶ Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями станом на 30.03.2010. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06 (2020.06.06).

- статтях 67 (2), 78 і 80 Договору про функціонування ЄС, статті 18 Хартії основних прав ЄС – **політика притулку**. Європейська Спільнота має на меті розробити спільну політику щодо притулку, субсидіарного захисту та тимчасового захисту, щоб надати відповідний статус усім громадянам третіх країн, які потребують міжнародного захисту, та забезпечити дотримання принципу невидворення. Ця політика повинна відповідати Женевській конвенції про статус біженців від 28 липня 1951 р. та Протоколу до неї від 31 січня 1967 р.;

- статтях 67 і 77 Договору про функціонування ЄС; статті 3.2 Договору про заснування ЄС – **політика охорони кордонів ЄС**;

- статтях 33 (**митне співробітництво**), 87, 88 і 89 Договору про функціонування ЄС – **засади функціонування Європолу**;

- статтях 82–86 Договору про функціонування ЄС – **кримінальний складник міграційної політики**;

- статті 81 Договору про функціонування ЄС; протоколах № 21 та 22, доданих до Договорів, – **цивільний складник міграційної політики**;

- статті 16 Договору про функціонування ЄС, статтях 7 і 8 Хартії основних прав ЄС – **політика щодо персональних даних**.

Правовими актами вторинного права у сфері міграції є чинні нормативно-правові документи ЄС і його держав-членів.

Отже, нормативно-правову базу забезпечення міграційних процесів у ЄС постійно корегують і вдосконалюють, переглядаючи результати попередніх періодів.

Організаційно-інституційний механізм забезпечення міграційної політики ЄС

На сьогодні усталена організаційно-інституційна структура, що опікується питаннями міграції резидентів та нерезидентів Європейської Спільноти, ураховуючи безпекові, акмеологічні, політичні та багато інших механізмів регуляції цих процесів, зокрема:

Європейська комісія:

- *Генеральний директор*³⁷ *Генерального директорату з питань міграції та внутрішніх справ Європейської комісії*³⁸, що забезпечує можливість для людей жити в стабільному, законному та безпечному середовищі, здійснювати всі види діяльності (культурну, соціальну та економічну), що сприяють зростанню ЄС;

- *Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ECRI)*³⁹ – це унікальний орган із моніторингу прав людини, який спеціалізується на питаннях боротьби з расизмом, дискримінацією (за ознаками «раси», етнічного/ національного походження, кольору, громадянства, релігії, мови тощо, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності та статевими ознаками), ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю у Європі; він готує звіти та видає рекомендації державам-членам;

- *Дипломатична служба Європейського Союзу (EEAS)*⁴⁰ – це служба, що допомагає Голові закордонних справ ЄС – Верховному комісару з питань закордонних справ та політики безпеки – Віцепрезиденту ЄК⁴¹ здійснювати спільну зовнішню політику та безпеку, ураховуючи аспекти міграції;

Європейський парламент:

- *Комітет із питань громадянських свобод, правосуддя та внутрішніх справ Європейського парламенту (LIBE)*⁴², який

³⁷ European Commission – Migration and Home Affairs – Who we are – *Our Director General*. https://ec.europa.eu/home-affairs/who-we-are/director-general_en (2020.06.07).

³⁸ *Departments and executive agencies* – Migration and Home Affairs. https://ec.europa.eu/info/departments/migration-and-home-affairs_en (2020.06.07).

³⁹ *The European Commission against Racism and Intolerance*. <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/> (2020.06.07).

⁴⁰ *Refugee Protection & Migration* / The European External Action Service. https://eeas.europa.eu/topics/migration_en (2020.06.07).

⁴¹ *High Representative* – Vice President of EU for Foreign Affairs and Security Policy. https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/borrell-fonelles_en (2020.06.07).

⁴² *The Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs of the European Parliament*. <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/libe/home/highlights> (2020.06.06).

відповідає за захист на території ЄС прав людини й основних прав громадян, зокрема й захист меншин, як це визначено в Договорах та Хартії основних прав ЄС, і за визначення наявних ризиків і серйозних порушень державами-членами принципів, загальних для держав-членів;

- Група з моніторингу демократії, верховенства права та основних прав Комітету з питань громадянських свобод, правосуддя та внутрішніх справ Європейського парламенту (DRFMG)⁴³, зосереджена на загрозах демократії, верховенству закону та основним правам, а також на боротьбі з корупцією в межах ЄС у всіх державах-членах;

- Комітет із питань закордонних справ Європейського парламенту⁴⁴, який має 2 підкомітети: з питань прав людини (DROI) та з безпеки та захисту (SEDE);

Комітети Ради Європи:

- у складі Керівного комітету з прав людини (CDDH) функцію Проектна група про міграцію та права людини (CDDH-MIG)⁴⁵, одне із завдань якої – аналізувати правові та практичні аспекти конкретних питань, пов'язані з міграцією, зокрема з ефективними альтернативами адміністративному затриманню мігрантів і шукачів притулку (*asylum seekers*);

- Керівний комітет із питань антидискримінації, різноманітності та інклюзії (CDADI)⁴⁶ від 2019 р. покликаний сприяти рівності для всіх та будувати більш привабливі спільноти, пропонуючи ефективний захист від дискримінації і ненависті та дотримуючись різноманіття.

⁴³ *Democracy, Rule of Law and Fundamental Rights Monitoring Group*. <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/libe-democracy-rule-of-law-and-fundament/product-details/20190103CDT02662> (2020.06.07).

⁴⁴ *The Committee on Foreign Affairs of the European Parliament* <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/afet/home/highlights> (2020.06.08).

⁴⁵ *Migration and human rights*. <https://www.coe.int/en/web/human-rights-intergovernmental-cooperation/human-rights-development-cddh/migration> (2020.06.07).

⁴⁶ *The Steering Committee on Anti-Discrimination, Diversity and Inclusion*. <https://www.coe.int/en/web/committee-antidiscrimination-diversity-inclusion> (2020.06.08).

Інституціями з реалізації політик ЄС, що спрямовані на формування окремих аспектів ідентичності, зокрема в середовищах мігрантів, є *Молодіжний департамент*, як частина Директорату демократичної участі в Генеральному директораті демократії (DGII)⁴⁷ Ради Європи, що відповідає за молодіжні програми Ради Європи, які є невід'ємною частиною цілого переліку ініціатив, спрямованих на розвиток спільної європейської культурної ідентичності тощо.

Європейська комісія створила агенції у сфері внутрішніх справ для підтримки держав-членів ЄС та їхніх громадян у вирішенні нових конкретних завдань. Агенції надають інформацію та консультації, готують та ухвалюють рішення, контролюють операції та підтримують розроблення політики⁴⁸. Серед них: *Європейське бюро підтримки притулку (EASO)*⁴⁹, *Європейське агентство прикордонної та берегової охорони (FRONTEX)*⁵⁰, *Європол: Агентство Європейського Союзу з питань правоохоронного співробітництва (Europol)*⁵¹, *Агентство Європейського Союзу з питань правопорядку (CEPOL)*⁵², *Європейський центр моніторингу наркотиків та наркоманії (EMCDDA)*⁵³, *Агентство ЄС для масштабних IT-систем (EU Agency for large-scale IT systems (eu-LISA))*⁵⁴.

⁴⁷ Youth. <https://www.coe.int/en/web/youth/home> (2020.06.08).

⁴⁸ European Commission – Migration and Home Affairs – What we do – Agencies. https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/agencies_en (2020.06.07).

⁴⁹ EASO: *The European Asylum Support Office*. <https://www.easo.europa.eu/> (2020.06.08).

⁵⁰ FRONTEX: *The European Border and Coast Guard Agency*. <https://frontex.europa.eu/> (2020.06.07).

⁵¹ Europol: *The European Union Agency for Law Enforcement Cooperation*. <https://www.europol.europa.eu/> (2020.06.07).

⁵² CEPOL: *The European Union Agency for Law Enforcement Training*. <https://www.cepol.europa.eu/> (2020.06.07).

⁵³ EMCDDA: *The European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction*. <https://www.emcdda.europa.eu/> (2020.06.07).

⁵⁴ EU Agency for large-scale IT systems (eu-LISA). <https://eulisa.europa.eu/> (2020.06.07).

Окремі організації, що розглядають питання міграції в межах ЄС і проблематику формування європейської ідентичності в її контексті:

- *Група з міграційної політики (MPG)*⁵⁵ – незалежна некомерційна європейська організація, присвячена стратегічному мисленню, що діє на засадах рівності та мобільності. Місія організації: «Ми збираємо, аналізуємо та обмінюємося незалежним аналізом та інформацією для впливу на розробників політики та просування політики, основаної на фактах»⁵⁶;

- *Компетентний центр із передбачення – Megatrends Hub*⁵⁷ як динамічне сховище спільної інформації та ресурсів основних мегатрендів, що формують світ;

- *Центр знань із міграції та демографії*⁵⁸, який надає незалежні наукові дані для розроблення політики ЄС у галузі міграції та демографії;

- *MoveS* – це Європейська мережа незалежних юридичних експертів у сфері вільного переміщення працівників (FMW) та координації соціального захисту (SSC), що опікується трудовою міграцією в межах держав-членів ЄС. Мережу «Вільний рух працівників та координація соціального забезпечення» фінансує Європейська комісія; охоплює 27 країн ЄС, а також Ісландію, Ліхтенштейн, Норвегію, Швейцарію, Великобританію⁵⁹;

- *Фонд притулку, міграції та інтеграції (The Asylum, Migration and Integration Fund (AMIF))*⁶⁰, створений на про-

⁵⁵ MPG – Migration Policy Group. https://ec.europa.eu/knowledge4policy/organisation/mpg-migration-policy-group_en (2020.06.07).

⁵⁶ The Migration Policy Group. <https://www.migpolgroup.com/> (2020.06.07).

⁵⁷ Competence Centre on Foresight – Megatrends Hub. https://ec.europa.eu/knowledge4policy/foresight_en (2020.06.07).

⁵⁸ Knowledge Centre on Migration and Demography. https://ec.europa.eu/knowledge4policy/migration-demography_en (2020.06.08).

⁵⁹ European Commission – Employment, Social Affairs & Inclusion – ... –Moving & working in Europe – Network of legal experts (MoveS). <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1098&langId=en> (2020.06.08).

⁶⁰ Asylum, Migration and Integration Fund (AMIF). https://ec.europa.eu/home-affairs/financing/fundings/migration-asylum-borders/asylum-migration-integration-fund_en (2020.06.08).

грамний період 2014–2020 рр., загальною сумою фінансування 3,137 млрд євро за сім років; його діяльність сприяє ефективному управлінню міграційними потоками, упровадженню, зміцненню та розвитку спільного підходу ЄС до притулку й імміграції. Фонд підтримує досягнення чотирьох конкретних цілей – притулок, легальна міграція та інтеграція, повернення, солідарність – для всіх держав-членів ЄС, окрім Данії.

2015 року Європейська комісія вирішила розпочати Європейський діалог щодо навичок та міграції, створити платформу, яка сприятиме тривалому діалогу з різними зацікавленими сторонами приватного та державного сектора з питань міграції робочої сили й інтегруванню громадян третіх країн на ринок праці. Перша зустріч відбулася 27–28 січня 2016 року⁶¹.

Розроблення загальної міграційної політики ЄС усе частіше вимагає порівняльних фактичних відомостей, щоб сформувані політичні підходи на основі надійних доказів та аналізу, що охоплюють широкий спектр перспектив. Незважаючи на те, що є масив інформації, причому не тільки з Європейської міграційної мережі (European Migration Network), найчастіше її подають у форматі, який розробникам політики важко засвоювати, а також недостатньо доступному для задоволення їхніх безпосередніх потреб⁶². Загалом консолідовану інформацію про ці процеси розміщують на офіційному ресурсі Європейської комісії в розділі «Knowledge Centre on Migration and Demography»⁶³.

⁶¹ European Commission – Migration and Home Affairs – What we do – Policies – Legal migration and Integration – *European Dialogue on Skills and Migration*. https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/legal-migration/european-dialogue-skills-and-migration_en (2020.06.08).

⁶² *Report from the Commission to the Council and the European Parliament on the Development of the European Migration Network*. COM(2012) 427 final. Brussels, 1.8.2012. <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2012/EN/1-2012-427-EN-F1-1.Pdf>. (2020.06.07).

⁶³ European Commission – Knowledge for policy – Migration and Demography – *Knowledge Centre on Migration and Demography*. https://ec.europa.eu/knowledge4policy/migration-demography_en (2020.06.08).

Отже, упродовж кожного програмного періоду міграційним політикам і процедурам Європейської Спільноти притаманні динамічні та всебічні підходи, залежно від типу та характеристики міграційного процесу і мігранта. Водночас Європейська комісія запропонувала збільшити фінансування міграції та управління кордонами на бюджетний період 2021–2027 рр. до 34,9 млрд євро (майже втричі порівняно з 13 млрд євро за попередній період) для вирішення посиленних міграційних проблем, проблем мобільності та безпеки й непередбачуваних міграційних подій⁶⁴. Це свідчить про щораз більшу важливість забезпечення якісних міграційних процесів, особливо зважаючи на трудову міграцію, переселенців і біженців з держав, що не входять до Європейської Спільноти.

Література:

1. *A European Agenda on Migration: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.* COM(2015) 240 final. Brussels, 13.5.2015. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf (2020.06.02).

2. *Asylum, Migration and Integration Fund (AMIF).* https://ec.europa.eu/home-affairs/financing/fundings/migration-asylum-borders/asylum-migration-integration-fund_en (2020.06.08).

3. *Atlas of Migration in Europe: Facts and figures about people on the move/ Rosa-Luxemburg-Stiftung, Berlin, Germany.* Second English edition, October 2019. https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/sonst_publicationen/atlasofmigration2019_II_web_191023.pdf (2020.05.30).

4. *CEPOL: The European Union Agency for Law Enforcement Training.* <https://www.cepol.europa.eu/> (2020.06.07).

5. *Competence Centre on Foresight – Megatrends Hub.* https://ec.europa.eu/knowledge4policy/foresight_en (2020.06.07).

⁶⁴ *EU budget: Commission proposes major funding increase for stronger borders and migration.* https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_18_4106 (2020.06.07).

6. *DEMIG POLICY data*. <https://www.migrationinstitute.org/data/demig-data/demig-policy-1> (2020.06.01).

7. *Democracy, Rule of Law and Fundamental Rights Monitoring Group*. <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/libe-democracy-rule-of-law-and-fundament/product-details/20190103CDT02662> (2020.06.07).

8. *Departments and executive agencies – Migration and Home Affairs*. https://ec.europa.eu/info/departments/migration-and-home-affairs_en (2020.06.07).

9. *EASO: The European Asylum Support Office*. <https://www.easo.europa.eu/> (2020.06.08).

10. *EMCDDA: The European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction*. <https://www.emcdda.europa.eu/> (2020.06.07).

11. *EU Action Plan against migrant smuggling (2015-2020)*: Communication from The Commission to The European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of The Regions. COM(2015) 285 final. Brussels, 27.5.2015. https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/eu_action_plan_against_migrant_smuggling_en.pdf (2020.06.03).

12. *EU Agency for large-scale IT systems (eu-LISA)*. <https://eulisa.europa.eu/> (2020.06.07).

13. *EU budget: Commission proposes major funding increase for stronger borders and migration*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_18_4106 (2020.06.07).

14. EUROPA – European Commission – Home Affairs – *Migrant Integration Information and good practices (EWSI)*. <https://ec.europa.eu/migrant-integration/home> (2020.06.02).

15. *Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth* (COM(2010) 2020 final). Communication from the Commission. Brussels, 3.3.2010. URL <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52010DC2020&from=en> (2020.06.03).

16. European Commission – Employment, Social Affairs & Inclusion – ... – Moving & working in Europe – *Network of legal experts (MoveS)*. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1098&langId=en> (2020.06.08).

17. European Commission – Knowledge for policy – *Atlas of Migration*. https://ec.europa.eu/knowledge4policy/atlas-migration_en (2020.06.07).

18. European Commission – Knowledge for policy – Foresight – Increasing significance of migration – *Migration causes and patterns*. https://ec.europa.eu/knowledge4policy/foresight/topic/increasing-significance-migration/migration-diversification-%20and-patterns_en (2020.06.08).

19. European Commission – Knowledge for policy – Foresight – Increasing significance of migration – *Potential implications of Increasing Significance of Migration*. https://ec.europa.eu/knowledge4policy/foresight/topic/increasing-significance-migration/more-potential-implications-relevant-migration_en (2020.06.02).

20. European Commission – Knowledge for policy – Migration and Demography – *Knowledge Centre on Migration and Demography*. https://ec.europa.eu/knowledge4policy/migration-demography_en (2020.06.08).

21. European Commission – Migration and Home Affairs – e-Library – *Multimedia*. https://ec.europa.eu/home-affairs/e-library/multimedia_en?qt-multimedia=3#qt-multimedia (2020.06.03).

22. European Commission – Migration and Home Affairs – What we do – *Agencies*. https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/agencies_en (2020.06.07).

23. European Commission – Migration and Home Affairs – What we do – Policies – Legal migration and Integration – *European Dialogue on Skills and Migration*. https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/legal-migration/european-dialogue-skills-and-migration_en (2020.06.08).

24. European Commission – Migration and Home Affairs – Who we are – *Our Director General*. https://ec.europa.eu/home-affairs/who-we-are/director-general_en (2020.06.07).

25. *European Migration Law*. <http://www.europeanmigrationlaw.eu/> (2020.06.06).

26. *Europol: The European Union Agency for Law Enforcement Cooperation*. <https://www.europol.europa.eu/> (2020.06.07).

27. *FRONTEX: The European Border and Coast Guard Agency*. <https://frontex.europa.eu/> (2020.06.07).

28. *High Representative – Vice President of EU for Foreign Affairs and Security Policy*. https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/borrell-fontelles_en (2020.06.07).

29. *International migrant stock 2019: Graphs/* United Nations, Department of Economic and Social Affairs. Population Division (2019). International Migrant Stock 2019 (United Nations database). <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock-2019> (2020.06.07).

30. *Irregular Migration & Return.* https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/irregular-migration-return-policy_en (2020.06.03).

31. Joint Communication to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. *Eastern Partnership policy beyond 2020. Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all.* JOIN(2020) 7 final. Brussels, 18.3.2020. https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/1_en_act_part1_v6.pdf (2020.06.03).

32. *Knowledge Centre on Migration and Demography.* https://ec.europa.eu/knowledge4policy/migration-demography_en (2020.06.08).

33. *Making migration work for all.* Report of the Secretary-General. 12 December 2017. https://refugeesmigrants.un.org/sites/default/files/sg_report_en.pdf (2020.03.13).

34. *Migration and asylum: The contribution of frontier research to the understanding of human mobility across frontiers/* European Research Council. 2017. 35 p. https://erc.europa.eu/sites/default/files/document/file/Migration_and_asylum_the_contribution_of_frontier_research.pdf (2020.06.02).

35. *Migration and human rights.* <https://www.coe.int/en/web/human-rights-intergovernmental-cooperation/human-rights-development-cddh/migration> (2020.06.07).

36. *Migration flows: Immigration to the EU-27 from non-member countries was 2.4 million in 2018.* https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_22.3_million_non-EU_citizens_living_in_the_EU_on_1_January_2018 (2020.06.06).

37. *Migration.* https://ec.europa.eu/info/priorities/promoting-european-way-life/migration_en.

38. *Migration: a contested human right/* Rosa-Luxemburg-Stiftung. <https://www.rosalux.de/en/publication/id/40425> (2020.06.06).

39. *MPG – Migration Policy Group*. https://ec.europa.eu/knowledge4policy/organisation/mpg-migration-policy-group_en (2020.06.07).

40. *Progress report on the Implementation of the European Agenda on Migration*: Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council. COM(2019) 481 final. Brussels, 16.10.2019. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/20191016_com-2019-481-report_en.pdf (2020.06.02).

41. *Public Opinion*. Standard Eurobarometer 87. May, 2017. <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2142> (2020.06.07).

42. *Refugee Protection & Migration/ The European External Action Service*. https://eeas.europa.eu/topics/migration_en (2020.06.07).

43. *Report from the Commission to the Council and the European Parliament on the Development of the European Migration Network*. COM(2012) 427 final. Brussels, 1.8.2012. <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2012/EN/1-2012-427-EN-F1-1.Pdf>. (2020.06.07).

44. *The Atlas of Migration in Europe*. <https://bluehub.jrc.ec.europa.eu/migration/app/atlas.html> (2020.06.06).

45. *The Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs of the European Parliament*. <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/libe/home/highlights> (2020.06.06).

46. *The Committee on Foreign Affairs of the European Parliament* <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/afet/home/highlights> (2020.06.08).

47. *The EU External Policies on Migration, Borders and Asylum in an Era of Large Flows: Policy Transfers or Intersecting Policy Universes?*/ Sergio Carrera, Arie Pieter Leonhard den Hertog, Marion Panizzon, Dora Kostakopoulou. BRILL, 10.12.2018. 416 c.

48. *The European Commission against Racism and Intolerance*. <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/> (2020.06.07).

49. *The European Union Counter-Terrorism Strategy*. 30.11.2005. <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2014469%202005%20REV%204> (2020.06.02).

50. *The European Union's Global Strategy Three Years on, Looking Forward.* https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu_global_strategy_2019.pdf (2020.05.31).

51. *The Future of Migration in the European Union: Future scenarios and tools to stimulate forward-looking discussions.* European Commission's Joint Research Centre Science for Policy Report. EUR 29060 EN/ Alice Szczepanikova, Tine Van Criekinge; Joint Research Centre. 2018. 112 p. <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC111774/kjnd29060enn.pdf> (2020.06.06).

52. *The Migration Policy Group.* <https://www.migpolgroup.com/> (2020.06.07).

53. *The Steering Committee on Anti-Discrimination, Diversity and Inclusion.* <https://www.coe.int/en/web/committee-antidiscrimination-diversity-inclusion> (2020.06.08).

54. *Total international migrant stock/* United Nations, Department of Economic and Social Affairs. Population Division (2019). International Migrant Stock 2019 (United Nations database). https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/data/UN_MigrantStockTotal_2019.xlsx (2020.06.06)

55. *Understanding and Addressing Public Anxiety About Immigration (Transatlantic Council Statement)/* Demetrios G. Papademetriou and Natalia Banulescu-Bogdan; The Migration Policy Institute. July, 2016. <https://www.migrationpolicy.org/research/understanding-and-addressing-public-anxiety-about-immigration> (2020.06.06).

56. *World Migration Report 2018/* International Organization for Migration. https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf (2020.06.06).

57. *Youth.* <https://www.coe.int/en/web/youth/home> (2020.06.08).

58. Гібернау М. *Ідентичність націй/* М. Гібернау; пер. з англ. П. Тарашука. К.: Темпора, 2012. С. 154.

59. Гьокхан Д. *Глобальні міграційні процеси: політика визнання «Іншого» і проблема адаптації мігрантів/* Д. Гьокхан// Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2016. Вип. 66. С. 172. http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpgvzdia_2016_66_18 (2020.06.08).

60. *Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства): Міжнародний документ від 25.03.1957 (консолідована версія ста-*

ном на 01.01.2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (2020.06.06).

61. *Європейська конвенція з прав людини з поправками*, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та 14 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf. (2020.06.06).

62. *Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями станом на 30.03.2010*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06 (2020.06.06).

63. Малиновська О.А. *Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії*. К.: НІСД, 2018. 472 с. http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Migration_Politic_Print-fin-3178a.pdf (2020.06.03).

64. Саррацин Т. *Германія: самоликвідація*: пер. с нем. М.: Рид Групп, 2012. С. 257.

65. Сміт Е. *Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка*/ Е. Сміт; пер. П. Тарашука. К.: Темпора, 2010. С. 12.

66. Халілова-Чуваєва Ю.О., Бубнов І.В. *Європейська політика мультикультуралізму і криза національної ідентичності: політичний аспект* «Вісник ДонНУЕТ (гуманітарні науки)», № 2(58), 2013. С. 66-77. <http://journals.uran.ua/visdonnuetgum/article/view/16904/14565> (2020.06.02).

Контрольні запитання

1. Перерахуйте офіційні документи, які є джерелом для забезпечення міграційних процесів у ЄС.
2. Назвіть основні інституції, які досліджують і прогнозують міграційні процеси в ЄС.
3. Визначте особливості політик ЄС щодо міграції та безпеки кордонів.
4. Дайте визначення поняттю «європейська політика мультикультуралізму».
5. Схарактеризуйте обов'язки Генерального директорату з питань міграції та внутрішніх справ Європейської комісії.

Олена ШЕРШНЬОВА

КУЛЬТУРНІ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Культурні політики ЄС: поняття, рівні та основні принципи

Як стверджував Ж. Моне: *«Якби ми розпочинали з чистого листка, ми б розпочали з культури»*. Це визначає важливість культури та культурних політик у сучасній європейській спільноті. Уперше проблематику політики у сфері культури порушено в ст. 1 Європейської культурної конвенції 1954 р.: *«Кожна Договірна Сторона вживає відповідних заходів для збереження свого національного внеску до загальної культурної спадщини Європи і сприяння його збільшенню»*¹.

Спільні політики – це фактично інструменти передавання держав-членів частини повноважень для інституцій ЄС, що становить зміст культурної інтеграції та формування єдиної європейської ідентичності засобами як **демократизації культури**, так і **культурної демократії**. Культурна діяльність Європейського Співтовариства основана на культурному розмаїтті держав-членів більше, ніж на формуванні єдиної пан'європейської культурної ідентичності та на зусиллях із розвитку спільних культурних і креативних індустрій.

За Н. Мусисом² **основними компонентами спільних політик ЄС** є вироблені спільними інституціями ЄС набори спільних рішень, визначених правил і базових засад, а також кодекси поведінки та типових заходів, які впроваджують на

¹ *Європейська культурна конвенція 1954 року.* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_213 (2020.03.13).

² Мусис Н. *Все про спільні політики Європейського Союзу.* К.: КІС, 2005. 466 с.

рівні держав-членів та інституцій ЄС (виконавчі та судові органи, зокрема ті, як наглядають і контролюють їх реалізацію).

Спільні політики ЄС у сфері культури – це комплекс спільних рішень та їх впровадження задля збереження культурного різноманіття, примноження та гармонізації культурних особливостей держав-членів ЄС. Визначення співвіднесені з одним із перших визначень «політики у сфері культури», поданим у Доповіді ЮНЕСКО «Політика у сфері культури – попередні міркування» (1967): *«комплекс операційних принципів, адміністративних і фінансових видів діяльності і процедур, які забезпечують основу дій держави в галузі культури»*³.

Культурні політики полягають у створенні та підтриманні функціонування сфер соціокультурного життя, які не залежать від мотивів отримання прибутку та не завжди мають мотиви комерціалізації чи комерційну цінність кінцевого продукту. Зважаючи на це, **реалізація політики у сфері культури** становить *«всю суму свідомих і обдуманих дій (або відсутність дій) у суспільстві, спрямованих на досягнення певних культурних цілей, за допомогою оптимального використання всіх фізичних і духовних ресурсів, якими володіє суспільство в певний час»*⁴.

Мета спільних культурних політик – сформувати європейську ідентичність за умови збереження культурного різноманіття, що визначено в розділі XII «Культура» ст. 151 Договору про заснування ЄС (1957): *«Спільнота сприяє розквітові культур держав-членів, шанує їхнє національне та регіональне розмаїття й водночас підносить спільну культурну спадщину. Дії Спільноти спрямовано на те, щоб сприяти*

³ *Cultural policy: a preliminary study*: Round-table Meeting on Cultural Policies (Monte Carlo, 1967). <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000001173> (2020.03.13).

⁴ Toledo Silva G. *UNESCO and the coining of cultural policy* «10th International Conference in Interpretive Policy Analysis» (8-10 July 2015, Lille, France). https://ipa2015.sciencesconf.org/conference/ipa2015/pages/ToledoSilva_UNESCO_and_the_coining_of_cultural_policy_envioV3.pdf (2020.03.15).

співпраці держав-членів та в разі потреби підтримувати та доповнювати їхні дії, щоб:

- поглиблювати та поширювати знання культури й історії європейських народів,
- берегти й боронити культурну спадщину європейського значення,
- провадити некомерційний культурний обмін,
- сприяти мистецькій та літературній творчості, зокрема аудіовізуальному секторові»⁵.

Останні дороговкази становлять **цілі культурних політик ЄС, засобами** досягнення яких є:

- співпраця між державами-членами;
- співпраця між ЄС, його членами та третіми країнами, а також міжнародними організаціями у сфері культури (ЮНЕСКО, The International Federation of Arts Councils and Culture Agencies (IFACCA)⁶ тощо);
- допомога в розвитку культури та збереженні культурної спадщини, ураховуючи інші політики ЄС;
- конкретні заходи, спрямовані на підтримування відповідної діяльності держав-членів через *заохочувальні заходи без гармонізації* нормативно-правових актів держав-членів (одностайно ухвалені Радою Європи в межах процедури спільного ухвалення рішень після консультацій з Комітетом регіонів) та *рекомендації*, також одностайно ухвалені Радою Європи.

Для Європейського Союзу визначальними є спільні політики у важливих галузях суспільного-культурного життя, промисловості та господарства, культурних і креативних індустрій. На думку В. і Г. Волесів, спільні політики Європейської

⁵ *Договір про заснування Європейської Спільноти* (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства): Міжнародний документ від 25.03.1957 (консолідована версія станом на 01.01.2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (2020.03.14).

⁶ *The International Federation of Arts Councils and Culture Agencies (IFACCA)*. <https://ifacca.org/en/> (2020.03.14).

Спільноти формують за такими **моделями**, як: багаторівнева система державного управління, інтенсивне трансурядове співробітництво, координація політики та визначення контрольних показників, регулятивна модель ЄС і спеціальний метод Співтовариства⁷.

Культурні політики містять широкий спектр діяльності й передбачають підтримку для **галузей культурних і креативних індустрій**, які мають як культурний, так і економічний вплив:

- різні види мистецтв та архітектура;
- веб- та графічний дизайн;
- видавнича справа;
- ігри та мультимедіа;
- музична та розважальна індустрія;
- художні промисли та дизайн моди;
- фільми;
- реклама та зв'язки з громадськістю⁸.

Рівні реалізації культурних політик ЄС схарактеризовано в таблиці 1.

Основними принципами реалізації культурних політик ЄС є прозорість, верховенство права, залучення, підзвітність, плюралізм, справедливість (об'єктивність), підвищення ролі культури в політиці інших галузей, зокрема вплив культури на сталий розвиток, освіту, регіональний розвиток і туризм, економіку й інновації, рівень привабливості країни, соціальні інновації: полегшення доступу до різноманітних джерел фінансування, зокрема з джерел ЄС.

⁷ Волес В. Волес Г. *Творення політики в Європейському Союзі*. К. : Основи, 2004. 871 с.

⁸ European Commission – EU regional and urban development – Regional Policy – Policy Themes – Culture – *What are cultural and creative industries?* https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/themes/culture/ (2020.03.13).

Таблиця 1

Характеристики рівнів культурних політик ЄС

Рівень культурної політики	Характеристика	Інституції, відповідальні за реалізацію
1	2	3
за територіальною ознакою*		
наднаціональний	відповідно до території свого поширення – дії, закони та програми,	спільні органи управління та координації наднаціональних утворень
міжнаціональний	які регулюють, захищають, заохочують та фінансово (або іншим чином) підтримують	спільні органи управління та координації між окремими державами
транснаціональний	діяльність, пов'язану з мистецьким і креативними секторами (живопис, музика, скульптура, література, танець, кіномистецтво тощо),	спільні органи управління та координації між субрегіонами держав
національний	та діяльність, пов'язану з мовами, спадщиною та різноманіттям	органи державного управління
регіональний		органи регіонального управління
локальний		органи місцевого самоврядування
за міждержавним значенням		
вертикальний	співвіднесення культурних політик ЄС із локальними та регіональними культурними політиками	спільні органи управління та координації наднаціональних утворень
горизонтальний	реалізація культурних політик ЄС усіма державами-членами	

* за реалізацію культурної політики на міжнародному рівні відповідає ЮНЕСКО

Ст. 2 Договору про заснування ЄС (1957) визначає базові принципи: *«гармонійний, збалансований і стабільний розвиток економічної діяльності, високий рівень зайнятості й соціального захисту, рівність жінок і чоловіків, стабільне та безінфляційне зростання, високий рівень конкурентоспро-*

можності й конвергенції економічних показників, високий рівень захисту й поліпшення стану довкілля, підвищення рівня та якості життя, економічну й соціальну згуртованість і солідарність держав-членів»⁹.

Перша Стратегія Ради Європи в галузі культури (1995) визнає, «що захист і сприяння спільним цінностям народів і націй Європи та визнання й охорона їх різноманітності є суттєвими для зміцнення демократії, соціального єднання і дотримання прав людини... Визначає як пріоритетні такі завдання культурного співробітництва:

- сприяння **демократичним цінностям і правам людини** відповідно до загального культурного підходу;
- установа **атмосфери довіри і взаємної поваги** між народами та спільнотами;
- розвиток **відчуття культурної спільності** нової Європи в багатстві її різноманітностей»¹⁰.

Водночас Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності», яку затвердили міністри закордонних справ держав-членів Ради Європи на 118-й сесії Комітету міністрів у Страсбурзі 07.05.2008 р., зазначає, що «жити разом у розмаїтому суспільстві можна лише за вміння жити разом у **рівності й гідності**»¹¹.

⁹ Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства): Міжнародний документ від 25.03.1957 (консолідована версія станом на 01.01.2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (2020.03.14).

¹⁰ Про стратегію Ради Європи в галузі культури: Резолюція (95) 38. Прийнята Комітетом міністрів 7 грудня 1995 року на 551-му засіданні заступників міністрів 28 жовтня 2007. http://mincult.kmu.gov.ua/mincult_old/uk/publish/article/90894;jsessionid=8685F022F02D8538188280C1813AC9A9.app1 (2020.03.14).

¹¹ Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності», затверджена міністрами закордонних справ країн-членів Ради Європи на 118-й сесії Комітету міністрів у Страсбурзі 07.05.2008 р. http://195.78.68.75/mcu/document/244962275/bila_knyga.doc (2020.03.18).

Нормативно-правова база культурних політик ЄС

Основними джерелами інформації для визначення культурних політик ЄС є установчі договори ЄС (правові акти первинного права), а також нормативно-правові документи ЄС (правові акти вторинного права), його держав-членів щодо культурних політик і діяльності інституцій ЄС у галузях культури та креативних індустрій.

Правовою основою дій у сфері культури на рівні ЄС (правовою нормою первинного права щодо культурних політик) є стаття 3 Договору про заснування ЄС та стаття 167 Договору про функціонування Європейського Союзу. Держави-члени мають виняткову компетенцію з питань культурних політик, тоді як роль ЄС полягає в заохоченні співпраці та підтримці, доповненні дій держав-членів. Окрім того, окремі положення Договору про заснування ЄС стосуються аспектів реалізації культурних політик ЄС, зокрема:

- ст. 3(а) діяльність ЄС охоплює, зокрема сприяння якості освіти й професійного навчання та *розвиткові культур держав-членів*;

- ст. 50 послуги, що їх надають зазвичай за винагороду, тією мірою, якою вони не підпадають під дію положень про свободу пересування людей, товарів та капіталу, зокрема, *(с) діяльність ремісників та (d) діяльність осіб вільних професій*;

- ст. 87.3(d) сумісною з внутрішнім ринком можна вважати допомогу, що *сприяє культурному розвитку та збереженню культурної спадщини*, якщо така допомога не впливає на умови торгівлі та конкуренцію у Спільноті такою мірою, що це суперечить спільному інтересові;

- ст. 133.6 угоди у сферах *торгівлі культурними й аудіо-візуальними послугами*, освітніх послуг, соціальних послуг і послуг з охорони здоров'я належать до спільної компетенції Спільноти та держав-членів;

- ст. 149.1 Спільнота сприяє розвитку якості освіти, цілковито шануючи обов'язки держав-членів щодо змісту нав-

чання та організації освітніх систем, а також їхнє *культурне та мовне розмаїття*;

- ст. 182 згідно з принципами ЄС асоціація з заморськими країнами та територіями служить насамперед інтересам і добробутові мешканців цих країн та територій, щоб спрямувати їх до економічного, соціального та *культурного розвитку*, якого вони прагнуть¹².

Важливим складником об'єданого курсу ЄС є стратегії розвитку та їх плани реалізації. Наприклад, Стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання «Європа-2020» визначає **сім провідних ініціатив**, яких будуть зобов'язані дотримуватись як ЄС, так і держави-члени, на період до 2020 року:

- «Інноваційна Спільнота»/ «Innovation Union»;
- «Молодь у русі»/ «Youth on the move»;
- «Цифровий порядок денний для Європи»/ «A digital agenda for Europe»;
- «Ресурсоефективна Європа»/ «Resource efficient Europe»;
- «Індустріальна політика для ери глобалізації»/ «An industrial policy for the globalisation era»;
- «Порядок денний для нових навичок та робіт»/ «An agenda for new skills and jobs»;
- «Європейська платформа проти бідності»/ «European platform against poverty».

Кожна з цих ініціатив передбачає часткове залучення галузей культури та креативних індустрій до їх утілення в життя. Інструменти на рівні ЄС, зокрема єдиний ринок, фінансові важелі й інструменти зовнішньої політики, будуть повністю використані для подолання «вузьких місць» і досягнення цілей Європи-2020. Як безпосередній пріоритет Європейська комісія визначила, що потрібно зробити для формування

¹² Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства): Міжнародний документ від 25.03.1957 (консолідована версія станом на 01.01.2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (2020.03.14).

надійної стратегії виходу, проведення реформи фінансової системи, забезпечення бюджетної консолідації для довготермінового зростання та посилення координації в межах ЄС¹³.

У зверненні Європейської комісії «**Зміцнення європейської ідентичності через освіту та культуру**» (2017) стверджено: «в інтересах усіх держав-членів використовувати весь потенціал освіти та культури як рушіїв для забезпечення роботою, соціальної справедливості, активного громадянства, а також засобів для випробування європейської ідентичності в усій її різноманітності» та запропоновано відкоригувати і зміцнити Програму культури ЄС до 2025 року з особливим акцентом на європейську ідентичність через культуру та цінності^{14, 15}.

Відповідно в **Новому порядку денному для культури (Новій європейській програмі культури)** (2018) визначено три стратегічні цілі з соціальним, економічним і зовнішнім вимірами (які об'єднані у два наскрізні напрямки: «Охорона та збагачення культурної спадщини» та «Digital4Culture», останній є стратегією, що зміцнить узгодженість між культурними, цифровими й аудіовізуальними ініціативами Європейської комісії):

1) **Соціальний вимір** – використання сили культури та культурного різноманіття для соціальної згуртованості та добробуту, щоб:

¹³ *Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth* (COM(2010) 2020 final). Communication from the Commission. Brussels, 3.3.2010. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52010DC2020&from=en> (2020.03.13).

¹⁴ *Strengthening European Identity through Education and Culture* (COM(2017) 673 final). Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions. Strasbourg, 14.11.2017. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017DC0673&from=EN> (2020.03.15).

¹⁵ *Culture as a Driver for EU Unity. Strengthening European Identity through Education and Culture*. The Commission's Contribution to the Leaders' Working Lunch, Gothenburg, 17 November 2017 https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/leaders-working-lunch-culture_en.pdf (2020.03.15).

- сприяти розвитку культурних можливостей усіх європейців, надаючи широкий спектр культурних послуг і можливостей для активної участі в них;

- сприяти мобільності професіоналів у галузях культурних і креативних індустрій та усувати перешкоди для їхньої мобільності;

- захищати та пропагувати культурну спадщину Європи як спільний ресурс, підвищувати обізнаність про спільну європейську історію та цінності, зміцнювати почуття спільної європейської ідентичності;

2) **Економічний вимір** – підтримування творчості на основі культури в освіті й інноваціях, а також для робочих місць і зростання, щоб:

- сприяти мистецтву, культурі та творчому мисленню у формальній і неформальній освіті та навчанні на всіх рівнях і в навчанні впродовж усього життя;

- сприяти екосистемам для культурних і креативних індустрій, уможливаючи доступ до фінансів, інноваційного потенціалу, справедливої винагороди авторів і творців та міжсекторального співробітництва;

- сприяти вмінням, потрібним для культурних і креативних індустрій, зокрема цифровим, підприємницьким, традиційним і спеціалізованим навичкам;

- надалі підтримувати регіони, що впроваджують інтелектуальну спеціалізацію та макрорегіональні стратегії, орієнтовані на культуру, і сприяють розвитку сталого культурного туризму шляхом спеціальної європейської ініціативи;

- підтримувати партнерські відносини між професіоналами та галузями культурних і креативних індустрій, європейськими інкубаційними мережами для інновацій, основанийими на творенні, що інтегрують творчість, мистецтво та дизайн із передовими технологіями та наукою;

3) **Зовнішній вимір** – зміцнення міжнародних культурних відносин, щоб:

- підтримувати культуру як двигун сталого соціального та економічного розвитку;
- сприяти культурі та міжкультурному діалогу для мирних взаємин;
- посилювати співпрацю в галузі культурної спадщини¹⁶.

Щодо тактичних планів виконання стратегічних документів, то **Робочий план культури на 2019–22 роки** визначає п'ять основних пріоритетів європейського співробітництва в розробленні культурних політик:

- сталий розвиток культурної спадщини;
- згуртованість і добробут;
- екосистема, яка підтримує художників, культурних і креативних професіоналів та європейський контент;
- гендерна рівність;
- міжнародні культурні відносини^{17, 18}.

Основними органами й інституціями ЄС, чия діяльність пов'язана з реалізацією культурних політик та ухваленням рішень у галузях культури та креативних індустрій, є:

Європейська комісія:

- *Генеральний директорат «Освіта, молодь, спорт і культура» Європейської комісії (DG EAC)*¹⁹, який реалізовує політики в галузях культури та медіа, спорту, освіти та тренінгів, молоді;

¹⁶ *A New European Agenda for Culture* (COM(2018) 267 final). Communication From The Commission To The European Parliament, The European Council, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions. Brussels, 22.5.2018. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018DC0267&from=EN> (2020.03.15).

¹⁷ *Strategic framework – European Agenda for Culture*. https://ec.europa.eu/culture/policy/strategic-framework_en (2020.03.14).

¹⁸ *Draft Council conclusions on the Work Plan for Culture 2019-2022*. Brussels, 15 November 2018. <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13948-2018-INIT/en/pdf#http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13948-2018-INIT/en/pdf> (2020.03.15).

¹⁹ *The European Commission Department «Education, Youth, Sport and Culture»*. https://ec.europa.eu/info/departments/education-youth-sport-and-culture_en (2020.03.15).

- *Європейський комісар із питань освіти, культури, багатомовності, молоді та спорту*²⁰, який очолює DG EAC;
- *Виконавче агентство з питань освіти, аудіовізуалізації та культури Європейської комісії (EACEA)*²¹, яке керує фінансуванням освіти, культури, аудіовізуального сектору, спорту, громадянства та волонтерства;

Європейський парламент:

- *Комітет із питань культури та освіти Європейського парламенту (CULT)*²², який відповідає за всі культурні аспекти ЄС: поширення культури, культурної спадщини, культурного та мовного різноманіття, а також за освіту, аудіовізуальну політику, інформаційну та медіаполітику, культурні й освітні аспекти інформаційного суспільства, молоді та спорту;

Рада Європи:

- *Рада з питань освіти, молоді, культури та спорту Ради Європи (EYCS)*²³ покликана забезпечити основу для співпраці між державами-членами для обміну інформацією та досвідом у сферах, що становлять спільний інтерес у визначених галузях.

Водночас важливими інституціями з реалізації окремих аспектів культурних політик ЄС є Рада з культурного співробітництва Ради Європи (CDCC), Європейський постійний комітет у справах молоді (CDEJ) та інші.

²⁰ *Mariya Gabriel*. Commissioner (2019-2024) of Innovation, Research, Culture, Education and Youth. https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/gabriel_en (2020.03.15).

²¹ *The Education, Audiovisual and Culture Executive Agency*. https://eacea.ec.europa.eu/about-eacea_en. (2020.03.14).

²² *The Committee on Culture and Education of the European Parliament*. <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/cult/about> (2020.03.15).

²³ *The Education, Youth, Culture and Sport Council configuration*. <https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/configurations/eyscs/> (2020.03.15).

Інструменти реалізації культурних політик

Європейська спільнота підтримує реалізацію культурних політик, зокрема культурні та творчі індустрії через такі **інструменти**, як:

- програми підтримки в межах окремих сфер;
- структурні фонди та їх програми фінансування;
- підтримка науково-дослідних проєктів;
- підтримка співпраці з партнерами всередині ЄС і поза його межами.

Також культурні політики пов'язані з політиками ЄС у інших сферах, зокрема, освіта та наукові дослідження, підтримка інформаційних і телекомунікаційних технологій, соціальна політика та регіональний розвиток. На початку XXI ст. в окремий напрям культурних політик виокремили т. зв. **«мистецькі політики»**, що передбачає *пряме фінансування* творчих осіб, художників і мистецьких установ та *непряме їх фінансування* через систему оподаткування.

Загалом із підписанням Маастрихтського договору (1992) культурна співпраця стає офіційно визнаною метою держав-членів ЄС. Це призводить до створення **галузевих культурних програм** як інструменту реалізації культурних політик. Упродовж 1990–1996 рр. тривали окремі пілотні програми, які мали на меті підтримати деякі аспекти культурного життя, а також апробувати окремі механізми їх реалізації. Напрацювання та висновки за пілотними програмами дали старт послідовній реалізації програм ЄС спочатку в окремих галузях культури, а згодом у визначених галузях культури та креативних індустрій.

Характеристики **програм реалізації культурних політик ЄС** у ретроспективі наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Програми реалізації культурних політик ЄС*

Програма	Роки	Фінансування, млн євро	Проекти	Підпрограми або визначальні проекти
Калейдоскоп	1996–1999	26,5	518	
Ар'ян	1997–1999	11,1	768	
Рафаель	1997–1999	30	360	Європейська лабораторія спадщини
Культура 2000	2000–2006	236,5	1500	
Культура	2007–2013	400	окремі проекти в процесі реалізації	Культурна столиця Європи Європейський місяць культури Європейські культурні шляхи Дні європейської спадщини
Креативна Європа	2014–2020	у процесі реалізації		Культура Медіа Міжсекторальна співпраця
Європа для громадян				Європейська пам'ять Демократична співпраця та участь громадськості

* складено за інформацією з відкритих джерел

За **Програмний період 2007–2013 рр.** ЄС інвестував понад 6 млрд євро в культурні та творчі індустрії, зокрема:

- 3 млрд євро – на охорону та збереження культурної спадщини;
- 2,2 млрд євро – на розвиток культурної інфраструктури;
- 775 млн євро – на підтримку культурних послуг²⁴.

²⁴ European Commission – EU regional and urban development – Regional Policy – Policy Themes – Culture – 2007-2013 Programming period. https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/themes/culture/ (2020.03.17).

Упродовж Програмного періоду 2014–2020 рр. акцентовано на посиленні конкурентоспроможності, зростанні та створенні робочих місць, а національні та регіональні органи влади радять:

- зосереджувати допомогу Європейського фонду регіонального розвитку для підтримання нових культурних секторів, тісно пов'язаних із **інноваціями та творчістю**;
- використовувати інвестиції в культурну спадщину для розвитку та **підтримки творчих кластерів та галузей**, наприклад, зосередившись на підвищенні «досвіду користувача» за допомогою цифрових технологій;
- посилювати синергію з іншими фондами, як-от: Рамкова програма «Креативна Європа» (1,293 млрд євро)²⁵, Програма конкурентоспроможності підприємств, малого та середнього бізнесу (COSME), «Горизонт-2020», Рамкова програма досліджень та інновацій, Європейський альянс креативних індустрій, національні та / або регіональні програми для культурних і креативних індустрій та інші можливі джерела фінансування²⁶.

Наразі Виконавче агентство з питань освіти, аудіовізуалізації та культури Європейської комісії, тісно співпрацюючи з іншими підрозділами ЄК, керує такими програмами фінансування ЄС, як: Креативна Європа (культура та аудіовізуальні ЗМІ), Еразмус + (освіта, навчання, молодь і спорт), Європейський солідарний корпус (волонтерство, стажування та можливість роботи для молоді з усієї Європи), Європа для громадян (пам'ять та участь громадян), Волонтерська допомога ЄС (навчання та розбудова потенціалу волонтерів та гуманітарних організацій), Африканська схема мобільності (академічна мобільність в Африці)²⁷.

²⁵ Bochohier E. *Creative Europe Programme: renewing support to the cultural and creative sectors*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130578/LDM_BRI\(2013\)130578_REV1_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130578/LDM_BRI(2013)130578_REV1_EN.pdf) (2020.03.18).

²⁶ European Commission – EU regional and urban development – Regional Policy – Policy Themes – Culture – *2014-2020 Programming period*. https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/themes/culture/ (2020.03.17).

²⁷ *The Education, Audiovisual and Culture Executive Agency*. https://eacea.ec.europa.eu/about-eacea_en (2020.03.19).

Цікавим також є **Проект «Компендіум культурної політики та тенденцій в Європі»²⁸** як унікальний сервіс із представлення та моніторингу публічної інформації у сфері культури 43 країн Європи. У період з 1998 по 2017 рр. компендіумом як спільним венчурним підприємством керувала Рада Європи спільно з Європейською асоціацією культурних дослідників (ERICarts Network)²⁹, а з 2017 року його адмініструє Асоціація «Компендіум культурних політик і трендів» (ССРТ)³⁰.

Отже, головна мета культурних політик Європейського Співтовариства – забезпечити вільний доступ усіх громадян держав-членів до культурного життя і їхньої активної участі в ньому, а також сприяти збереженню самобутності національних культур держав-членів та їх якісному позиціюванню на міжнародній арені. Водночас культурні політики ЄС важливі для євроінтеграційних процесів та поширення обізнаності населенні про культурні ініціативи, регіональні та локальні культурні продукти, традиції та звичаї, можливості розвитку культурних і креативних індустрій на всіх рівнях управління, включно з інституціями Європейського Співтовариства.

Література:

1. *A New European Agenda for Culture* (COM(2018) 267 final). Communication From The Commission To The European Parliament, The European Council, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions. Brussels, 22.5.2018. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018DC0267&from=EN> (2020.03.15).

2. Bocholier E. *Creative Europe Programme: renewing support to the cultural and creative sectors*. <https://www.europarl.europa.eu/RegData/>

²⁸ *The Compendium of Cultural Policies & Trends*: Online database with in-depth information on cultural policies, statistics and trends. <https://www.culturalpolicies.net/> (2020.03.18).

²⁹ *The European Association of Cultural Researchers (ERICarts Network)*. <http://www.ericarts.org/> (2020.03.19).

³⁰ *The Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe*. <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/compendium> (2020.03.19).

bibliotheque/briefing/2013/130578/LDM_BRI(2013)130578_REV1_EN.pdf (2020.03.18).

3. Bozoki A. *Cultural Policy and Politics in the European Union*. http://www.ecoc-doc-athens.eu/attachments/1249_Cultural_Policy_and_Politics_in_the_European_Union_speech_Bozoki_Andras.pdf (2020.03.14).

4. *Communication from the Commission on a European agenda for culture in a globalizing world/ Commission of the European Communities (Brussels, 10 May 2007)*. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0242:FIN:EN:PDF> (2020.03.15).

5. Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/compendium> (2020.03.17).

6. *Cultural policy: a preliminary study: Round-table Meeting on Cultural Policies (Monte Carlo, 1967)*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000001173> (2020.03.13).

7. *Culture as a Driver for EU Unity. Strengthening European Identity through Education and Culture*. The Commission's Contribution to the Leaders' Working Lunch, Gothenburg, 17 November 2017 https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/leaders-working-lunch-culture_en.pdf (2020.03.15).

8. *Draft Council conclusions on the Work Plan for Culture 2019-2022*. Brussels, 15 November 2018. <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13948-2018-INIT/en/pdf#http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13948-2018-INIT/en/pdf> (2020.03.15).

9. *Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*. <https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf> (2020.03.13).

10. *Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth (COM(2010) 2020 final)*. Communication from the Commission. Brussels, 3.3.2010. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52010DC2020&from=en> (2020.03.13).

11. European Commission – EU regional and urban development – Regional Policy – Policy Themes – Culture – *What are cultural and creative industries?* https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/themes/culture/ (2020.03.13).

12. European Commission – EU regional and urban development – Regional Policy – Policy Themes – Culture – *2007-2013 Programming period*. https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/themes/culture/ (2020.03.17).

13. European Commission – EU regional and urban development – Regional Policy – Policy Themes – Culture – *2014-2020 Programming period*. https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/themes/culture/ (2020.03.17). *The Education, Audiovisual and Culture Executive Agency*. https://eacea.ec.europa.eu/about-eacea_en (2020.03.19).

14. Gordon Ch., Mundy S. *European Perspectives on Cultural Policy: Cultural Policy Reviews – Requirements for a Sustainable Cultural Policy (Culture, Development and Society)*. Paris: UNESCO Publishing, 2001. 117 p. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000123127> (2020.03.13).

15. Littoz-Monnet, A. *The European Union and culture: between economic regulation and european cultural policy*. Manchester University Press, 2007. 200 p.

16. Mariya Gabriel. Commissioner (2019-2024) of Innovation, Research, Culture, Education and Youth. – URL: https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/gabriel_en.

17. *Mariya Gabriel*. Commissioner (2019-2024) of Innovation, Research, Culture, Education and Youth. https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/gabriel_en (2020.03.15).

18. Shore C. *Building Europe: The Cultural politics of European integration*. London: Routledge, 2000. 272 p. <https://doi.org/10.4324/9781315008462> (2020.03.15).

19. Strategic framework – *European Agenda for Culture*. https://ec.europa.eu/culture/policy/strategic-framework_en (2020.03.14).

20. *Strengthening European Identity through Education and Culture* (COM(2017) 673 final). Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions. Strasbourg, 14.11.2017. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017DC0673&from=EN> (2020.03.15).

21. *The Committee on Culture and Education of the European Parliament*. <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/cult/about> (2020.03.15).

22. *The Compendium of Cultural Policies & Trends*: Online database with in-depth information on cultural policies, statistics and trends. <https://www.culturalpolicies.net/> (2020.03.18).

23. *The Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe*. <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/compendium> (2020.03.19).

24. *The Education, Audiovisual and Culture Executive Agency*. https://eacea.ec.europa.eu/about-eacea_en. (2020.03.14).

25. *The Education, Youth, Culture and Sport Council configuration*. <https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/configurations/eysc/> (2020.03.15).

26. *The European Association of Cultural Researchers (ERICarts Network)*. <http://www.ericarts.org/> (2020.03.19).

27. *The European Commission Department «Education, Youth, Sport and Culture»*. https://ec.europa.eu/info/departments/education-youth-sport-and-culture_en (2020.03.15).

28. *The International Federation of Arts Councils and Culture Agencies (IFACCA)*. <https://ifacca.org/en/> (2020.03.14).

29. Toledo Silva G. *UNESCO and the coining of cultural policy «10th International Conference in Interpretive Policy Analysis» (8-10 July 2015, Lille, France)*. https://ipa2015.sciencesconf.org/conference/ipa2015/pages/ToledoSilva_UNESCO_and_the_coining_of_cultural_policy_envioV3.pdf (2020.03.15).

30. Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності», затверджена міністрами закордонних справ країн-членів Ради Європи на 118-й сесії Комітету міністрів у Страсбурзі 07.05.2008 р. http://195.78.68.75/mcu/document/244962275/bila_knyga.doc (2020.03.18).

31. Волес В. Волес Г. *Творення політики в Європейському Союзі*. К.: Основи, 2004. 871 с.

32. *Договір про заснування Європейської Спільноти* (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства): Міжнародний документ від 25.03.1957 (консолідована версія станом на 01.01.2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (2020.03.14).

33. *Договір про заснування Європейської Спільноти* (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства): Міжнародний документ від 25.03.1957 (консолідована версія ста-

ном на 01.01.2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (2020.03.14).

34. *Договір про заснування Європейської Спільноти* (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства): Міжнародний документ від 25.03.1957 (консолідована версія станом на 01.01.2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (2020.03.14).

35. *Європейська культурна конвенція 1954 року*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_213 (2020.03.13).

36. Мусис Н. *Все про спільні політики Європейського Союзу*. К.: КІС, 2005. 466 с.

37. *Про стратегію Ради Європи в галузі культури*: Резолюція (95) 38. Прийнята Комітетом міністрів 7 грудня 1995 року на 551-му засіданні заступників міністрів 28 жовтня 2007. http://mincult.kmu.gov.ua/mincult_old/uk/publish/article/90894;jsessionid=8685F022F02D8538188280C1813AC9A9.app1 (2020.03.14).

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняттю «культурні політики ЄС».
2. Перерахуйте офіційні документи, які є джерелом для формування культурних політик ЄС.
3. Назвіть основні принципи культурних політик ЄС.
4. Визначте інструменти реалізації культурних політик ЄС.
5. Схарактеризуйте обов'язки Виконавчого агентства з питань освіти, аудіовізуалізації та культури Європейської комісії.

Тетяна МАТУСЕВИЧ, Лариса КОЛЕСНИК

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ТА ДЕМОКРАТІЯ

У сучасні часи загроз ліберально-демократичним інститутам, які століттями виплекало цивілізоване суспільство, розуміння Європи саме як ціннісного географічного утворення на протипагу просторово-територіальному, набуває особливої актуальності.

За Г. Хофштеде¹ цінності перебувають на найглибшому рівні серед важелів ухвалення рішень, адже саме вони визначають ідеологічні переконання індивідів та мотивацію їхніх учинків. Якщо спільнота об'єднується на основі спільних цінностей, відбувається їх інституалізація. Тобто, інституалізація цінностей означає створення механізмів їх реалізації, а також установ, насамперед органів влади, відповідальних за реалізацію і дотримання прав і свобод особи².

Цінності об'єднаної Європи: декларовані чи інтеріоризовані?

Цінності становлять основу ЄС та закладені в Лісабонському договорі та Хартії основних прав ЄС. Цінності ЄС загальні для країн ЄС – суспільства, у якому переважають інклюзивність, толерантність, справедливість, солідарність і недискримінація. Основними європейськими цінностями як невід'ємною частиною європейського способу життя визнають³:

¹ Hofstede G. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations*. Tilburg University, Netherlands. April 2001

² Амелеченко Н. А. *Цінності об'єднаної Європи*. Київ: ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», 2013, с.2

³ Goals and values of the EU. https://europa.eu/european-union/about-eu/eu-in-brief_en

- *Гідність людини.* Гідність людини недоторканна. Її треба поважати, захищати. Саме гідність становить реальну основу основних прав.

- *Свобода.* Індивідуальні свободи, такі як повага до приватного життя, свобода думки, віросповідання, зборів, вираження поглядів та інформації, захищені Статутом ЄС про основні права. Свобода пересування дає громадянам право вільно пересуватися та проживати в межах Союзу.

- *Демократія.* Функціонування ЄС базоване на представницькій демократії. Бути громадянином Європи також означає мати політичні права. Кожен дорослий громадянин ЄС має право бути кандидатом та голосувати на виборах до Європейського парламенту. Громадяни ЄС мають право бути кандидатом та голосувати у своїй країні проживання або в країні походження.

- *Рівність.* Рівність – це рівноправність усіх громадян перед законом. Принцип рівності між жінками та чоловіками лежить в основі всієї європейської політики і є основою європейської інтеграції. Його застосовують в усіх сферах. Принцип рівної оплати за рівну працю став частиною Римського договору 1957 року. Хоча нерівності все ще існують, ЄС досяг значних успіхів.

- *Верховенство права.* ЄС базований на принципі верховенства права. Усе, що робить Євросоюз, основане на договорах, які добровільно та демократично погодили країни ЄС. Право та справедливість підтримує незалежна судова влада. Країни ЄС надали остаточну юрисдикцію Європейському суду і повинні виконувати всі його рішення.

- *Права людини.* Права людини захищені Статутом ЄС про основні права. Вони охоплюють право бути вільним від дискримінації за ознакою статі, расового чи етнічного походження, релігії чи віри, інвалідності, віку або сексуальної орієнтації, право на захист особистих даних та право на доступ до правосуддя.

Зазначені цінності, беззаперечно, – це база консолідації європейського суспільства, розбудови ЄС та своєрідна гарантія гармонізованого розвитку політик та інституцій, орієнтованого на сталість результатів. Однак сприйняття цінностей не однорідне в межах ЄС, різне від країни до країни та має (між)національні особливості. Згідно з опитуванням «Євробарометр», проведеного навесні 2018 року⁴, під час відповіді на запитання щодо особистісних європейських цінностей більшість (53%) респондентів вважає, що держави-члени Європейського Союзу мають «спільні» цінності, тоді як 41% респондентів наголошує, що цінності «дистанційовані», 6% відповіли «не знаю». Отже, можна стверджувати, що громадяни 24 країн Європейського Союзу переконані, що мають спільні цінності. Ці погляди найбільш поширені в Ірландії (77%), Чехії (70%) та Польщі (69%). Тоді як в інших чотирьох країнах переважає інша позиція: у Латвії (64% «дистанційовані» проти 32% «спільні»), Франції (56% проти 39%), Бельгії (58% проти 41%) та Іспанії (52% проти 42%)⁵.

Під час подальшої деталізації з'ясовано, що існує три цінності, які мають найбільше значення для європейців і продовжують очолювати список цінностей як на рівні Європейського Союзу, так і на національних рівнях: мир (45%), права людини (42%) та повага до людського життя (37%). Також більше ніж один із п'яти респондентів згадує «демократію» (27%), «індивідуальну свободу» (24%) та «рівність» (21%). Наступні три цінності згадує приблизно кожен шостий респондент: «верховенство закону» (18%), «толерантність» (16%) і «солідарність» (16%). Нарешті, ще три згадує менше, ніж один із десяти респондентів: «повага до іншої культури»

⁴ Standard Eurobarometer 89 Spring 2018. European citizenship. Fieldwork. March 2018. <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/83538>

⁵ Standard Eurobarometer 89 Spring 2018. European citizenship. Fieldwork. March 2018. <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/83538/c.50-57>

(9%), «самореалізація» (9%), «релігія» (5%) на дванадцятому останньому місці⁶.

Отже, у 16 державах-членах ЄС «мир» – це цінність, яка має найбільше значення для респондентів. Вона отримує найвищий бал у Чехії та Естонії (56% в обох країнах), а найнижчий – у Румунії (26%). «Права людини» посідають перше місце в шести країнах-членах ЄС: Кіпр (61%), Швеція (59%), Данія (49%), Іспанія (48%), Польща (46%) та Румунія (40%). «Мир» та «права людини» ділять перше місце в Латвії (51% для обох цінностей)⁷. «Повага до людського життя» очолює перелік особистих цінностей у двох країнах: Ірландія (53%) та Італія (39%). Найменше згадують про зазначену цінність респонденти у Словаччині (26%). «Мир» та «повага до людського життя» ділять перше місце у Великобританії (41% для обох цінностей) та Бельгії (40%). У Португалії «права людини» та «повага до життя людини» на першому місці (42% для обох значень)⁸.

Варто зазначити, що цінності – це важливий складник політичної культури суспільства, яка є частиною його політичного простору, становить простір комунікації, продукування і реалізації цінностей і визначає вектор майбутніх змін⁹. Саме тому демократія – одна з ключових європейських цінностей, загальна ідея, перманентний орієнтир поступу та повсякденна практика, яка, незважаючи та багаторічну історію розвитку, усе ще потребує певної легітимації в суспільній свідомості та політичній практиці європейських країн.

⁶ Standard Eurobarometer 89 Spring 2018. European citizenship. Fieldwork. March 2018. <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/83538/c.50-57>

⁷ Там само

⁸ Standard Eurobarometer 89 Spring 2018. European citizenship. Fieldwork. March 2018. <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/83538/c.50-57>

⁹ Щербакова Ю. Цінності об'єднаної Європи : монографія / Юлія Щербакова. К. : ВЦ «Академія», 2014. С. 43.

Демократія як цінність: поліморфність розуміння та сучасні загрози

Демократія є більш ніж формою політичного устрою. Це, насамперед, спосіб залучення до суспільного життя, спільного спілкування та досвіду¹⁰. Наскрізна перформативність феномену демократії потребує додаткової експлікації, що стає предметом дослідження, осмислення та узгодження численних наукових праць і політик.

Актуальність дослідження цієї проблеми викликана також відсутністю єдиного універсального визначення демократії, яке могло б пояснити різні історичні й контекстні умови¹¹, і часто поверхневим і розпливчастим баченням феномену демократії¹².

На думку Ларрі Даймонда (2004)¹³, демократія складається з чотирьох ключових елементів, як-от:

- політична система вибору та заміни уряду шляхом вільних і чесних виборів;
- активна участь людей, як громадян, у політиці та громадянському житті;
- захист прав людини для всіх громадян;
- верховенство права, у якому закони та процедури однаково застосовують до всіх громадян.

Рада Європи визначає демократію на трьох різних рівнях:

1) як спосіб політичного управління (правова система, виборчі правила, інститути управління);

¹⁰ Carr. P. R. *Re-thinking normative democracy and the political economy of education*. "Journal for Critical Education Policy Studies", 2010. P. 8.

¹¹ Karumanchery L. L. and Portelli J. *Democratic Values in Bureaucratic Structures: Interrogating the Essential Tensions*. In: Bascia N. et al. (eds), *International Handbook of Educational Policy*. New York: Springer, 2005. P. 329-349.

¹² Gandin L. A., & Apple M. W. *Thin versus thick democracy in education: Porto alegre and the creation of alternatives to neo-liberalism*. "International Studies in Sociology of Education", 12, 2002. P. 99-116.

¹³ Diamond L. *What is Democracy? Lecture at Hilla University for Humanistic Studies*, January 21. Retrieved from: <http://web.stanford.edu/~ldiamond/iraq/WhatsDemocracy012004.htm>

2) як спосіб організації суспільства (як жити разом у сучасному плюралістичному суспільстві мирно);

3) як спосіб життя (бути активним громадянином на основі таких цінностей, як солідарність, справедливість, самовизначення)¹⁴.

Хоча демократія в сучасному світі важлива і загальновизнана цінність, вона утверджується і набирає справжньої сили лише за умови, що люди усвідомлюють, за що вони її цінують, чого хочуть досягти з її допомогою і що захистити. Ці основоположні риси демократії перетворили її на соціальну цінність в уяві людей і можуть бути схарактеризовані як демократичні цінності¹⁵. Проблема полягає в тому, що поняття «демократичні цінності» досить широке і кожен із представників суспільства наповнює його своїм змістом, розставляючи власні пріоритети. Наприклад, одні відданість демократії асоціюють із ліберальними поняттями свободи, тоді як інші розуміють демократію насамперед як рівноправ'я або рівність можливостей. Одні стверджують, що головне – це громадянське суспільство, тоді як інші пов'язують соціальні зміни зі здоровою ринковою економікою. Для одних хороший громадянин демократичного суспільства – це волонтер, а для інших – людина, яка бере активну участь у політичних процесах шляхом голосування на виборах, формування комітетів, висловлюючи протест і беручи участь в адвокаційних кампаніях¹⁶.

У сучасних дослідженнях також широко використовують наразі «вузьке» (thin) та «широке» (thick) розуміння демокра-

¹⁴ Biseth H. *MÅ vi snakke om demokrati?* Chap. 2. In: H. Biseth, & J. Madsen. *MÅ vi snakke om demokrati?* Oslo: Universitetsforlaget, 2014.

¹⁵ *Основи політології: навчальний посібник* / Г. П. Щедрова, В. Ф. Барановський, О. В. Новакова, Н.П. Пашина. Луганськ, 2005. 170 с.

¹⁶ Westheimer J., & Kahne J. *What kind of citizen? The politics of educating for democracy.* "American Education Research Journal", 41(2), 2004. P. 237–269. <https://doi.org/10.3102/00028312041002237>

тії¹⁷, ¹⁸. «Вузьке» розуміння передбачає надання найбільшої уваги виборам та інституціям ліберальної демократії. В освіті це має вияв у забезпеченні вчителів навичками та знаннями для викладання *про* демократію. Зведення демократії до виборів та інститутів мінімізує роль громадянина й освіти для соціальної справедливості, відокремлюючи демократичні процеси від соціальних процесів, які впливають на громади та повсякденне життя¹⁹. «Широке» розуміння демократії виходить за межі виборчих і законодавчих процесів, верховенства права та основних громадянських прав і в освітній галузі прагне розвинути розуміння колективного громадянства та громадянських дій. «Широке» розуміння демократії передбачає становлення «соціального громадянина», індивіда, який постійно взаємодіє з іншими та здатний до рефлексії²⁰. У галузі освіти це вимагає більш глибокого розуміння того, що означає навчати *для* демократії та *через* демократію для соціальної справедливості та сталого розвитку суспільства.²¹ Набуття цінностей через досвід упровадження демократії та переконливі приклади є навчанням “через” демократію.

Демократія спирається на політичну культуру, сформовану через цінності й погляди, яких дотримуються громадяни. Право на свободу окремого індивіда обмежене правами інших осіб, отже, свобода завжди передбачає певний ступінь

¹⁷ Gandin L. A. & Apple M. W. (2002). *Thin versus thick democracy in education: Porto Alegre and the creation of alternatives to neo-liberalism*. “International Studies in Sociology of Education”, 12, 2002. P. 99-116, <https://doi.org/10.1080/09620210200200085>

¹⁸ Barber B. R. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley, California: University of California Press, 2003.

¹⁹ Biseth H. *Norwegian Teacher Educators’ Attentiveness to Democracy and their Practices*. “International Journal of Learning, Teaching and Educational Research”, 17 (7), 2018. P. 26-42, <https://doi.org/10.26803/ijlter.17.7.2>

²⁰ Zyngier D., *Rethinking the Thinking on Democracy in Education: What are educators Thinking (and Doing) about Democracy?* “Education Sciences”, 2(4), 2012. P. 1–21. doi:10.3390/educ2010001

²¹ Biseth H. *Norwegian Teacher Educators’ Attentiveness to Democracy and their Practices*. “International Journal of Learning, Teaching and Educational Research”, 17 (7), 2018. P. 26-42, <https://doi.org/10.26803/ijlter.17.7.2>

відповідальності. Тому тлумачення демократії як системи, у якій індивід має нічим не обмежену свободу, неправильне. Демократія надає свободу людям, але й установлює межі цієї свободи заради дотримання рівних прав, проте ці межі не порушують особистих прав і свобод кожної людини.

З іншого боку, на думку окремих дослідників²², демократія стала універсальним визначенням політичної легітимності. У сучасному світі достатньо визнати програму партії чи країну недемократичною, щоб ускладнити їй життя на політичній арені. Саме тому термін «демократія» інколи використовують для легітимізації антидемократичних дій (спостереження, затримання без суду, непрозорості процесів ухвалення рішень, ієрархічного розподілу влади та ін.). Коли ці політичні умови поєднуються з постійно ростучою споживчою культурою, яка обіцяє вирішити соціальні проблеми, ми можемо спостерігати спад цікавості громадянського суспільства до політичних процесів. Зі свого боку, зазначене поєднання умов штовхає в обійми радикальних рухів прошарок населення, який перебуває на межі бідності²³.

Саме описані вище суперечності пояснюють різке і непрогнозоване зростання популістських партій у країнах Європейського Союзу. За дослідженням «The Guardian», один із чотирьох європейців голосує за тих, хто багато обіцяє. Загальна тенденція у Європі демонструє різке зростання популістської підтримки. Якщо 1998 року 12,5 млн європейців жили в країні, де принаймні один популіст перебував при владі, то 2018 року ця кількість зросла більш ніж удесятеро та сягнула 170,2 млн осіб²⁴.

Прихильники популізму стверджують, що він захищає звичайну людину від інтересів привілейованих осіб і, отже, є

²² Davis M. (2004). *Planet of Slums*. "New Left Review", 26(March–April), 2004. P. 5–34

²³ Там само.

²⁴ Revealed: one in four Europeans vote populist. <https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2018/nov/20/revealed-one-in-four-europeans-vote-populist>

життєвою силою будь-якої демократії. Але критики зазначають, що популісти при владі часто підривають демократичні норми, чи то перешкоджаючи діяльності засобів масової інформації та судової влади, чи то принижуючи права меншин. Популістський рух у Європі почав набирати обертів після фінансової кризи 2008 року та кризи біженців 2015 р. Наразі дослідники виокремлюють декілька основних моментів популістських партій – лідери популістських партій переконають аудиторію, що не належать до “корумпованих” еліт і є “вихідцями з народу” та вдало застосовують соціальні медіа, щоб поширити інформацію для широкого загалу²⁵.

Стрімке зростання популізму актуалізує розвиток громадянського суспільства й осмислення феномену демократичного громадянства.

Демократичне громадянство: сучасні дебати

З-поміж різних підходів до розуміння громадянства найбільш популярні та дебатовані такі концептуальні напрацювання:

- теоретична розробка А. Ослера і Х. Старкі про громадянство як три найважливіші та взаємодоповнювальні елементи: статус, відчуття та практику²⁶;
- методологія оцінки освітніх програм (три типи громадянина) Дж. Вестхаймера та Дж. Кана²⁷.

А. Ослер і Х. Старкі розглядають громадянство як три взаємодоповнювальні елементи: статус, відчуття та практику. Як статус громадянство передбачає низку прав та обов'язків. Проблема полягає в тому, що права не гарантовані апіорі

²⁵ Revealed: one in four Europeans vote populist. <https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2018/nov/20/revealed-one-in-four-europeans-vote-populist>

²⁶ Osler A., & Starkey H. *Changing citizenship: Democracy and inclusion in education (1st ed.)*. Midenhead: Open University Press 2005.

²⁷ Westheimer J., & Kahne J. *What kind of citizen? The politics of educating for democracy*. “American Education Research Journal”, 41(2), 2004. P. 237–269. <https://doi.org/10.3102/00028312041002237>

й людям потрібно постійно боротися за їх захист. Громадянство як відчуття – це почуття належності до певної громади (на місцевому, національному та глобальному рівнях). Той факт, що громадяни мають подібний статус (тобто, громадянство певної країни) і відповідно належать до тієї чи тієї країни, може бути недостатнім, щоб повноцінно відчувати себе частиною країни, у якій вони проживають. Громадяни, яким не вистачає певних привілеїв, доступних іншим громадянам, можуть не відчувати почуття належності до країни. Важливо, щоб більшість розуміла труднощі, з якими стикається меншість, і щоб держава також забезпечувала права громадян меншин. На практиці громадянство передбачає участь у соціальному, культурному, політичному й економічному житті²⁸.

Д. Вестхаймер і Д. Кан розрізняють три типи «хорошого» громадянина: громадянин із почуттям особистої відповідальності; громадянин, який активно бере участь у суспільному житті та житті громади; громадянин, орієнтований на справедливість, який прагне змінювати першопричини наявних проблем²⁹.

Громадянин із почуттям особистої відповідальності – це законослухняний громадянин, який працює і сплачує податки, допомагає людям, які опинилися в біді (наприклад, унаслідок повені чи снігової бурі), бере участь у зборі продуктів харчування або одягу, коли до нього звертаються, допомагає нужденним людям, працюючи волонтером у їдальні для бідних або в будинку для людей похилого віку. Він відповідально ставиться до обов'язків у своїй громаді, наприклад, збирає сміття, здає кров, здає побутові відходи на перероблення, не накопичує боргів, бере участь як волонтер у різних акціях. Така людина може підтримувати благодійні програми, витра-

²⁸ Osler A., & Starkey H. *Changing citizenship: Democracy and inclusion in education (1st ed.)*. Midenhead: Open University Press, 2005.

²⁹ Westheimer J., & Kahne J. (2004). *What kind of citizen? The politics of educating for democracy*. "American Education Research Journal", 41(2), 2004. P. 237–269. <https://doi.org/10.3102/00028312041002237>

чаючи свій час або гроші на ті чи ті суспільно корисні активності.

Громадянин, який активно бере участь у суспільному житті, – це той, хто впливає на життя спільноти на місцевому, регіональному та національному рівні. Тоді як громадяни з почуттям особистої відповідальності будуть приносити консерви для бездомних, громадяни, які беруть активну участь у суспільному житті, організовуватимуть заходи зі збору продуктів харчування.

Громадянин, орієнтований на соціальну справедливість, може аналізувати соціальні, політичні й економічні структури і шукати стратегії для зміни реальних причин соціальних проблем³⁰.

Світогляд громадян, орієнтованих на соціальну справедливість, і тих, які беруть активну участь у громадському житті, подібний, оскільки і ті, і ті покладаються на колективну роботу, пов'язану з життям і проблемами місцевої громади. Однак першу категорію відрізняє реагування на соціальні проблеми і критичний аналіз системи³¹. Усі три типи «хорошого» громадянина прагнуть долучитися до суспільних процесів з різним рівнем інтенсивності.

Підсумовуючи, варто зазначити, що інституціалізація спільних демократичних цінностей забезпечує участь громадян у суспільно-політичному житті, гарантує дотримання та захист прав і свобод, розвиває демократичні політики й інституції. Фундаментальним принципом демократії є надання громадянину права вибору одночасно з відповідальністю за цей вибір.

³⁰ Westheimer J. *What kind of citizen? Educating our children for the common good*. New York, NY: Teachers College Press, 2015.

³¹ Westheimer, J., & Kahne J. *What kind of citizen? The politics of educating for democracy*. "American Education Research Journal", 41(2), 2004. P. 237–269. <https://doi.org/10.3102/00028312041002237>

Література:

1. Амельченко Н. *Цінності об'єднаної Європи*. Київ: ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», 2013. 42 с.
2. Щербакова Ю. *Цінності об'єднаної Європи*. К. : ВЦ «Академія», 2014. 208 с., (Серія «Монограф»).
3. Матусевич Т., & Колесник Л. *Демократія в освіті: ідеальне буття чи педагогічна реальність?* “Філософія освіти. Philosophy of Education”, 24(1), 2019. С. 115-127. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-24-1-115-127>
4. Матусевич Т., & Колесник Л. *Розвиток громадянської компетентності в рамках концепції НУШ: сучасні виклики для педагогічної освіти*. “Філософія освіти. Philosophy of Education”, 25(2), 2019. <https://philosopheducation.com/index.php/philed/issue/archive>
5. Barber B. R. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley, California: University of California Press, 2003.
6. Biseth H. *Norwegian Teacher Educators' Attentiveness to Democracy and their Practices*. “International Journal of Learning, Teaching and Educational Research”, 17 (7), 2018. P. 26-42, <https://doi.org/10.26803/ijlter.17.7.2>
7. Carr P. R. *Re-thinking normative democracy and the political economy of education*. “Journal for Critical Education Policy Studies”, 8, 2010.
8. Davis M. *Planet of Slums*. “New Left Review”, 26(March–April), 2004. P. 5–34
9. Diamond L. *What is Democracy? Lecture at Hilla University for Humanistic Studies*, January 21. Retrieved from:<http://web.stanford.edu/~ldiamond/iraq/WhatsDemocracy012004.htm>
10. Gandin L. A., & Apple M. W. *Thin versus thick democracy in education: Porto alegre and the creation of alternatives to neo-liberalism*. “International Studies in Sociology of Education”, 12, 2002. P. 99–116.
11. *Goals and values of the EU*. https://europa.eu/european-union/about-eu/eu-in-brief_en
12. Hofstede G. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations*. Tilburg University, 2001.
13. Karumanchery L. L. and Portelli J. (2005). *Democratic Values in Bureaucratic Structures: Interrogating the Essential Tensions*. In: Bascia, N. et al. (eds), *International Handbook of Educational Policy*. New York: Springer, 2005. P. 329-349.

14. Standard Eurobarometer 89 Spring 2018. European citizenship. Fieldwork. March 2018. <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/83538/96> с.

15. Osler A., & Starkey H. *Changing citizenship: Democracy and inclusion in education (1st ed.)*. Midenhead: Open University Press, 2005.

16. Revealed: one in four Europeans vote populist. <https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2018/nov/20/revealed-one-in-four-europeans-vote-populist>

17. Zyngier D. *Rethinking the Thinking on Democracy in Education: What are educators Thinking (and Doing) about Democracy?* "Education Sciences", 2(4), 2012. P. 1–21. doi:10.3390/educ2010001

18. Westheimer J., & Kahne J. *What kind of citizen? The politics of educating for democracy*. "American Education Research Journal", 41(2), P. 237–269. <https://doi.org/10.3102/00028312041002237>

19. Westheimer J. *What kind of citizen? Educating our children for the common good*. New York, NY: Teachers College Press, 2015.

Контрольні питання:

1. Назвіть основні цінності ЄС, закріплені в його програмних документах.
2. Які основні підходи до визначення демократії в сучасному світі?
3. Назвіть визначення громадянства за А. Ослером і Х. Старкі.
4. Визначте три типи «хорошого» громадянина за Д. Вестхаймером і Д. Каном.

Юрій МАЦІЄВСЬКИЙ

СТРУКТУРНІ, ІНСТИТУЦІЙНІ ТА СУСПІЛЬНІ ОБМЕЖЕННЯ НА ШЛЯХУ АВТОРИТАРИЗМУ В УКРАЇНІ¹

Вступ

В умовах незакінченої війни на Сході, чергового економічного спаду і надзвичайних заходів викликаних Covid-19, дослідники й експерти вкотре заговорили про небезпеку старих і появу нових авторитарних загроз в Україні.

Одні стверджують, що загроза авторитаризму виникає із самого інституту президентства². Щоразу після обрання президент намагається розширити владні повноваження, а не обмежити їх. Безпрецедентна концентрація влади, яка опинилася в руках Володимира Зеленського, загрожує крихкому інституційного балансу³. Інші звертають увагу на те, що значна кількість влади в руках непрофесійного керівництва може призвести до системної кризи і, як наслідок, установ-

¹ Цей розділ є доповненою версією такої публікації: Юрій Мацієвський. Чому авторитаризм має мало шансів в Україні // Vox Ukraine. 26.04. 2019. – Режим доступу: <https://voxukraine.org/uk/chomu-avtoritarizm-maye-malo-shansiv-v-ukrayini/>

² Див., наприклад, Mykhailo Minakov and Tymofiy Mylovanov. "Ukraine's Authoritarian Signals." *Open Democracy*. July 5, 2016, At <https://www.opendemocracy.net/od-russia/tymofiy-mylovanov-mykhailo-minakov/ukraine-s-authoritarian-signals>, accessed October 30, 2018; Serhiy Kudelia. 2018. "Presidential Activism and Government Termination in Dual-Executive Ukraine." *Post-Soviet Affairs* 34:4: 246-261.

³ Казарін П. Верховна Рада Зеленського [Електронний ресурс] / П. Казарін // Українська правда. – 2019. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/06/14/7217821/>.

лення диктатури⁴. Урешті суспільний запит на сильного лідера, який традиційно високий в Україні⁵, часто використовують як свідчення «авторитарної конгруентності», тобто прихильності українців до авторитаризму.

У цьому розділі стверджуємо, що страхи щодо встановлення авторитаризму в Україні суттєво перебільшені, а жоден із сучасних різновидів авторитаризму (персоналістський, партійний чи військовий)⁶ неможливий у постмайданній Україні. Дискусії про ймовірність чи доцільність авторитаризму в Україні тривають від здобуття незалежності, однак ані зусилля Кучми, ані Януковича не мали шансів на успіх⁷. Запит на сильного лідера є виявом не так авторитарних, як традиційних (патерналістських) цінностей, поряд із якими існують і демократичні цінності. Окрім того, в Україні сформувалися щонайменше три групи чинників – структурних, інституційних і суспільних, які заважають авторитаризму. До них належать: низька легітимність керівництва, поганий стан економіки, регіональні відмінності, низький репресивний потенціал держави, фрагментована структура еліт, від-

⁴ Див. напр. Наталія Балюк. “Виборці Зеленського вбили країну моєї мрії”. Високий Замок. 29.12. 2019. <https://wz.lviv.ua/blogs/403506-vybortsi-zelenskoho-vbyly-krainu-moiei-mrii>; Роман Гурський. “Чи «світить» нам диктатура”. Вголос. 06.09.2019. https://vgolos.com.ua/articles/chy-svityt-nam-dyktatura_1057092.html; Віталій Портников. “Скасування недоторканості стало кроком до диктатури”. Еспресо. 05.02.2020. https://espreso.tv/article/2020/02/05/vitaliy_portnykov_ckasuvannya_nedotorkannosti_stalo_krokom_do_dyktatury

⁵ Фонд «Демократичні ініціативи». Опитування громадської думки. 18-29 вересня 2018. [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи». – 2018. – Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/monitoring2018-osnovni-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>

⁶ Більше про це див., Barbara Geddes. 1999. “What Do We Know About Democratization After Twenty Years?” *Annual Review of Political Science* 2:1(June): 115-144.

⁷ Див. напр. Юрій Мацієвський. 2011. “Спокуси авторитаризмом” // *Критика*, № 5-6. – С. 2-7.; Юрій Мацієвський. 2010. Який режим буде В. Янукович і що з цього вийде? // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Політичні науки». Вип. 4. – С. 274-289.

носна слабкість «партії влади», ростучі зв'язки із Заходом, напівпрезидентська форма правління, усталений гібридний режим, брак харизматичних лідерів, переважно демократичні суспільні орієнтації і досвід трьох хвиль антиавторитарних протестів в Україні (1990, 2004, 2014 року).

Теоретичною підвалиною розділу є теорія конгруентності, яку вперше запропонували Г. Алмонд і С. Верба (1966)⁸, а згодом розвинув Г. Екштейн (1966, 1997)⁹. У своєму класичному формулюванні теорія стверджує, що «...уряди функціонують так добре, як їхній спосіб урядування збігається зі зразками урядування інших частин суспільства, незалежно від типу режиму»¹⁰. Іншими словами, режим стабільний настільки, наскільки його спосіб урядування¹¹ (authority pattern), тобто те, як здійснюється влада, відповідає уявленням людей про те, як вона має здійснюватися (authority beliefs). Як стверджують К. Вельцель та Р. Інглхарт, масові переконання важливі для легітимізації усіх типів режимів. Звідси, авторитарні режими стабільні доти, доки люди вірять у легітимність диктаторської влади. Суспільні переконання – це сполучна ланка між соціальними структурами і колективними діями¹².

Зважаючи на те, що гібридний режим в Україні укорінений досить глибоко¹³, тут варто очікувати того, що змішані су-

⁸ Gabriel Almond and Sidney Verba. 1963. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press: 498.

⁹ Harry Eckstein. 1966. *A Theory of Stable Democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press; Harry Eckstein. 1977. "Congruence Theory Explained". UC Irvine: Center for the Study of Democracy, At <https://escholarship.org/uc/item/2wb616g6>, accessed December 31, 2018.

¹⁰ Eckstein, *Congruence Theory Explained*, p. 1.

¹¹ Як пояснює Екштейн: «способи здійснення влади (patterns of authority) – це структури і процеси, якими керуються соціальні одиниці, або, інакше кажучи, їхні структури і процеси управління» (Eckstein, 1997: 2).

¹² Christian Welzel і Ronald Inglehart. 2009. "Political Culture, Mass beliefs, and Value Change." В Christian Haerpfer, Patrick Bernhagen, Ronald F. Inglehart, Christian Welzel, eds., *Democratization*. Oxford: Oxford University Press: 128.

¹³ Див. Юрій Мацієвський. 2016. *У пастиці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014)*. Чернівці: Книги – XXI.

спільні цінності громадян, тобто «гібридна конгруентність», будуть відповідати гібридній природі політичного режиму.

Україна – яскравий приклад гібридного режиму, у якому результати конкурентних виборів нівелюються руйнівними неформальними інститутами (такими як клієнтелізм, корупція і таємні угоди між елітами). Окрім специфічного співіснування формальних і неформальних інститутів, суспільні уявлення про владу також змішані й поєднують у собі як демократичні, так і недемократичні орієнтації. Таке поєднання формальних і неформальних інститутів, а також змішаних (демократичних, патерналістських і авторитарних) орієнтацій обмежує рух України як у бік демократії, так і в бік авторитаризму.

Справді, гібридний режим в Україні виявився на диво стійкою конструкцією¹⁴. До сьогодні в Україні були дві невдалі спроби демократизації (за Кравчука і Ющенка) і дві невдалі спроби встановлення авторитаризму (за Кучми і Януковича). Навіть революція 2014 р. та подальша агресія Росії не змогли змінити неформальне інституційне ядро режиму¹⁵. Тому укорінена або інституціоналізована гібридність стала невід'ємною частиною гібридної моделі урядування, і ця модель наряд чи зміниться ближчим часом.

Цей розділ складається з чотирьох частин. Перша – наголошує на двох суттєвих ознаках авторитаризму: монополії на владу і громадській підтримці, з якими українські президенти завжди мали труднощі. У другій, третій і четвертій частинах описано, як структурні, інституційні та суспільні чинники стримують появу авторитаризму в Україні. У висновку підсумовано результати дослідження в контексті широкого розуміння динаміки гібридних режимів.

¹⁴ Юрий Мацневский. 2018. “В ловушке гибридности: политический режим в Украине после революции 2014 года”. *Полис. Политические исследования*. № 1. С. 96-115. <https://doi.org/10.17976/jpps/2018.01.07>

¹⁵ Див. Yuriy Matsiyevsky. 2018. “Revolution without Regime Change: The Evidence from the Post-Euromaidan Ukraine.” *Communist and Post-Communist Studies* 51:4 (December): 349-359.

I. Авторитаризм як соціально-політичний конструкт

Спираючись на класичні¹⁶ і сучасні¹⁷ пояснення, авторитаризм у цій роботі розглядаємо не лише як тип режиму, а як соціополітичний конструкт, у якому підкорення владі підтримується згодою населення, харизмою лідера чи репресивним апаратом держави.

Звідси, авторитаризм варто розглядати ширше – як соціальний синдром, який дозволяє одноосібному чи колективному правителю здійснювати владу без контролю з боку громадян. Щоб діяти на свій розсуд, у глави держави повинні бути: (а) інституціоналізована монополія на владу – формально чи неформально визначені терміни і повноваження, які не дозволяють будь-якому конкуренту підважити його владу законним чи незаконним способом; (б) мінімальний ступінь суспільної згоди, яка іноді може перерости в широку суспільну підтримку, завдяки чому досягається авторитарна конгруентність, або омріяна «єдність лідера і народу».

Ці чинники роблять режим відносно стабільним і легітимним у своїй країні й за її межами. Хоча джерела авторитарної легітимності як і стратегії легітимізації бувають різні¹⁸, суспільний контракт – це важлива умова будь-якого стабільного авторитаризму¹⁹.

¹⁶ Juan Linz. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes", in Fred I. Greenstein, et. al. eds., Handbook of Political Science, Vol. 3: Macro-Political Theory, Reading, Mass: Addison-Wesley.

¹⁷ Bob Altemeyer. 2006. The Authoritarians. Winnipeg: University of Manitoba.-p.9.; Marlies Glasius. 2018. "What Authoritarianism is ... and is not: A Practice Perspective." International Affairs 94:3: 515-533.

¹⁸ Christian von Soest and Julia Grauvogel. 2015. "How Do Non-Democratic Regimes Claim Legitimacy? Comparative Insights from Post-Soviet Countries." GIGA Working Papers 277, At <https://www.giga-hamburg.de/en/system/files/publications/wp-277-online.pdf>, accessed December 10, 2018.

¹⁹ Про це див. Raj M. Desai, Anders Olofsgård, and Yousef Tarik. 2007. "The Logic of Authoritarian Bargains: A Test of a Structural Model, Global Economy and Development". The Brookings Institution. Global Economy and Development Working Paper 3, At https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/01globaleconomics_desai.pdf, accessed December 10, 2018.

Інші риси авторитаризму, як-от, обмежений політичний плюралізм, мінімальна політична мобілізація і певні обмеження виконавчої влади, безумовно важливі²⁰, однак ключем до бажаної «єдності» з народом є добровільне визнання громадянами сили та авторитету політичного лідера. Іншими словами, авторитарний режим має шанси там, де спосіб урядування влади як мінімум толерує, а як максимум його підтримує «авторитарний менталітет» народу.

Запропонована тут максималістська формула дозволяє аналітично відокремити повністю авторитарний режим від його зменшених форм, таких як «напів», «конкурентний» або «електоральний авторитаризм». Ці підтипи, як і підтипи демократії (виборчі, дефектні, неліберальні і т. ін.), потрапляють у категорію гібридних режимів, до якої також належить і політичний режим в Україні впродовж більшості часу після здобуття незалежності²¹.

У наступних частинах розглянемо три групи чинників, які стоять на заваді авторитарного режиму в постмайданній Україні.

II. Структурні обмеження на шляху авторитаризму

Почнемо від протилежного. Отож, які структурні чинники сприяють авторитаризму? Насамперед, це легітимність лідера і механізм легітимізації, який допомагає досягти бажаної єдності між лідером і народом. Якщо легітимність – це віра в правильність чинного політичного устрою, тобто його визнання від громадян, то легітимізація – це процес здобуття підтримки. Легітимність виявляються як у довірі до лідера, так і до інституту, який утілює лідерство (напр., президента, прем'єра, монарха, каудильйо тощо).

Претензії на легітимність можуть базуватися на вхідних (міф про заснування, ідеологія, персональні риси) або ж на

²⁰ Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*: p. 264.

²¹ Юрій Мацієвський, 2016. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014).

вихідних засадах – результатах діяльності²². Коли претензії на легітимність визнають і підтримують, процес легітимізації можна вважати успішним.

З початку незалежності українці демонструють дуже низьку довіру до ключових державних інститутів (президента, уряду і парламенту), а також до людей, які репрезентують ці інститути. Спроби покращити ситуацію за допомогою різних стратегій легітимізації (в основному медійних заходів і демонстрації здобутків)²³ не були успішними.

Особливу роль відіграє стан економіки. Поганий стан економіки негативно впливає на легітимність режиму і його здатність підтримувати «соціальний контракт» із народом. Економісти А. Олофсгард, Р. Десаї і Т. Юсеф виявили, що «авторитарні торги» – умовна угода між керівними елітами і громадянами, у якій останні відмовляються від політичних прав в обмін на економічну безпеку, можлива за умови доступу до ресурсів, які дозволяють диктаторам підтримувати добробут, зайнятість і інші соціальні блага, зберігаючи жорсткий контроль над політичним життям»²⁴.

Брак доступу до ренти у бідній на природні ресурси економіці обмежує переговорні позиції автократів, додає сили опозиції, руйнує угоди між лідерами і їхніми прихильниками і створює небезпеку зради в оточенні²⁵.

Майже десять років тому Пол Д'Анієрі зауважив, що економічна слабкість України – це найбільша перешкода для консолідації влади в одних руках. Погана економіка підриває легітимність лідерів, ускладнюючи перемогу або переобирання

²² Див., Soest and Grauvogel, How Do Non-Democratic Regimes Claim Legitimacy?, 5-8.

²³ Ibid, 11-13.

²⁴ Anders Olofsgård, Raj M. Desai, Tarik M. Yousef. 2007. "The Logic of Authoritarian Bargains: A Test of a Structural Model". Global Economy and Development Working Paper #3, Washington, DC: Brookings Institution, At https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/01globaleconomi_cs_desai.pdf, accessed January 14, 2019.

²⁵ Ibid, 6-7.

на виборах (як сталося з Л. Кучмою, В. Ющенком чи П. Порошенком). Слабка економіка послаблює політичну «машину» чинного президента і стимулює його конкурентів, передусім олігархів (як-от, Ігор Коломойський), змінити чинне керівництво, аби зберегти чи отримати доступ до прибуткових активів. Урешті, відсутність ресурсно сильної економіки істотно обмежує можливості президента підтримувати сильну [партійну і державну] організацію²⁶.

З моменту здобуття незалежності ВВП України скоротився майже на третину – зі 188 мільярдів доларів 1991 року до 130 мільярдів доларів 2018 р. (у поточних цінах станом на 2010 рік)²⁷. У період із 2000 по 2015 рік підтримка президента була в середньому близько 14%²⁸, тоді як підтримка парламенту²⁹ і Кабінету Міністрів³⁰ була менше 10% (6,5 і 9,6 відповідно). Станом на червень 2018 року менше 14% українців довіряли чинному президенту (П. Порошенкові), а понад 80% – ні³¹. З погляду сприйняття громадян стабільність режиму Порошенка на третьому році його президентства була навіть нижчою, ніж тоді ж у Януковича, що очікувано вказувало на його поразку в президентських перегонах³².

²⁶ Paul D'Anieri. 2011. "Structural Constraints in Ukrainian Politics." *East European Politics and Societies* 25:1 (February): 34.

²⁷ World Bank. 2018. GDP. Ukraine. World Bank National Accounts Data At, <https://www.worldbank.org/uk/country/ukraine/overview>.

²⁸ Ви підтримуєте діяльність Президента України? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://old.razumkov.org.ua/poll.php?poll_id=67.

²⁹ Ви підтримуєте діяльність Парламенту України? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://old.razumkov.org.ua/eng/poll.php?poll_id=68.

³⁰ Ви підтримуєте діяльність Кабінету Міністрів України? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://old.razumkov.org.ua/eng/poll.php?poll_id=68.

³¹ Довіра громадян України до суспільних інститутів [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_06_press_release_ua.pdf.

³² Yuriy Matsiyevsky. 2018. "Ukraine's Regime Is Less Stable than It Was under Yanukovich: A Third Year Comparison". PONARS Eurasia policy memo # 517, At

До президентських виборів 2019 року жоден із політиків чи кандидатів не мав позитивного балансу довіри і недовіри³³. В. Зеленському вдалося підтримувати позитивний імідж трохи більше одного року. У вересні 2019 року його дії схвалювали 73%, у квітні 2020 року – 43%³⁴, а в червні – 38%, а кількість тих, хто не схвалювали, у червні 2020 досягла 45% (негативний баланс став мінус 7%)³⁵. Попри переважну підтримку на президентських (13,5 млн у другому турі) і парламентських виборах (на 6,3 млн), близько 13 млн українців проголосували за інших кандидатів у першому турі президентських перегонів, а 9 млн – за інші партії на парламентських виборах. Уже в листопаді 2019 року кількість тих, хто вважав, що Україна рухається в правильному напрямку, уперше стала меншою, ніж тих, хто думає інакше (36% та 39% відповідно, а в червні цей розрив подвоївся 22% і 63%)³⁶. Ці цифри вказують на те, що Зеленський не об'єднав Україну і не досягнув «соціального контракту», а після низки суперечливих рішень (у питаннях «взаємодії» з РФ щодо припинення війни на Донбасі, відкриття ринку землі, відсутності реаль-

<http://www.ponarseurasia.org/memo/ukraine-regime-less-stable-than-under-yanukovich-third-year-comparison>, accessed November 12, 2018.

³³ Див., Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. 2018. Half a year to the elections: candidate and party rankings, voter motivation, public expectations, At <https://dif.org.ua/en/article/half-a-year-to-the-elections-candidate-and-party-rankings-voter-motivation-public-expectations>, accessed, November 10, 2018.

³⁴ Рейтинги підтримки політичних лідерів і партій: квітень 2020 року. [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. – 04.05. 2020. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=937&page=1>.

³⁵ Оцінка дій влади, епідемія коронавірусу та реакція на поточні події. Опитування КМІС.20-23.06.2020. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=955&page=1&t=1>.

³⁶ Україна: оцінка суспільно-політичної ситуації. Опитування соціологічної групи «Рейтинг». 24-28.06. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraina_ocenka_obschestvenno-politicheskoy_situacii.html?fbclid=IwAR3MR7VfNXFWKpPce5g8kunjPcekAlPaB--wRGnoVm1Dp9qwbX4WaTz-rRc.

них дій щодо підтримки малого і середнього бізнесу під час карантину) рівень його довіри очікувано пішов вниз і перебуває на рівні середніх показників.

Відсутність дієвого соціального контракту в умовах чергового економічного спаду, а також залежність від олігархів і зовнішніх гравців суттєво відрізняє Україну від авторитарної Росії та Білорусі й навіть від Угорщини чи Польщі.

По-друге, автократи мають значні труднощі з консолідацією влади в регіонально і культурно розділених суспільствах³⁷. Наприклад, В. Янукович став президентом завдяки переважній підтримці виборців південно-східних областей, а на заході й у центрі він зіткнувся з серйозною опозицією. Хоча війна, яку Путін розв'язав проти України, посилила відчуття єдності, Росія продовжує розігрувати етнолінгвістичну карту в Україні з надією дестабілізувати ситуацію з середини³⁸.

По-третє, регіональні й ідеологічні поділи перешкоджають формуванню єдиної еліти – важливого чинника консолідації будь-якого режиму. На відміну від наших східних і західних сусідів українські еліти фрагментовані³⁹, тому консолідація навколо цінностей малоймовірна. Коли різні групи еліт змагаються за вплив (і ренту), жодна з них не може монополізувати владу. Навіть дуже централізована «Партія регіонів» мала кілька внутрішніх груп впливу, крім політичних опонентів в особі «Батьківщини», «Свободи» та «УДАРУ». Ба більше, конкурентні олігархічні групи не дозволяють зосередити владу в чіхось одних руках. Фрагментація еліт зберігається і після Революції 2014 року, а основний поділ сьогодні

³⁷ Lucan Way. 2015. *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

³⁸ Див., наприклад, Putin's Friend Medvedchuk Reenters Ukrainian Politics. *Hromadske International*. August 20, 2018, At <https://en.hromadske.ua/posts/putins-friend-medvedchuk-reenters-ukrainian-politics>, accessed, November 17, 2018.

³⁹ John Higley, Oksan Bayulgen. 2003. "Political elite integration and differentiation in Russia". In Vladimir Gel'man and Anton Steen eds., *Elites and Democratic Development in Russia*. London: Routledge.

проходить між: а) про- та антиреформаторами в парламенті й суспільстві; б) олігархами при владі й олігархами в опозиції, як між Порошенком і Коломойським, які міняються місцями.

Інституціоналізована монополія на владу ще більш обмежена через низький репресивний потенціал держави, зокрема через слабкість «партії влади» в Україні. Фрагментовані еліти, регіональне розмаїття, слабка організаційна структура і постійні зміни виборчого законодавства негативно впливають на формування сильних партій⁴⁰. Частково це пов'язано з тим, що головні українські партії – це політичні надбудови фінансово-промислових груп (як наприклад, «Громада» Павла Лазаренка, «СДПУ(о)» Медведчука в часи Кучми чи «Партія регіонів» в часи Януковича) або ж «політичних машин», які створили політики (як «Батьківщина» Тимошенко чи «Блок Петра Порошенка»). Переважна більшість українських партій, зокрема лівих і правих, – це не програмні, а клієнтелістські організаціями, які лише зовні нагадують справжні партії. Доки патрон може підтримувати клієнтську мережу, партія жива. Але як тільки він утрачає позиції, прихована боротьба за лідерство виходить на поверхню, що загрожує розколом, занепадом і перетворенням у кишенькову партію, що чекає на нових власників (як це було з «НСНУ» В. Юценка, «УДАРом» В. Кличка чи «Партією регіонів» В. Януковича).

З шести українських президентів лише В. Януковичу частково вдалося збудувати «вертикаль влади» з допомогою «Партії регіонів». Ця вертикаль, однак, впала менш ніж за тиждень через масову втечу депутатів, викликану невдалою спробою насильницького придушення Майдану⁴¹. Фракція

⁴⁰ Див. напр., Paul D'Anieri. 2007. *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*. M.E.Sharpe, 167-174; Sarah Whitmore. 2014. "Political Party Development in Ukraine" (GSDRC Helpdesk Research Report 1146). Birmingham, UK: GSDRC, University of Birmingham, At <http://www.gsdrc.org/docs/open/hdq1146.pdf>, accessed December 22, 2018; Taras Kuzio. 2014. "Impediments to the Emergence of Political Parties in Ukraine." *Politics*, 34:4: 309-323.

⁴¹ Див., Yuriy Matsiyevsky. 2018. "Western Leverage, Russia's Resistance and the Breakdown of the Yanukovich Regime." In George Soroka and Tomasz

«Слуга народу» в парламенті також має клієнтелістську природу, оскільки складається з чотирьох великих і кількох менших груп, які контролюють ззовні парламенту (І. Коломойський, Р. Ахметов, сам В. Зеленський чи А. Єрмак).

На відміну від Росії, слабка «партія влади» суттєво знижує репресивний потенціал держави. Три хвили масових протестів – проти комуністів 1990 року, проти «вкрадених» виборів 2004 року і проти насилля влади 2014 року – це доказ структурної слабкості держави. Те, що спецслужби і військові залишилися осторонь в усіх трьох кризових епізодах, ще раз засвідчує нездатність посадових осіб ефективно застосовувати силу. Це виразно контрастує з численними випадками, коли лідер використовував армію задля придушення протестів.

Ростучий зв'язок із Заходом (через Угоду про асоціацію, безвізовий режим) і щораз більша залежність від західної фінансової та безпекової допомоги змусили українські еліти ухвалити нове антикорупційне законодавство і заснувати нові інститути. Результати західного інституційного тиску виявляються повільно, оскільки «система чинить супротив», однак навіть повільний прогрес стримує спокуси керувати в «ручному режимі».

Росія, звісно, буде залишатися екзистенційною загрозою для України ще не одне десятиріччя, однак путінська агресія зробила цивілізаційне «розлучення» фактично незворотним. Після того, як Українська православна церква здобула незалежність від Москви в жовтні 2018 року, Росія втратила значну частину свого м'якого впливу в Україні⁴².

Stepniwski eds. *Ukraine after Maidan. Revisiting Domestic and Regional Security*. Ibidem: 157-159.; Thomas Ambrosio. 2017. "The Fall of Yanukovich: Structural and Political Constraints to Implementing Authoritarian Learning." *East European Politics* 33:2: 184-209.

⁴² Див.напр. "Ukraine's church independence increases Russia's isolation". *Financial Times*. October 14, 2018, At <https://www.ft.com/content/a2ad7b08-ce41-11e8-9fe5-24ad351828ab>, accessed December 27, 2018.

III. Інституційні обмеження

Крім структурних обмежень, на шляху авторитаризму в Україні стоять щонайменше два інституційні чинники. З одного боку, це напівпрезидентська форма правління, а з іншого – те, що я називаю «інституціоналізованою гібридністю», або спадщиною гібридного режиму.

Напівпрезиденталізм – це форма правління у якій виконавча влада розділена між президентом і прем'єр-міністром. У значній частині пострадянського простору розділена виконавча влада створює більш конкурентний і відкритий режим, який Генрі Хейл назвав «системою конкурентних пірамід», тоді як єдина виконавча вертикаль призводить до менш конкурентного і більш замкненого режиму – «системи одноосібної влади»⁴³. Одним із наслідків розділеної виконавчої влади є внутрішня нестабільність і слабке представництво, проте конституційний розподіл повноважень між президентом і прем'єр-міністром постає бар'єром для концентрації влади в одних руках.

З огляду на високо персоналізований характер української політики⁴⁴ і конкурентні відносини всередині виконавчої влади в Україні (і не тільки) існує природна тенденція до централізації, а не розподілу виконавчої влади. За незбалансованої напівпрезидентської системи українські президенти часто втручалися в діяльність уряду, зазіхали на незалежність судової влади, намагалися впливати на рішення Генеральної прокуратури і змінювати конституцію у своїх інтересах⁴⁵. Ці

⁴³ Henry Hale. 2014. *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. Cambridge University Press, New York: 423-439.

⁴⁴ See, for instance, Paul D'Anieri. 2003. "Leonid Kuchma and the Personalization of the Ukrainian Presidency." *Problems of Post-Communism* 50:5: 58-65; Inna Melnykivska. 2015. "Big Business and Politics in Ukraine: the Evolution of State-Business Relations." *Emecon*, At https://www.researchgate.net/publication/295550029_Big_Business_and_Politics_in_Ukraine_the_Evolution_of_State-Business_Relations, accessed December 27, 2018.

⁴⁵ Sujit Choudhry, Thomas Sedelius, Julia Kyrychenko. 2018. "Semi-Presidentialism and Inclusive Governance in Ukraine: Reflections for Constitutional Reform". The Centre of Policy and Legal Reform & Stockholm:

дії не призвели до встановлення повністю президентської системи, а лише до руйнування конституціоналізму і принципу верховенства права в Україні⁴⁶.

Невдалі спроби змінити інституційний дизайн і сконцентрувати владу в одних руках – це ознака слабкості автократів, а не їхнього демократизму. З одного боку, позиція президента в парламенті переважно була слабкою⁴⁷, а з іншого – щоразу, коли чинний президент (як-от, Кучма чи Янукович) прагнув вийти за межі своїх повноважень, парламент і суспільство ставали на заваді. Ідея Юлії Тимошенко створити парламентську систему з сильними «канцлерськими» повноваженнями прем'єра з того самого репертуару⁴⁸, але навряд чи досяжна в поляризованому парламенті й за відсутності суспільної підтримки. Попри очевидні недоліки, українці, утім, вважають за краще мати розділену систему правління⁴⁹, яка унеможливорює концентрацію влади в одних руках і дозволяє уникнути будь-якої схожості з путінською Росією.

Якщо форма правління в Україні змінювалася шість разів (1991, 1995, 1996, 2004, 2010 і 2014 р.), то режим змінився лише один раз, і ця зміна тривала з кінця 80-х до середини 90-х. Відтоді політичний режим в Україні залишається гібридним⁵⁰.

International Institute for Democracy and Electoral Assistance, At <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/semi-presidentialism-and-inclusive-governance-in-ukraine.pdf>, accessed January 15, 2019.

⁴⁶ Юрій Мацієвський. 2011. Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні // *Вибори і демократія*. Вип. 3. – С.49-56.

⁴⁷ Andrew Wilson. 1999. "Ukraine". In Robert Elgie, ed., *Semi-Presidentialism in Europe*. Oxford: Oxford University Press.

⁴⁸ Аверчук Р. Ім'ям Канцлера: недоліки і переваги політичного устрою, який пропонує Юлія Тимошенко [Електронний ресурс] / Р. Аверчук // *Vox Ukraine*. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://voxukraine.org/uk/im-yam-kantslera-nedoliki-i-perevagi-politichnogo-ustroyu-yakij-proponuye-yuliya-timoshenko>.

⁴⁹ Rating Group. 2011. *The Optimal Form of Government for Ukraine: Dynamics*, At <http://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/7dfe0aaea4c805cbd00a5585e49a67cb.html>, accessed December 27, 2018.

⁵⁰ Юрій Мацієвський, «У пастці гібридності».

Специфічна комбінація формальних і неформальних інститутів (таких як конкурентні вибори, але брак верховенства права та домінування неформальної політики в політичному процесі) виявилася досить стійким інституційним конструктом. Гібридний режим, сформований в Україні ще в часи Кучми, пережив і Помаранчеву революцію, і Євромайдан⁵¹.

Інституціоналізована гібридність – це системна інституційна пастка, яка впливає на принцип урядування владних еліт. Усталений гібридний режим також стримує рух України як до демократичного, так і до авторитарного кінця спектру. Доки ця неефективна сукупність інститутів дозволить елітам отримувати ренту, вони будуть її підтримувати. Звідси, головною тенденцією в динаміці режиму в Україні є гібридизація (розмивання формальних інститутів неформальними), а не зміцнення верховенства права чи репресивного потенціалу держави, як у випадку демократизації чи авторитаризації.

IV. Соціальні та актороцентричні обмеження

На додачу до структурних і інституційних бар'єрів в Україні існують щонайменше три соціальні й актороцентричні обмеження: переважно продемократичні громадські орієнтації, відсутність харизматичного лідера і досвід трьох хвиль протестів проти узурпації влади (1990, 2004, 2014 рр.).

З трьох класичних форм авторитаризму – персоналістського, військового й однопартійного – перший вважають менш стабільним, ніж однопартійний режим⁵². В Україні було дві невдалі спроби встановити одноосібне правління: спочатку за часів Кучми (1994–2004 рр.), а згодом за правління Януковича (2010–2014 рр.). Якщо Кучмі не вдалося вирішити дилему з наступником, але він мирно відійшов від влади, то Янукович обидва ці завдання провалив і змушений був утікати з України.

⁵¹

⁵² Barbara Geddes. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science* 2:115-44.

Жоден з українських політиків доби незалежності не мав принаймні 50% підтримки громадян (за винятком першого півріччя президентства Зеленського). Початкове захоплення Ющенком в одній частині України, так само, як і великі надії на Януковича в іншій частині, вилилися в глибоке розчарування в обох. Отож, орієнтація на особистість, як стратегію легітимації в Україні, ніколи не була такою сильною, щоби спричинити культ особи, як у Росії, Білорусі чи Туреччині⁵³. Загроза того, що харизматичний автократ зможе захопити президентське крісло й установити диктатуру, малоймовірна після Євромайдану.

Щодо суспільних чинників, то існує суперечність щодо того, як тлумачити дві протилежні тенденції в політичних настроях українців: а) запит на сильного лідера, б) підтримку демократії.

Кількість громадян, які бажають мати сильного лідера, якому «не треба перейматися парламентом і виборами», зросла на 20% упродовж останніх двадцяти років. Якщо упродовж 1994–1998 рр., цю позицію поділяло трохи більше 50% населення, то в 2010–2014 рр. кількість прихильників сильного лідера зросла до 71%⁵⁴. Однак в Україні невдоволення від функціонування демократії і скептицизм щодо ліберальних інститутів більш пов'язано з браком верховенства права, ніж із фактичним бажанням сильного керівника. Коли людей запитали (2009 р.): «Що ви розумієте під сильним лідером?», 62% погодилися, що лідер повинен діяти винятково в межах закону, а лише 15% вибрали опцію «в разі потреби, лідер може обмежувати права і свободи для збереження порядку»⁵⁵. Ідею про те, що українці чекають на свого Піночета,

⁵³ Soest and Grauvogel, "How Do Non-Democratic Regimes Claim Legitimacy?", 5-8.

⁵⁴ Див. European and World Values Surveys. Wave 3-6. Режим доступу до ресурсу: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>

⁵⁵ Ці цифри навела Ірина Бекешкіна в інтерв'ю газеті «День». Див. Кириченко І. Нестійкий «кентавр» нашої демократії [Електронний ресурс] / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: https://dt.ua/SOCIETY/nestiykiy_kentavr_nashoyi_demokratiyi.html.

варто тлумачити, як запит на лідера, який здатний відновити соціальну справедливість, а також і верховенство права. Це підтверджують результати президентських виборів 2019 р. Зокрема, жоден потенційно авторитарний кандидат, зокрема й чинний тоді президент, не отримав достатньої підтримки. Єдиний кандидат, який був представником правого табору на президентських виборах 2019 року – Руслан Кошулинський (заступник голови партії «Свобода»), набрав менше 2% голосів. Два інші кандидати, яких розглядали як потенційно авторитарних – Анатолій Гриценко та Ігор Смешко, отримали 6,91 і 6,04% голосів відповідно і не вийшли до другого туру. Петро Порошенко, який активно експлуатував консервативно-патріотичні настрої, набрав 25% голосів у другому турі. По-друге, у разі вибору між демократичним і авторитарним правлінням українці відверто віддають перевагу демократії (на початку президентства Януковича (2010 р.) таких було 62%, інакше думали 28%)⁵⁶. Згідно з тим же опитуванням, майже 60% погодилися з тим, що закони повинні бути дотримані, і тільки менше 7% уважали, що закони можна ігнорувати.

Здатність залучатися підтримкою громадян і легітимізувати режим із допомогою ідеології – невід’ємна частина тривалої стабільності авторитарних режимів⁵⁷. Відраза до комуністичних ідеалів з одного боку, недовіра до політичних інститутів з іншого, а також регіональні та релігійні відмінності завадили формуванню об’єднувальної ідеології в Україні. Це ще один чинник відсутній у сучасній Україні⁵⁸. Пошуки

⁵⁶ Інститут Горшеніна 2010. *Self-Portrait. Ukraine 2010*, At <http://gorshenin.eu/media/uploads/121/60/d70a086289cc.pdf>, accessed, December 29, 2018.

⁵⁷ Про ідеологічні засади авторитарних режимів див. Johannes Gerschewski. “The Three Pillars of Stability: Legitimation, Repression, and Co-optation in Autocratic Regimes.” *Democratization* 20:1:13-38.2013.

⁵⁸ Про взаємодію між громадською думкою і вибором зовнішньої політики, див. Victor Chudowsky and Taras Kuzio. 2003. “Does Public Opinion Matter in Ukraine? The Case of Foreign Policy.” *Communist and Post-Communist Studies* 36: 273-290.

невловимої «національної ідеї» набули розмаху в 90-х роках, але вже у 2000-х вони стихли⁵⁹. Жодна з наявних ідеологічних течій, зокрема й націоналізм⁶⁰, нові екологічні чи ліві рухи, не здається однаково привабливою для еліт і суспільства. Російська агресія стимулювала патріотизм⁶¹, а створення Помісної православної церкви посилює почуття національної і релігійної єдності, однак експлуатація цих почуттів у виборчій стратегії П. Порошенка не дала результату.

Нарешті, як жодна інша пострадянська держава, Україна має досвід успішних антиавторитарних протестів. В останніх двох епізодах, відомих як Помаранчева революція та Революція гідності, за різними оцінками брало участь від 18⁶² до 20%⁶³ дорослих громадян, що становить від 5 до 7 мільйонів осіб. Хоча демократичний імпульс цих протестів суттєво скомпрометували старі практики, суспільство навчилося мобілізуватися проти авторитарної загрози.

⁵⁹ Kataryna Wolczuk. 2000. "History, Europe and the «National idea» The «Official» Narrative of National Identity in Ukraine." *Nationalities Papers* 28: 671-694.

⁶⁰ Peter Dickinson. "Trump, Brexit, and the Myth of Ukrainian Nationalism." Atlantic Council. December 6, 2016, At <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/trump-brexit-and-the-myth-of-ukrainian-nationalism>, accessed January 31, 2019.

⁶¹ Про зміни в національній ідентичності України після революції 2014 року див. подвійний спеціальний випуск "Identity Politics In Times Of Crisis: Ukraine As A Critical Case". 2018. *Post-Soviet Affairs* 34.; Tatiana Zhurzhenko. 2014. "A Divided Nation? Reconsidering the Role of Identity Politics in the Ukraine Crisis." *Die Friedens-Warte* 89:1/2: 249-267.

⁶² Спираючись на Європейське соціальне опитування, проведене в Україні на початку 2005 року, а також на кілька інших загальнонаціональних опитувань, Марк Бейсінгер вказує, що у різних акціях протесту брали участь від 18 до 22 відсотків дорослих громадян. Див. Mark Beissinger. 2011. "Mechanisms of Maidan: The Structure of Contingency in the Making of the Orange Revolution." *Mobilization: An International Quarterly* 16:1:25-43.

⁶³ Опитування Фонду «Демократичних ініціатив», проведене у жовтні 2014 року, виявило, що 20% українців у різних формах взяли участь в акціях протесту 2014 року. Режим доступу до ресурсу: <https://dif.org.ua/article/richnitsya-maydanu-opituvannya-gromadskoi-ta-ekspertnoi-dumki>, accessed December 31, 2018.

Отже, перелічені тут чинники виразно відрізняють Україну від її сусідів на Сході і на Заході. Будь-яка спроба встановити авторитаризм згори буде наштовхуватися на опір, викликаний взаємодією цих трьох груп чинників.

Висновки

Щоб вкоренитися, авторитаризм, як і демократія, потребує поживного ґрунту. Тут розглянуто три групи структурних, інституційних і суспільних чинників (усього 12), які разом обмежують перспективи авторитаризму в Україні.

Вплив цих чинників варіюється. Структурні обмеження (7 із 12) вкорінені найглибше, тому будь-якому автократові-початківцю їх буде найважче подолати. Дискусії про інституційний дизайн в Україні триватимуть ще довго, але, як засвідчує практика, суспільство не сприймає спроб посилення виконавчої влади. Так само малоймовірна зміна режиму чи то в бік демократії, чи авторитаризму. Тому вплив інституційних чинників буде відчутний ще не одне десятиріччя. Щодо суспільних, зокрема актороцентричних чинників, то поява харизматичного аутсайдера, як свідчить приклад В. Зеленського, цілком можлива, однак імовірність його успіху на шляху побудови персоналістського чи однопартійного режиму, зважаючи на дію перелічених тут запобіжників, буде низькою.

Наведені тут емпіричні дані демонструють, що інституціоналізована гібридність, тобто тривале існування гібридного режиму в Україні, загалом відповідає змішаним уявленням людей про те, як має здійснюватися влада.

Окрему увагу в цьому розділі присвячено запиту на сильного лідера в Україні. Поверхова інтерпретація самих лише цифр нібито свідчить, що українці схильні до авторитаризму. Однак урахування контексту, а також і специфічних питань дає підстави стверджувати, що запит на сильного лідера – це частина традиційних, зокрема патерналістських, а не авторитарних орієнтацій. Низька політична ефективність, або почуття безпорадності, виявлене у численних опитуваннях,

також свідчить про патерналізм. Це патерналістська, але не авторитарна орієнтація, тому що, по-перше, це підтверджено запереченням необмеженого законом правління (62 проти 15% 2009 року і 82 проти 9% 2013 року), по-друге, послідовною і широкою підтримкою демократичного правління в усіх регіонах України і, по-третє, низькою підтримкою правих партій і політиків на президентських і парламентських виборах. Результати президентських і парламентських виборів 2019 року підтверджують цю тенденцію, оскільки всі кандидати, які висловлювали праві чи проавторитарні погляди, не здобули підтримки.

Наведені тут результати не повинні також уселяти й надмірного оптимізму. У час зростання популізму і згорання демократії в різних куточках світу Україна, яка буквально стала лінією фронту між Росією і Заходом, вимагає особливої уваги.

Щоб допомогти Україні вирватися з руйнівного стану гібридності, міжнародна демократична спільнота повинна й далі тиснути на новий український уряд у питанні антикорупційної політики, зміцнення верховенства права і закінчення судової реформи. Оскільки новий президент заявив про намір лібералізувати бізнес і відокремити його від політики⁶⁴, це питання варто ставити щоразу, коли Володимир Зеленський зустрічається зі своїми західними партнерами. Демократичний тиск на владу повинен відбуватися одночасно з підтримкою ініціатив громадянського суспільства, яке прагне тієї ж мети – зробити Україну безпечною, успішною і демократичною державою.

Література:

1. Юрій Мацієвський. Чому авторитаризм має мало шансів в Україні // Vox Ukraine. 26.04. 2019. – Режим доступу: <https://voxukraine>.

⁶⁴ Bermet Talant. "Zelenskiy talks about business, oligarchs with Ukrainian business leaders". Kyiv Post. March 20, 2019, На <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/zelenskiy-talks-about-business-oligarchs-with-ukrainian-business-leaders.html>, accessed April 24, 2019.

org/uk/chomu-avtoritarizm-maye-malo-shansiv-v-ukrayini/

2. Юрий Мацневский. 2018. "В ловушке гибридности: политический режим в Украине после революции 2014 года". *Полис. Политические исследования*. № 1. С. 96-115. <https://doi.org/10.17976/jpps/2018.01.07>

3. Юрій Мацієвський. 2016. *У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014)*. Чернівці: Книги – XXI.

4. Юрій Мацієвський. 2011. "Спокуси авторитаризмом" // *Критика*, № 5-6.

5. Юрій Мацієвський. 2011. Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні // *Вибори і демократія*. Вип. 3. – С.49-56.

6. Юрій Мацієвський. 2010. Який режим буде в Янукович і що з цього вийде? // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Політичні науки». Вип. 4. – С.274-289.

7. Gabriel Almond and Sidney Verba. 1963. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.

8. Paul D'Anieri. 2011. "Structural Constraints in Ukrainian Politics." *East European Politics and Societies* 25:1 (February): 34.

9. Paul D'Anieri. 2007. *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*. M.E.Sharpe.

10. Paul D'Anieri. 2003. "Leonid Kuchma and the Personalization of the Ukrainian Presidency." *Problems of Post-Communism* 50:5: 58-65.

11. Johannes Gerschewski. 2013. "The Three Pillars of Stability: Legitimation, Repression, and Co-optation in Autocratic Regimes." *Democratization* 20:1:13-38.

12. Henry Hale. 2014. *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. Cambridge University Press, New York.

13. Christian Haerpfer, Patrick Bernhagen, Ronald F. Inglehart, Christian Welzel, eds., *Democratization*. 2019. Second edition. Oxford: Oxford University Press.

14. Harry Eckstein. 1966. *A Theory of Stable Democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

15. Harry Eckstein. 1977. "Congruence Theory Explained". UC Irvine: Center for the Study of Democracy, At <https://escholarship.org/uc/item/2wb616g6>

16. Juan Linz. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes", in Fred I. Greenstein, et. al. eds., *Handbook of Political Science*, Vol. 3: Macro-Political Theory. Reading, Mass: Addison-Wesley.

17. Yuriy Matsiyevsky. 2018. "Revolution without Regime Change: The Evidence from the Post-Euromaidan Ukraine." *Communist and Post-Communist Studies* 51:4 (December): 349-359. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2018.11.001>

18. Yuriy Matsiyevsky. 2018. "Ukraine's Regime Is Less Stable than It Was under Yanukovych: A Third Year Comparison". PONARS Eurasia policy memo # 517, At <http://www.ponarseurasia.org/memo/ukraine-regime-less-stable-than-under-yanukovych-third-year-comparison>

19. Yuriy Matsiyevsky. 2018. "Western Leverage, Russia's Resistance and the Breakdown of the Yanukovych Regime." In George Soroka and Tomasz Stepniewski eds. *Ukraine after Maidan. Revisiting Domestic and Regional Security*. Ibidem.

20. Lucan Way. 2015. *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Оксана ПУХОНСЬКА

КУЛЬТУРНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Революції, що супроводжують українську незалежність уже третій десяток років стали певними символами у тривалому процесі виходу із колоніальної стагнації. Кількасотлітній досвід імперського гніту, тоталітарні спроби омасовлення українського суспільства не лише не впокорили його, а, навпаки, спровокували ментальний спротив перспективі залежності у будь-якому її прояві. Говорячи про щонайменше три революційні акції (Революцію на граніті (1990), Помаранчеву революцію (2004), та Євромайдан (осінь 2013 – зима 2014)) та численні суспільні протести (Україна без Кучми, податковий та мовний Майдани), знаходимо їх базову спільну причину – різнохарактерні спроби Росії зберегти стійкі сфери впливу в Україні, повернути її у статус васала.

Історично феномен України полягає в тому, що за відсутності традиції державності, українцям вдалося сформуванати національну свідомість і націю загалом. Парадоксально, що консолідуючим чинником виявилась перманентна боротьба супроти тривалої колонізації. Особливо знаковим у цьому випадку виявилось ХХ століття, коли цей процес набув нового історичного виміру – тоталітаризації, скерованої на повну деконструкцію національних свідомостей, формування радянського суспільства (зауважмо, про поняття нації не йшлося), «виведення» так званого виду *homo sovieticus*. Особливо активно такий процес здійснювався після Другої світової війни, на підставі факту перемоги як об'єднавчого для різнонаціональних народів СРСР.

Культивування української національної ідеї, а відтак і збереження ідентичності в таких умовах відбувається з кількох причин. По-перше, не варто відкидати стійку народну традицію із притаманними їй цінностями сім'ї, роду, родини, віри і духовності, історії. Саме завдяки таким цінностям українцям вдалося зберегти й передати наступним поколінням національну пам'ять у всіх її проявах (історичну, травматичну, героїчну). По-друге, консолідуючим чинником виявилась антибільшовицька національно-визвольна боротьба 1917-20-х років, яка, не зважаючи на поразку, сформувала стійке розуміння жертвовності за ідею. У цьому контексті розглядаємо також діяльність ОУН та УПА, які відстояли пріоритети свободи, нації, державності і протиставили їх тоталітарній уніфікації, репресіям, залежності. По-третє, важливу роль відіграла стійка ідеологічна політика радянського режиму проти української культури і мистецтва, що базувалася на масових репресіях, заборонах, утисках. Противагою цьому була діяльність підпільних культурних осередків (зокрема *самвидав*), зовнішня (еміграційна) підтримка проявів національної окремішності в літературі, музиці, образотворчому мистецтві (*тамвидав*) сформували певну основу, на якій міг з'явитися антирадянський рух наприкінці 1980-х років.

У революційних подіях періоду незалежності, спровокованих, як було зазначено, перманентними імперськими амбіціями Росії щодо України, вбачаємо також два просторові вектори: внутрішній і зовнішній. У першому випадку йдеться насамперед про природне прагнення українців унезалежнитись від північного сусіда. І тут варто наголосити, що, як у більшості етнічних націй, не завжди бралися до уваги економічні перспективи. У другому випадку йдеться і про повернення собі статусу держави та нації в геополітичному й геокультурному просторі світу, і про заявлення права на участь у формуванні політичного і культурного простору Європи. Саме таку версію пропонує, до розгляду, Роман Шпорлюк, осмислюючи творення сучасної України в інтернаціонально-

му контексті. Так, за переконаннями дослідника, «змагання за незалежність не викликане прагненням відокремитися від ширшого світу; навпаки – воно мотивоване бажанням брати безпосередню участь у світових справах, не через столицю іншої держави, а завдяки створенню столиці власної»¹.

Отже, вищезгадані міркування до певної міри пояснюють природу і характер українських революцій, а також, що важливо, відкривають перспективу розгляду їх у контексті певної традиції часу незалежності. Звісно, історичні події ХХ століття, як і сьогодні, викликають певну суперечність. Бо, попри заявлений феномен природної потреби свободи, спостерігаємо факти так званої фроммівської *втечі від неї*. Особливо, коли йдеться про відносно швидкий процес радянської націоналізації українського суспільства у 20-х роках минулого століття, коли не вдалося відстояти та утвердити державність; про сприймання з острахом розпаду Радянського Союзу; а найбільше – про свідоме допущення політичних помилок, таких як, наприклад, обрання Віктора Януковича президентом у 2010 році. Всі ці події так чи так оберталися черговими історичними поразками. Втім, кожний прояв суспільної слабкості супроводжувало масове збурення революційного характеру. В цьому випадку варто віддати належне поколінню чиннику, оскільки, якщо говоримо про революції періоду незалежності, то у всіх трьох випадках їх форпостом ставали 20-30-літні, в основному студентська молодь, що мало свої переваги і недоліки. Так, це покоління входило у статус соціально зрілого, ставало перед відповідальністю за прорахунки батьків і перспективи дітей. Однак у багатьох випадках не на руку був нігілістичний порив і надмірна емоційність, які часом призводили до вкрай важких наслідків (як ось масових розстрілів під час Революції гідності). Що більше, практично у всіх трьох випадках революційний запал дуже швидко згасав.

¹ Шпорлюк, Р. (2016). Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 429.

Попри те, що і Революція на граніті, і Помаранчева, і Революція гідності були переломними подіями, які за відносно короткий період часу змінили історію України, щоразу знаходиться все більше варіантів їх трактування. По-перше, чимало дослідників заявляють про умовний статус революції зокрема суспільних протестів 1990-го та 2004-го. По-друге, всі три акції розглядають і в контексті однієї революції періоду незалежності з різними амплітудами її перебігу, і в широкому дискурсі антикомуністичних (Осінь народів, 1989 р.) чи антиросійських революцій від кінця 1980-х – до сьогодні (Угорщина, Чехословаччина, Польща, Східна Німеччина, Литва, Грузія). Звісно, є чимало чинників, які піддають сумніву статус революції тих протестних акцій, які стали межовими в новітній історії України. Проте складно заперечити, що і Революція на граніті, і Помаранчева революція і найбільшою мірою Євромайдан, попри політичне підґрунтя, у суті своїй базуються на переосмисленні культурних цінностей, важливих для раціонального розуміння історії, відродження національної ідентичності та формування державності. Йдеться у цьому випадку насамперед про цінність свободи у всіх її проявах: свободи думки, слова, віросповідання, мови як генетичного коду нації, права на власний політичний вибір, на визначення національних символів і героїв. Спільними акцентами усіх трьох українських революцій були: протест проти насадження Росією історичних міфів та квазі-пам'яті, які дискримінують минуле, заперечують право реабілітації репресованих радянським режимом культурних символів, визнання національних травм, пов'язаних із геноцидом українського народу; відстоювання гуманістичних і національних цінностей, котрі асоціюються із цінностями європейськими. У цьому випадку йдеться про цінності, які у країнах зі сталою демократичною традицією різко дисгармоніюють із псевдоцінностями країн тоталітарних. Тут насамперед маємо на увазі право кожного суспільства на національне самовизначення, на правдиву ре-

презентацію історії, визначення і визнання своїх національних героїв та символів.

Важливою вимогою 16-ти денної Революції на граніті було недопущення підписання нового союзного договору. Це вперше після кількасотлітнього колоніального досвіду відкривало перспективу реального унезалежнення України, створення самостійної держави, більшість населення якої за своєю ментальністю тяжіло саме до європейських цінностей, попри майже сімдесятилітні потуги радянізувати й уніфікувати його. Помаранчева революція підтвердила прерогативу демократичних вартостей саме в суспільному протесті проти фальсифікації виборів і приведення до влади президента, політична програма якого була скерована на зближення із Росією. Саме революція 2004 року показала суттєву відмінність України від інших пострадянських республік, засвідчивши потребу і можливість зміни влади. Революція гідності виявилася переломною подією в історії незалежності, в якій українське суспільство ціною сотень життів остаточно заявило про пріоритет європейських цінностей. Причому підписання Угоди про асоціацію із Європейським союзом, яке стало каменем спотикання поміж українцями і проросійською владою, означало не стільки геополітичне зближення із Європою, скільки повернення до ментального європейського дому, із якого Україну було насильно висмикнуто в XVII столітті. Що більше, чи не вперше на широкий загальний було заявлено, що Україна є і географічно, і політично, і культурно державою європейською.

Тема українського Майдану як локусу протестів проти перманентних намагань північного сусіда повернути Україну в статус васала стає все більш актуальною у всіх сферах політичного, соціального, історичного і, що найсуттєвіше, культурного дискурсів. Цілком очевидно, що у світлі останніх подій (Революції гідності, анексії Росією Криму та війни на Донбасі) український Майдан із топонімічної одиниці міста став сакральним символом, своєрідною „аурою нації”, яка

унаочнила вже цілком реальні перспективи розвитку постколоніального суспільства, що зробило грандіозний стрибок у відродженні та утвердженні власної ідентичності, виявленні глибокої національної травми минулого, та формуванні чітких стратегій її подолання. Майдан став місцем, де відбулися поворотні моменти незалежної історії: згадані вище Революція на граніті (1990), Помаранчева революція (2004), Революція гідності (осінь 2013 – зима 2014).

Варто зазначити, що у сучасних дослідників розходяться погляди щодо статусу тих акцій, які відбувалися в центрі Києва в зазначені періоди. Вивчення масштабних українських суспільних протестів свідчать про неоднозначне їх трактування, особливо у стосунку до дефініції явища *революції*. Е. Вілсон, наприклад, українську ситуацію початку 1990-х називає «незалежністю, але не революцією»²; «ніби-то-переможною ніби-то-революцією»³ вважає її також М. Рябчук, акцентуючи на важливому явищі – відсутності усвідомлення злочину та публічного каяття з боку представників тоталітарного комуністичного режиму, що призвело до «забуття скоєного» і, водночас до «індульгенції на нові злочини»⁴. Дослідник звертає увагу на відсутність градації суспільної свідомості, що мала б стати результатом революції. Адже, авторитетні думки теоретиків трактують революцію і як зміну політичного режиму, і як зміну світоглядних основ суспільства. Брюс Акерман під цим явищем розуміє «увінчані успіхом зусилля, оперті на колективній і свідомій мобілізації, метою яких є зміна існуючих принципів і практик, що стосуються основної сфери життя»⁵. А. Магун заявляє, що «революція перевертає наші уявлення

² Wilson, A. (2005). *Ukraine's Orange Revolution*. New Haven and London : Yale University Press, 36.

³ Рябчук, М. (2005). Українська правда. *Критика*, 1-2 (87-88), 4.

⁴ Там само, 4.

⁵ Акерман, Б. (2004). Ревізія ідеї революції. *Літературно-мистецький часопис «І»*, № 34. Львів, 49.

про минуле і майбутнє, визначає епоху, яка завершилася»⁶. Почасті такі твердження не заперечують того факту, що зазначені акції спровокували суттєві зміни, які призвели насамперед до радикальних змін свідомості українського суспільства, яке дійшло до цілком вагомих результатів:

По-перше, студентська Революція на граніті значною мірою причинилася до виходу України зі складу Радянського Союзу. Втім, варто визнати, що двотижнева акція голодування на Майдані у жовтні 1990-го із вимогами не так повалення, як радше лібералізації комуністичного режиму була революцією радше метафорично. Втім нова історіографія розглядає це явище насамперед як реалізацію історичного права на самостійність Української держави, яка саме тоді стала найбільш можливою.

По-друге, Помаранчева революція мала суттєвіші результати. Тут не йдеться про пріоритетний політичний складник (визнання фальсифікації другого туру президентських виборів), а радше про те, що саме на тому Майдані спостерігаємо чіткі прояви самосвідомості української нації, утвердження демократичних цінностей – права вільного і чесного вибору й права свободи слова.

По-третє, Революція гідності стала кульмінаційною у процесі деколонізації українського суспільства. Її головним досягненням, як було зазначено вище, стало утвердження пріоритету вартостей, означених як європейські. Ідеться насамперед про ту ж свободу особистості і нації у всіх її проявах. Окрім того, події Євромайдану виявили щонайменше кілька важливих ідейних засад, властивих демократичним країнам Заходу, які після Другої світової війни радикально змінили підхід до їх розуміння. У цьому випадку говоримо про детоталітаризацію національних культур та право на власні історію й пам'ять, які є принциповими у формуванні національної ідентичності соціуму. Так, Революція гідності суттєво під-

⁶ Магун, А. (2004). Подія революції. *Літературно-мистецький часопис «І»*, № 40, Львів, 28.

важила існуючі до того часу радянські міфи, які гальмували процеси культурного, політичного, зрештою й економічного поступу. У цьому випадку йдеться про деконструкцію смислів пам'ятників, радянського трактування історії, нав'язування культів тощо.

Усі три вищеназвані суспільні протести стали свідченням того, як на прикладі боротьби, жертв та консолідації українського народу навколо проблеми втрати державності, були піддані ревізії цінності нового часу та світової, зокрема європейської спільноти, а саме: право нації на самостійність, реальна свобода думок, поглядів, висловлювань, моральних, політичних і суспільних орієнтирів. Як середовище утвердження культурних цінностей феномен української революції періоду незалежності полягає також у тому, що її неодмінним атрибутом було мистецтво (музика, фотографія, образотворчість, література тощо). Його присутність не лише підсилювала протестний дух на Майданах, а й фіксувала культурну рецепцію і подій актуальних, і, що найважливіше, переосмислення історії в контексті цих подій. Цікавим прикладом є феномен революційної поезії, твореної під час Євромайдану. Варто зазначити, що в цьому випадку йдеться не так про професійні літературні тексти, як про вияв аматорського стихійного мистецтва. Специфіка Єврореволюції полягала у тому, що відбулась певна ревізія далекого і не зовсім минулого України. Стало очевидним, що історичні факти, пов'язані зі стереотипами радянської спадщини, щодо віковичної нерозривної слов'янської єдності і так званого братерства були ні чим іншим як тривалою тихою колонізацією Росією України, яка не припинилася зі здобуттям останньою незалежності. В періоди політичних криз, що позначені, як правило, втратою стабільності, визначеності, зростає значення минулого, котре у такі моменти, перефразовуючи Гюнтера Грасса, повертається з подвійною силою. Таким чином, вірші Майдану зробили цілком логічну спробу переглянути

минуле, аби дати реальну оцінку сучасного. Свідченням цього є текст 23-літньої Анастасії Дмитрук “Никогда мы не будем братьями”. Парадоксом, що загострює рецепцію цього тексту є те, що написаний він російською мовою. Авторка апелює і до міжкультурних стереотипів колоніального минулого (*Вы себя окрестили „старшими” – / нам бы младшими, да не вашими*), і до мовної „різності” (*Вас так много, а, жаль, безликие. / Вы огромные, мы – великие*), і до внутрішньо колоніальної ментальності (*Воля – слово вам незнакомое, / вы все с детства в цепи закованы. / У вас дома „молчанье – золото”, / а у нас жгут коктейли Молотова*), і, власне, до травматичної пам’яті минулого української нації (*Нас каты на колени ставили – / мы восстали и всё исправили*). У результаті авторка робить цілком логічну, виправдану актуальними подіями антагоністичну конклюдю: – *Вам шлют новые указания – / а у нас тут огни восстания. / У вас Царь, у нас – Демократия. / Никогда мы не будем братьями*⁷. Так, авторка порушує доволі важливу, однак до останнього часу не проговорену вголос проблему сумнівності братської спорідненості українського та російського народів, традиційно нав’язувану передусім через систему вкорієних радянських стереотипів, оскільки раніше в період царської Росії, українці вважалися „друго-сортними” малоросами. Актуальним у цьому контексті є дослідження Олександра Гриценка, який апелює до статті Ігоря Кравченка „Світ запорозький та його цінності”, опублікованої у збірнику „Запорозжці” (1993), де „ідеальна Україна-Воля заступає у свідомості українця Град Небесний”, є змістом цього Града, на сторожі якого – не господар, а „лицарське братство служителів і оборонців”. Українці давна схильні були сакралізувати не „Государя”, а „Громаду”⁸.

⁷ Дмитрук, А. (2014). Никогда мы не будем братьями. <http://zn.ua/CULTURE/litovcu-zapisali-pesnyu-na-stih-nikogda-my-ne-budem-bratyami-posvyaschennyu-annexii-kryma-142684.html>

⁸ Гриченко, О. А. (1988). “Своя мудрість”: національні міфології та громадянська релігія в Україні. Київ: УЦКД, 30-31.

Якщо Революція на граніті була своєрідним підступом до довгого і складного процесу творення державності й реновації української національної свідомості, то Помаранчева і Революція гідності стали черговими спробами пострадянського суспільства уникнути насадженого йому зовнішнього контролю, властивого ураженим тоталітаризмом соціумам. Жіль Дельоз, покликаючись на теорію Фуко, у такому випадку зауважує, що саме “суспільство контролю”, що прийшло на зміну дисциплінарному вже після Другої світової війни, відкриває перспективи чергової масовізації, тобто “збирання підвладної субстанції в єдине тіло”, яким легко керувати⁹. Супроти чергового накидання колоніального статусу збурилася українська громадськість як у 2004, так і в 2013 роках.

Із поглядів багатьох дослідників, кожна наступна революція є продовженням революції попередньої. Як було зауважено, українські суспільні зрушення також цілком логічно вписуються у контекст європейських революцій та протестних акцій, що виникали як у зв'язку із розпадом Радянського Союзу (особливо у Польщі, Литві, Угорщині, Росії), так і через будь-які інші посягання на демократичні свободи. А тому визначення хронологічних меж та етапів як і конкретна дефініція цих подій є завданнями не простими.

Артемій Магун, революцією називає “події руйнації «соціалістичного ладу» та советської держави, що почались у 1985 році і тривають до сих пір”¹⁰. Ендрю Вілсон свого часу зауважив, що українська Революція 2004, услід за революціями у Югославії (2000) та Грузії (2003), продовжила традицію протестів проти квазі-демократичного й авторитарного режиму влади¹¹, який теж, зрештою, сягає радянської традиції.

⁹ Дельоз, Ж. (2004). Суспільства контролю. *Post Scriptum. Літературно-мистецький часопис «І»*, № 34. Львів, 62.

¹⁰ Магун, А. (2004). Подія революції. *Літературно-мистецький часопис «І»*, № 40, Львів, 27.

¹¹ Wilson, A. (2005). *Ukraine's Orange Revolution*. New Haven and London : Yale University Press, 198.

А. Киридон пише про “пролонгованість революції” власне української, що мала кілька етапів: “перший етап – 1991 рік (у цьому випадку дослідниці йдеться радше про наслідки студентських протестів у 1990-му, референдум і, власне, проголошення Незалежності – О. П.), II етап – 2004 та III етап – 2013-2014 роки”¹². Щодо згаданої літературної рефлексії з приводу цієї проблеми, то у текстах 1990-х, як і 2000-х, практично не знаходимо повноцінних творів, заангажованих у тему сучасних українських революцій. Я. Грицак зауважує, що в період Помаранчевого Майдану “було щось, що виходило за межі раціонального пояснення. Важливою була сама драматургія цього протистояння, котра пробудила глибинні механізми мітологічної самоідентифікації”¹³. Саме після Помаранчевого Майдану відбувається певна спроба культурного осмислення українських національних спротивів періоду незалежності. На екрани виходить фільм “Помаранчеве небо”, у 2010 році Ліна Костенко видає роман “Записки українського самашедшого”. Ці тексти культури виявились особливо знаковими, оскільки вказують на осмислення революції як культурної цінності молодого покоління, що стійко прагне пізнати і зрозуміти себе у світлі досвідів попередніх генерацій.

Революція гідності ж акумулювала в собі практично весь культурний і літературний потенціал усіх років незалежності, ставши точкою біфуркації у процесі культурного пропрацювання посттоталітарного минулого. Саме вона стала точкою відліку, із якої почалось активне переосмислення державних, національних, історичних проблем, пов’язаних із викривленням тоталітарним режимом національної пам’яті. Це значною мірою відображено в літературі, а саме у текстах О. Захарченко “Вертеп #РоманПроМайдан”, Люко Дашвар “Покров”, О. Луцишиної “Іван і Феба”.

¹² Киридон, А. (2015). Євромайдан / Революція Гідності: причини, характер, основні етапи. *Історична пам’ять*, Вип. 33. Полтава, 20.

¹³ Грицак, Я. (2011). Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ : «Критика», 152.

У всіх трьох українських революціях апологетами боротьби стають наймолодші – інтелектуали, яким йдеться про самовизначення у світі глобальної культури. Дада Дхармадхікарі у революції рушійною силою вважає саме інтелект, а не стихію, зауважуючи, що це явище “нічого не приймає на віру, не витворює кумирів»¹⁴. Адже справді, у Євромайдану, наприклад, не було авторитетів, в той же час була мета – відстояти ті демократичні цінності, якими, здавалось, живе європейська культурна спільнота уже не одне століття, розвиваючи і примножуючи їх, тоді, як колоніальні амбіції Росії надалі пропагують квазі-цінності радянського минулого. А. Магун зазначає, що ще на початку 1990-х років «країна пережила тотальну інверсію советської ідеології, основною віссю якої була перевернута опозиція “наше” і “західне”»¹⁵. І, якщо поняття *західного* здебільшого позбавлене накиннутих радянських стереотипів, то *наше* практично до подій Євромайдану мало доволі неоднозначну інтерпретацію: між слабо уявленим національним і так званим советським. Особливо гостро це проявлялось у регіональних ментальних протистояннях щодо розуміння тоталітарної спадщини.

Отже, три знакові революції в українській новітній історії стали форпостом утвердження як незалежності, так і тих цінностей, які передовсім утверджують людину в історії держави, а не навпаки, закладають основи національної ментальності. Окрім вагомих історичних змін, ці події стали символами посттоталітарної культури, яка стійко боронить своє право на автентичність, свободу вибору і пам'ять, якою травматичною вона не була б.

¹⁴ Дхармадхікарі, Д. (2004). Філософія революції. *Літературно-мистецький часопис «І»*, № 34. Львів, 68.

¹⁵ Магун, А. (2004). Подія революції. *Літературно-мистецький часопис «І»*, № 40, Львів, 32.

Література:

1. Акерман Б. *Ревізія ідеї революції*. Літературно-мистецький часопис «І», № 34, 2004. С. 48-55.
2. Грицак Я. *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад*. Київ : «Критика», 2011. 350 с.
3. Гриценко, О. А. *“Своя мудрість”: національні міфології та «громадянська релігія» в Україні*. Київ: УЦКД, 1998. 184 с.
4. Дельоз Ж. *Суспільства контролю. Post Scriptum*. Літературно-мистецький часопис «І», № 34, 2004. С 62-66.
Дмитрук А. *Никогда мы не будем братьями*. http://zn.ua/CULTURE/litovcsy-zapisali-pesnyu-na-stih-nikогда-my-ne-budem-bratyami-posvyaschennyu-anneksii-kryma-142684_.html (05.04.2014).
5. Дхармадхікарі Д. *Філософія революції*. Літературно-мистецький часопис «І», № 34, 2004. С. 68-72.
6. Киридон А. *Євромайдан / Революція Гідності: причини, характер, основні етапи*. Історична пам'ять. Вип. 33, 2015. С. 17-32.
7. Магун А. *Подія революції*. Літературно-мистецький часопис «І», № 40, 2004. С. 26-46.
8. Рябчук М. *Українська правда*. Критика, 1-2 (87-88), 2005. С. 4-6.
9. Шпорлюк Р. *Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 552 с.
10. Wilson A. *Ukraine's Orange Revolution*. New Haven and London : Yale University Press, 2005. 232 p.

Контрольні питання:

1. Розкрийте взаємозв'язок між процесом тоталітаризації України та революціями періоду Незалежності.
2. Як ідея «двох Україн» Миколи Рябчука проявляється під час Революції гідності?
3. Яким чином українські революції періоду Незалежності викривають тоталітарні травми українського суспільства?
4. У чому культурний феномен Євромайдану?
5. На Вашу думку, чому важливою для українців є важливим літературна фіксація досвіду революційних подій?

Марія ЦИП'ЯЩУК

СТАНОВЛЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ЇХ УТВЕРДЖЕННЯ В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ І ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Замість вступу

Попри те, що права людини вже десятки років визначені пріоритетом розвитку та співпраці світової спільноти¹, а від їх розуміння та дотримання прямо залежить існування кожної окремої людини, досі не існує єдиного пояснення чи визначення цього поняття. Чому так відбувається? З одного боку, причина полягає у складності самої концепції прав людини, а з іншого – у відсутності спільної позиції щодо того, що таке права людини, який їх вичерпний перелік і де баланс відповідальності в дотриманні цих прав.

У зв'язку з цим (а можливо, і внаслідок) розрізняють різні системи прав людини: універсальну, регіональні та національні.

Універсальну подано в актах ООН: в уже згаданому в примітках Статуті ООН 1945 р., як основі для подальших актів цієї організації; Загальній Декларації прав людини 1948 року (безперечно – основному міжнародного акту у сфері прав людини), двох Міжнародних пактах 1966 року (про економічні, соціальні та культурні права та про громадянські й політичні і Факультативному протоколі до нього)².

¹ В абзаці другому Преамбули Статуту ООН зазначено: «Ми народи Об'єднаних націй, сповнені рішучості ... знову затвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй».

² Сукупність цих актів ще називають «Міжнародний білль про права», або «Міжнародна хартія прав людини». Детальніше: Виклад фактів №2.

Регіональних систем прав людини є кілька і здебільшого вони збігаються з географічними частинами світу: американська, африканська, європейська тощо. Ці системи репрезентовано не лише власною нормативною базою, але й автономним розумінням і тлумаченням прав людини, їхнього змісту, обсягу та – головне – зобов'язань держави щодо забезпечення прав людини. Водночас у контексті Європи можна говорити про дві паралельні підсистеми – Ради Європи³ та Європейського Союзу⁴. Також значну роботу у сфері стандартизації з питань прав людини проводить підрозділ Організації з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ) Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ)⁵.

Національні системи описано у внутрішньодержавних нормах та устрої, які так чи так впливають на права людини. Здебільшого в державах базовий перелік прав людини, які потребують забезпечення, охорони та захисту, закріплено в конституції.

Усі ці рівні захисту прав людини діють одночасно, і в найкращому варіанті національні системи не повинні звужувати обсяг змісту прав та захисту, як порівняти з регіональним та універсальними рівнями. Насправді, це надскладне завдання,

Міжнародний Білль про права людини [Електронний ресурс] / Харківська правозахисна група. Харків, 2004. Режим доступу : <http://khp.org/index.php?id=1080655112> (дата звернення 22.08.20) – Назва з екрану.

³ Примітка. 1950 року Рада Європи ухвалила Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, учасницями якої стали 10 держав – засновниць цієї міжнародної урядової організації. Україна ратифікувала Конвенцію 1997 року. Цей документ є базовим для захисту прав людини щодо держав, на які поширена його дія. Детальніше про механізми захисту йдеться нижче. Європейський Союз та Організація безпеки та співробітництва в Європі також є учасницями ЄКПЛ.

⁴ Хартію основних прав Європейського Союзу ухвалили 2000 року і застосовують паралельно з ЄКПЛ.

⁵ Детальніше про Бюро демократичних інститутів і прав людини [Електронний ресурс] / OSCE Office of Democratic Institutions and Human Rights / Режим доступу : <https://www.osce.org/odihr/> (дата звернення 22.08.20) – Назва з екрану.

особливо для тих держав, де інститути демократії та громадянського суспільства ще тільки формуються.

Чому так – спробуємо з'ясувати нижче.

1. Поняття прав людини

Як зазначено вище, єдиного поняття прав людини не існує. Водночас повага до прав людини, в основі яких лежить повага до людської гідності, – це основа функціонування суспільства, визнана на світовому рівні головною ціллю діяльності кожної держави та міжнародної спільноти. Ігнорування прав людини призводить до численних порушень, прогалин у системах державного управління, безпеки та взаємовідносин влади і людей.

Найчастіше права людини визначають через ознаки, конкретні права або їх групи, мету та принципи, які сукупно уможливають гідне існування людини.

Наприклад, на рівні ООН права людини визначено так:

“Права людини – це права, притаманні всім людям, незалежно від національності, місця проживання, статі, національного чи етнічного походження, кольору шкіри, релігії, мови чи будь-якого іншого статусу. Ці права передбачають право на життя та волю, свободу від рабства й тортур, свободу думки та її вираження, право на працю та освіту та багато інших. Усі ми однаково володіємо правами людини без дискримінації”⁶. Також усі ці права взаємопов’язані, взаємозалежні та нероздільні⁷. Іншими словами, свобода вираження думки та слова пов’язана, наприклад, із правом на освіту; право на гідний рівень життя – із правом на працю; свобода від рабства – із правом приватної власності тощо.

⁶ United Nations. Human Rights. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.un.org/en/sections/issues-depth/human-rights/> (дата звернення 22.08.2020). – Назва з екрану. [переклад авт.]

⁷ United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. What are Human Rights. Режим доступу : <https://www.ohchr.org/en/issues/pages/whatarehumanrights.aspx> (дата звернення 22.08.2020). – Назва з екрану. [переклад авт.]

У матеріалах Ради Європи права людини пояснено так: "Права людини як броня – вони захищають нас; вони як правила – говорять нам, як поводитися; і вони як арбітри – ми можемо до них звертатися. Вони абстрактні – як емоції, і як емоції вони належать усім й існують, що б навколо не відбувалося. Вони подібні до природи, тому що їх можна зневажити; та до духу, тому що їх неможливо зруйнувати. Подібно до часу, вони однаково ставляться до всіх нас: багатих і бідних, старих і молодих, білих і чорних, високих і низьких. Вони пропонують нам повагу і вимагають від нас ставитися з повагою до інших. Вони подібні до доброти, правди і справедливості: ми можемо мати різі думки щодо їхнього визначення, але ми впізнаємо їх, коли бачимо, що їх порушують"⁸.

Це визначення певною мірою корелює з означенням, яке наводив відомий польський правозахисник Марек Новіцкі⁹. По-перше, він визначав права людини як "сферу знань, що дуже близька до філософії і, насамперед, етики, юридичних і політичних наук"¹⁰. Далі М. Новіцкі пояснює права людини так: "Наші права і свободи – це певна оболонка, наш щит, що захищає нашу людську гідність від посягань із боку держави. Права людини не гарантують, що нас любитимуть, що ми будемо щасливими, що нас супроводжуватиме успіх, вони не гарантують ані справедливості, ані мінімального добробуту. Вони лише захищають нас від принижень і посягань на нашу гідність і то лише з боку одного, але наймогутнішого з потенційних порушників, тобто державної влади, що в демократії

⁸ КОМПАС: Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. [Електронний ресурс] / Council of Europe / Режим доступу: <https://www.coe.int/uk/web/compass/what-are-human-rights-> (дата звернення 22.08.2020). – Назва з екрану.

⁹ Примітка. Марек Новіцкі (1947–2003) – видатний польський правозахисник, учасник руху "Солидарність", один із засновників і керівник Гельсінського фонду з прав людини (Варшава, Польща).

¹⁰ Іноваційні візуальні методи вирішення соціальних проблем у громаді. – Львів: ГО Центр правових та політичних досліджень "СІМ", 2017 – 208 с., іл. – С.8.

означає волю більшості. Права людини дозволяють нам зберегти власну індивідуальність, неповторність, оскільки ні до нас, ні після нас не було і не буде нікого, хто був би таким самим, як ми, з нашим досвідом, нашими спогадами, відчуттями і думками”¹¹.

Універсальні (загальні) права людини часто виражені та гарантовані на законодавчому рівні у формі договорів, звичаєвого міжнародного права, загальних принципів та інших джерел міжнародного права. Міжнародне законодавство про права людини встановлює зобов’язання урядів діяти певними способами або утримуватися від певних діянь, щоби сприяти захисту прав людини й основних свобод людей або груп”¹².

Це визначення містить щонайменше дві ознаки, які є одночасно принципами прав людини – універсальність (притаманність усім людям усюди) та недискримінацію. Водночас лишаються питання – про які саме права йдеться? Іншими словами – що це за права, що притаманні всім людям і де вони закріплені?

Вочевидь, найбільш загальний перелік прав і свобод людини, який визнали майже всі держави світу, містить Загальна декларація прав людини 1948 року. З-поміж них, наприклад: право на життя, свободу й особисту недоторканність, свобода від рабства та тортур, свобода пересування, право на власність, свобода совісті, віросповідання, думки та слова, мирних зібрань та ін.

Поряд із цими ознаками наведено й інші: невідчужуваність, неподільність і рівність.

Насправді ж, важливе не конкретне визначення прав людини, а розуміння їх сутності та причин, через які цю концепцію сформовано. Тому повернімося трохи назад і спробуймо

¹¹ Іноваційні візуальні методи вирішення соціальних проблем у громаді. – Львів: ГО Центр правових та політичних досліджень “СІМ”, 2017 – 208 с., іл., СС. 15-16

¹² See *supra* note 7, [переклад авт.]

з'ясувати, як світова та європейська спільнота дійшла згоди (принаймні мінімальної) щодо розуміння та захисту прав людини.

2. Права людини: європейський контекст

А. Історичний контекст

Історія розвитку європейської спільноти непроста, буремна та різноманітна. Кожна сучасна держава в межах континентальної Європи йшла своїм унікальним шляхом до формування демократичних інститутів. Подекуди, зокрема в Україні, цей процес триває і досі. Дослідники-економісти Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон розвинули теорію екстрактивних та інклюзивних інститутів, проводячи чіткі взаємозв'язки між особистою економічною свободою та забезпеченням низки прав людини: на приватну власність, на особистий розвиток, свободу пересування, права на життя, приватність, свободу вираження думки та слова й інших¹³. Наведемо кілька прикладів.

Розділ 8 книги починається з порівняльного опису подій XV ст. у Західній Європі та Османській імперії, де приблизно водночас постало питання про широке запровадження друкарських верстатів, які винайшов Йоганн Гутенберг 1445 р. Західна Європа охоче запровадила цю інновацію, натомість Османська імперія опиралася їй більше 200 років ("1800 року заледве 2–3% громадян Османської імперії були письменниками", тоді як "в Англії було 60% освічених дорослих чоловіків і 40% дорослих жінок. У Нідерландах і Німеччині частка письменних була ще вища"¹⁴). Отже, штучне сповільнення владою науково-технічного прогресу прямо вплинуло на право людей на освіту, особистий та економічний розвиток.

¹³ *Примітка. Ідеться про всесвітньовідому працю Дарона Аджемоглу та Джеймса Робінсона "Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності" / пер.з англ. Олександр Дем'янух. – 4-те вид. – К.: Наш формат, 2019. – 440 с.

¹⁴ Там само. С.185-186

Інший приклад стосується політики міністра фінансів Російської імперії періоду 1823–1844 років графа Єгора Канкріна, який уперто не допускав розширення залізничного сполучення на території РІ. Дослідники цитують один із аргументів Канкріна щодо небажання стимулювати розвиток і будівництво залізниць: “Залізниця – не завжди результат природної потреби, а радше об’єкт штучної потреби чи розкоші. Вони заохочують до необов’язкових подорожей з одного місця в інше, що цілком типово для нашого часу”. Далі наведено мапу для порівняння залізничного розгалуження в різних країнах Західної Європи та Російської імперії станом на 1870 рік – тоді як у Франції, Бельгії, Німецькому королівстві були десятки, а у Великобританії сотні залізничних ліній, у РІ їх було лише 3 з кількома розгалуженнями¹⁵. Вочевидь, пояснювати, наскільки така політика держави вплинула на можливість реалізувати свободу пересування, поліпшити якість життя людей, немає потреби.

Окремо з книги можна дізнатися про жахіття кріпацтва, геноциду на острові Ява внаслідок діяльності Нідерландської Ост-Індської компанії, примусові переселення та работоргівлю в різних частинах Африки, відбирання власності та земель у корінних індіанців на території Гватемали та ін.¹⁶.

Цілком природно, що таке пригноблення одних людей іншими з часом призвело до опору та повстання. Люди, які зазнавали утисків, почали усвідомлювати, що подібне поводження з ними з боку держави неприпустиме і потрібно створювати механізми, які б захищали кожну окрему людину (в аспектах безпеки, власності, приватності, розвитку та ін.) від свавілля держави. Саме таке переусвідомлення дало поштовх формуванню концепції прав людини на національному рівні в різних державах.

¹⁵ *Примітка. Ідеться про всесвітньовідому працю Дарона Аджемоглу та Джеймса Робінсона “Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності” / пер.з англ. Олександр Дем’янчук. – 4-те вид. – К.: Наш формат, 2019. С. 198-200.

¹⁶ Там само. Н-д: С.195-197, 212-224, 301-306 та ін.

Зрештою, XVIII – початок ХХ ст. увійшло в історію як століття “буржуазних” революцій. Цей період ще називають добою Просвітництва, або ж “Весною народів”. Низка революцій у США, Франції, Англії, а пізніше в Італії, Іспанії, Сербії та інших країнах, стала і свідченням, і каталізатором подальшої зміни уявлень про взаємовідносини панівних структур та їхніх функцій, обсягу та змісту особистої свободи.

Розглянемо зв'язок революційних процесів XVIII – поч. ХІХ сторіч, конституціоналізму й утвердження прав людини.

Б. Від доби Просвітництва до Ради Європи

Говорячи про революції ХVІІІ ст. в Сполучених Штатах Америки, Франції та Великобританії, американський письменник, історик та журналіст Рассел Шорто в одній зі своїх рецензій на книгу написав: “Зміст ідей, які лягли в їх [революцій] основу, захований у бібліотеках, сповнених книгами та дисертаціями, але він може зводитися до одного місткого чистого та простого переконання: кожна окрема людська істота має першочергове значення”¹⁷.

Поступово на перший план почали виходити особиста свобода, повага до людської гідності та цінність кожного людського життя¹⁸. І все-таки, як слушно зазначає Марек Новіцкі,

¹⁷ *Примітка. Ідеться про публікацію рецензії Расселла Шорто в *The New York Times* на книгу “Непокірне місто. Париж, Лондон і Нью Йорк і період революції” Майка Рання (THE UNRULY CITY Paris, London and New York in the Age of Revolution by Mike Rapport). Оригінальний текст цитату “The ideas at their core are the stuff of libraries full of books and dissertations, but they can be reduced to one grand, clean, simple conviction: that the individual human being has primacy”. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.nytimes.com/2017/05/18/books/review/the-unruly-city-mike-rapport-paris-london-new-york-revolution.html> (дата звернення 22.08.20) – Назва з екрану. – [переклад авт.]

¹⁸ *Примітка. Революційні процеси сприяли не лише послабленню абсолютистських режимів, але й гуманізації суспільства загалом. Переусвідомлення цінності людської істоти лягли в основу зародження в другій половині ХХ ст. такої важливої галузі міжнародного права, як Міжнародне гуманітарне право. МГП покликане насамперед захищати жертв збройних конфліктів від надмірних страждань, де це можливо.

історичні передумови розвитку європейського суспільства та Північної Америки окреслили різні уявлення цих суспільств про свободу людини щодо держави. Тоді як американці розглядали державу як “вартового”, створюваного для захисту громадян від зовнішнього та внутрішнього ворога з мінімальним утручанням або взагалі без утручання в більшість сфер людського життя (концепція “свободи **від** держави”), у Європі утверджували концепцію “свободи **через** державу”, коли “люди очікували”, що держава, яка зможе закликати до порядку тих, хто їх гнобить, зможе надати їм свободу¹⁹.

Зрештою, революційні процеси завершилися ухваленням порівняно прогресивних конституцій у США, Франції та інших країнах. Ці конституції вже офіційно встановлювали значно жорсткіші правила поведінки держави та розширювали обсяг прав і свобод людини, хоча й ще досі не кожної. Як зазначають чимало дослідників у сфері прав людини, “до середини ХХ століття права людини фактично залишалися “правами білої людинт””²⁰. Ба більше, ці зміни невпинно вели до розвитку прав людини.

Зі свого боку, характеризуючи сучасний європейський конституціоналізм, український дослідник Всеволод Речицький стверджує таке: “існуючи для громадян, але не поглинаючи їх, європейська конституційна система – це система захисту громадянської свободи”²¹.

Першу Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених у чинних арміях ухвалено 1863 року.

¹⁹ Робочі матеріали. Тексти та документи з прав людини. [Електронний ресурс] / Упор. К. Реуцький, С. Буров. – Правозахисний центр “Поступ”. – Луганськ – 2012 – 85 с. – Марек Новицькі. Що таке права людини? – С.6 [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://edu.helsinki.org.ua/sites/default/files/userfiles/materiali_5.pdf (дата звернення 22.08.20)

²⁰ Буров С., Реуцький К., Войтенко О., Бурова Р. Кожен має право знати свої права / Буров С., Реуцький К., Войтенко О., Бурова Р. – К.: КВІЦ, 2012 – 106 с.: іл. – С.9. Також з розділу 2 цього посібника можна більш детально дізнатися короткий історичний опис розвитку концепції прав людини у світі та Європі зокрема.

²¹ Речицький В.В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з

Цю саму тезу відображено в Преамбулі Статуту Ради Європи 1949 року, де йдеться про “відданість духовним та моральним цінностям, які є спільним надбанням їхніх народів і **справжнім джерелом особистої свободи, політичної свободи та верховенства права, принципам, які становлять підвалини кожної справжньої демократії**”²².

Тобто за рік після ухвалення першого міжнародного документу в царині прав людини Європейська спільнота визнала власні орієнтири розвитку – цінності, основані на ідеях особистої свободи, верховенства права та справжньої демократії.

Що ж було далі й чи були такі цінності конкретизовані, а головне – забезпечені реальними механізмами впровадження та захисту? Відповідь на це питання знайдемо в кількох найважливіших міжнародних регіональних актах другої половини ХХ ст.

3. Права людини як цінність сучасної європейської спільноти

На початку вже згадано про два документи у сфері прав людини, чинні для Європи. Щоправда, не для тотожної кількості держав. Ухвалено 1950 року Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод (ЄКПЛ) станом на зараз ратифікували всі 47 держав-учасниць Ради Європи²³, а також Європейський Союз. Конвенція також має 14 протоколів, які конкретизують, доповнюють або навіть встановлюють інші зобов'язання щодо деяких видів прав, однак ці протоколи ратифікували не всі підписантки ЄКПЛ. Наприклад, ст. 2 Конвенції “Право на життя” передбачає смерт-

конституціоналізму для зацікавлених. – Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. – 264 с. – С.29.

²² Статут Ради Європи, 1949 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text – (дата звернення 22.08.20)

²³ *Примітка. Єдина країна, яка географічно розташована в межах континентальної Європи, але не є ані учасницею Ради Європи, ані ЄКПЛ – Білорусь.

ну кару, тоді як Протокол №6 цілком забороняє її в мирний час. Цей Протокол ратифікували всі держави-учасниці Ради Європи, окрім Російської Федерації; також ст. 14 Конвенції забороняє дискримінацію в частині реалізації прав, передбачених самим документом (тобто, лише тих прав, а їх перелік не надто широкий), тоді як Протокол №12 устанавлює загальну заборону дискримінації. Цей Протокол ратифікували лише 20 держав-учасниць РЄ.

Водночас 2000 року ЄС ухвалив власну Хартію основних прав Європейського Союзу (далі – Хартія), і вона чинна саме для держав-членів цієї регіональної урядової організації.

У порівнянні ці два документи, маючи 50 років різниці, досить яскраво демонструють процес еволюції розуміння прав людини.

Наприклад, перше право, закріплене в Конвенції, – це право на життя (ст. 2), тоді як Хартія у ст. 1 глави 1 містить імперативне твердження про те, що людська гідність недоторканна, її потрібно поважати та захищати. І відразу в наступній ст. 2 глави 1 Хартії “Право на життя” йдеться про абсолютну заборону смертної кари.

Також по-різному подано зміст права на особисту недоторканність. Конвенція, по суті, зводить особисту недоторканність (ст. 5) до фізичної свободи (заборони незаконного чи безпідставного позбавлення чи обмеження волі), тоді як Хартія розширює це право до недоторканності фізичної та недоторканності психіки (ст. 3 глави 1). Подібних відмінностей чимало, і їх значною мірою пояснюємо динамічністю концепції прав людини. Оскільки змінюються умови, у яких проживають люди, відбуваються цифрові та наукові трансформації, формується “база” найбільш типових порушень і практика їх правової оцінки у світлі принципу верховенства права, потреби в демократичному суспільстві, пропорційності та інших категорій, змінюється і саме розуміння змісту того чи того права людини, його обсягу та форм вираження.

Відповідно, автори Хартії змогли врахувати ці особливості на момент її ухвалення.

Ще один важливий міжнародний акт, який зумовив масштабні правозахисні рухи в значній частині європейської спільноти, зокрема серед пострадянських країн, але не лише, – це Прикінцевий акт Наради з безпеки та співробітництва у Європі, ухвалений у м. Гельсінкі 1975 року (Гельсінські угоди)²⁴. Розділ VII цього Акту присвячений питанням захисту прав людини та основних свобод, зокрема свободі думки, совісті, релігії та переконань.

У травні 1976 року була створена Московська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. У листопаді того ж року – українська. Пізніше литовська, польська, чехословацька, грузинська, вірменська²⁵. Наразі Українська гелсінська група вже не діє, проте її послідовницею вважають Українську гелсінську спілку з прав людини – найбільшу правозахисну мережу нашої держави.

Попри існування Хартії Конвенція лишається основним інструментом у сфері захисту прав людини серед європейських держав, адже, на відміну від Хартії, ЄКПЛ містить не лише перелік прав і свобод, які держави зобов'язані поважати та захищати, але й конкретний механізм захисту таких прав. Ідеться про Європейський суд із прав людини²⁶. Суд може розглядати будь-які питання, пов'язані з тлумаченням Конвенції, а також приймати заяви про будь-яке порушення положень Конвенції та протоколів до неї будь-якою державою – учасницею Конвенції. Водночас із такою заявою може звернутися як і будь-яка договірна держава, неурядова організація чи група осіб, які вважають себе потерпілими від означених порушень.

²⁴ Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва у Європі, 1975 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#o53 – (дата звернення 22.08.20)

²⁵ Гельсінський рух: три покоління правозахисників. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://helsinki.org.ua/articles/helsinskyj-ruh-trykolinnya-pravozahysnykiv/> – (дата звернення 22.08.20)

²⁶ *Примітка. Створення ЄСПЛ передбачене розділом II Конвенції.

Розглянувши такі заяви, Суд може не лише вирішити питання про те, чи було допущено порушення, але й присудити постраждалій стороні матеріальну компенсацію.

Зрештою, не менш важливо, що в системі Ради Європи також існує механізм контролю за виконанням державами рішень ЄСПЛ – це Комітет міністрів Ради Європи. КМРЄ здійснює супервізію (нагляд) як за фактичним виконанням рішення Суду (наприклад, виплату матеріальної компенсації), так і впровадження відповідних процедур для виправлення системних проблем. Коли держава виконує свої зобов'язання, КМРЄ припиняє нагляд в конкретній справі.

У своїх звітах Комітет також виокремлює категорію “передових справ” (leading cases), тобто тих, які стосуються системних проблем із дотриманням прав людини на рівні певної держави. Наприклад, у звіті за 2017 рік (останній доступний текст звіту на офіційному сайті цієї інституції) за період функціонування Європейського суду з прав людини (з 1998 р.) кількість нових справ на рік сягала від 513 (1998 року) до 1710 – 2010 року та 1333 справ – 2017 року. З них “передовими” були 55, 234 та 179 відповідно²⁷. Загалом за цей час ЄСПЛ розглянув 22 503 справи, з яких 3334 стосувалися системних проблем або порушень у сфері прав людини.

З 2006 року в Україні діє Закон, яким рішенням ЄСПЛ надано обов'язкової юридичної сили,²⁸ на відміну, наприклад, від виконання рішень Міжнародних комітетів ООН, створених відповідно до Пактів 1966 року.

²⁷ Supervision of the Execution of Judgements and Decisions of the European Court of Human Rights 2017. 11th Annual Report of the Committee of Ministers. / [Електронний ресурс] / Council of Europe. – 2017. – 271 p. – С.158 – Режим доступу : <https://rm.coe.int/annual-report-2017/16807af92b> (дата звернення 22.08.20)

²⁸ Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини”, 2006. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#top> (дата звернення 22.08.20)

За даними Постійного представництва України при Раді Європи, з часу ратифікації державою ЄКПЛ для контролю за виконанням рішень Суду до Комітету міністрів надійшло 1549 рішень Суду у справах проти України²⁹. Загалом статистику звернень і справи за конкретними видами прав, відомості про виконання тією чи тією державою рішень ЄСПЛ, національних юрисдикційних змін і практик можна дізнатися на ресурсі Ради Європи “Інформаційні таблиці” (<https://www.coe.int/en/web/execution/country-factsheets>).

З-поміж позитивних для України практик у зведеннях Комітету міністрів РЄ відзначено, наприклад, удосконалення процесуального законодавства (цивільного, про адміністративні правопорушення та кримінального), покращення контрольних механізмів у виборчому процесі та ін.³⁰.

Ці практики свідчать про те, що попри тривалість і бюрократичність європейських механізмів захисту прав людини вони все-таки вагомо впливають на ситуацію з дотриманням прав людини в державах.

Підсумок

Права людини – це сучасна основа функціонування політичних, економічних та соціальних систем. Для європейської спільноти категорія прав людини – центральна, що описано в Статуті Ради Європи та документах Європейського Союзу. Закріплені на міжнародному рівні стандарти прав людини з часом сприяли створенню досить дієвих правових механізмів їх упровадження і захисту. Безперечно, утвердження прав людини має складну історію, яка триває і досі. Але ця історія змушує владу дбати про кожну окрему людину, а кожній

²⁹ Постійне представництво України при Раді Європи. Україна та Європейський Суд з прав людини. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://coe.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/ukrayina-ta-yevropejskij-sud-z-prav-lyudini> (дата звернення 22.08.20)

³⁰ Country Factsheets. Department for the Execution of Judgements of the European Court of Human Rights. Ukraine [Електронний ресурс] – 8 р. – С. 5 – Режим доступу : <https://rm.coe.int/1680709769> (дата звернення 22.08.20)

людині дає змогу вимагати поваги до власної гідності. Знання та розуміння прав людини, активні дії щодо їх захисту та укріплення зумовлюють поступову побудову інклюзивних державних інститутів, які сприяють загальному розвитку та посилюють якість життя.

Література:

1. Буров С., Реуцький К., Войтенко О., Бурова Р. Кожен має право знати свої права / Буров С., Реуцький К., Войтенко О., Бурова Р. – К.: КВІЦ, 2012 – 106 с.: іл. – С.9.

2. Виклад фактів №2. Міжнародний Білль про права людини [Електронний ресурс]. / Харківська правозахисна група / 2004. – Харків. Режим доступу : <http://khpg.org/index.php?id=1080655112> (дата звернення 22.08.20) – Назва з екрану.

3. Гельсінський рух: три покоління правозахисників. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://helsinki.org.ua/articles/helsinskyj-ruh-try-pokolinnya-pravozahysnykiv/> – (дата звернення 22.08.20)

4. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва у Європі, 1975 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#o53 – (дата звернення 22.08.20)

5. Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини”, 2006. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#top> (дата звернення 22.08.20)

6. Іноваційні візуальні методи вирішення соціальних проблем у громаді. – Львів: ГО Центр правових та політичних досліджень “СІМ”, 2017 – 208 с., іл. – С.8.

7. КОМПАС: Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. [Електронний ресурс] / Council of Europe / Режим доступу : <https://www.coe.int/uk/web/compass/what-are-human-rights-> (дата звернення 22.08.2020). – Назва з екрану.

8. Постійне представництво України при Раді Європи. Україна та Європейський Суд з прав людини. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://coe.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/ukrayina-ta-yeuropejskij-sud-z-prav-lyudini> (дата звернення 22.08.20)

9. Речицький В.В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. – Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. – 264 с. – С.29.

10. Робочі матеріали. Тексти та документи з прав людини. [Електронний ресурс] / Упорядники К. Реуцький, С. Буров. – Правозахисний центр “Поступ”. – Луганськ – 2012 – 85 с. – Марек Новіцкі. Що таке права людини? – С.6 [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://edu.helsinki.org.ua/sites/default/files/userfiles/materiali_5.pdf (дата звернення 22.08.20)

11. Статут Ради Європи, 1949 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text – (дата звернення 22.08.20)

12. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності / пер.з англ. Олександр Дем'янчук. – 4-те вид. – К. : Наш формат, 2019. – 440 с.

13. OSCE Office of Democratic Institutions and Human Rights / Режим доступу : <https://www.osce.org/odihr/> (дата звернення 22.08.20) – Назва з екрану. United Nations. Human Rights. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.un.org/en/sections/issues-depth/human-rights/> (дата звернення 22.08.2020). – Назва з екрану. [переклад авт.]

14. Country Factsheets. Department for the Execution of Judgements of the European Court of Human Rights. Ukraine [Електронний ресурс] – 8 р. – С. 5 – Режим доступу : <https://rm.coe.int/1680709769> (дата звернення 22.08.20)

15. Supervision of the Execution of Judgements and Decisions of the European Court of Human Rights 2017. 11th Annual Report of the Committee of Ministers. / [Електронний ресурс] / Council of Europe. – 2017. – 271 р. – С.158 – Режим доступу : <https://rm.coe.int/annual-report-2017/16807af92b> (дата звернення 22.08.20)

16. THE UNRULY CITY Paris, London and New York in the Age of Revolution by Mike Rapport [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.nytimes.com/2017/05/18/books/review/the-unruly-city-mike-rapport-paris-london-new-york-revolution.html> (дата звернення 22.08.20) – Назва з екрану.

17. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. What are Human Rights. Режим доступу : <https://www.ohchr.org/en/issues/pages/whatarehumanrights.aspx> (дата звернення 22.08.2020). – Назва з екрану. [переклад авт.]

Віталій МУДРАКОВ

ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЄВРОПІ

Проблемність релігійної ідентичності починається вже із найзагальнішого розгляду її об'єкта, який є причиною і наслідком процесу самовіднесення людини, а продовжується запитуванням про інструментарій пізнання і пояснення її втілення. Тобто коли йдеться про власне об'єкт релігійності, то це, передовсім, чітке визначення сфери його належності, а коли його розуміють як причину і наслідок цього самоутотожнення / самовіднесення, то це формулювання відповідей на запитання «чому?» та «які особливості?» як спосіб прояснення сутності ідентифікації.

Для релігійної ідентичності об'єктом – смислотворчим джерелом – постає, безперечно, релігія. Саме смислотворчим джерелом є релігія для ціннісної матриці Європи поряд із філософією та наукою. Однак, що таке релігія і в чому полягає її здатність до творення смислів, аксіологічного каналізування та визначення людини? Відповіді на подібні питання потребують розгляду щонайширшої множини значень, якої цей термін / феномен набуває як формотворчий принцип.

Під час етимологічного орієнтування в розгляді еволюції ціннісно-сміслового змісту латинського терміна *religio* обіпремося на «Європейський словник філософій». У «Лексиконі неперекладностей» подибуємо різні значення поняття, зафіксовані латиною класичного періоду: «у найпоширенішому значенні *religio* стосується особливої уважності індивіда до знаків, що можуть бути як зовнішніми прикметами, так і певними змінами психічного стану, як-от, страх, вагання або

тривога, які тлумачать як спонуку до певної дії або пересторогу»¹. У цьому випадку термін *religio* не позначає царини відносин людини з божествами, а також не ототожнений із шануванням правил і настанов культу. Однак оскільки ці правила не чітко встановлені, а ймовірність непередбачуваних діянь надто висока, то такі смислові конотації виказують вільну загальнофілософську особливість мислення: уміння концентруватися на світові й собі, відповідно – на встановленому взаємозв'язку, постаючи мотиваційним і регуляційним передчуттям констант релігійної ідентичності як соціально-психологічного явища. Тобто принципом, ба навіть критерієм самоототожнення в цьому розумінні можна вважати спосіб споглядання як уміння чи здатність.

Зміни шляхом розширення принципів самоототожнення у визначення *religio* вносить Цицерон. Змістового звучання поняття набуває завдяки власне сформованій стоїцистській позиції давньоримського мислителя з об'єднавчою метою¹. Загалом воно позначає сукупність культових практик – *id est cultus deorum*, «релігія, тобто поклоніння богам» [букв. «ушанування богів»]². Об'єднавча мета Цицерона розкриває ті ціннісні завдання самоототожнення, які можна позначити константами / елементами релігійної ідентифікації: релігійні повинності як усвідомлення та потреби як причина єдності й цілісності, релігійна домінантність світоглядності, релігійна традиція як колективна пам'ять, релігійна нормативістика як соціально-психологічна реальність, надполітичність релігійного як такого.

Таке поєднання, окрім філософських засновків обґрунтування, набуло й завдання змістового обстоювання: *religio* – «релігія» проти *superstitio* – «марновірства»². У цьому протистоянні Цицеронова консолідація сенсів (у якій «релігійними

¹ Овре-Асая К. RELIGIO. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей* / пер. з фр. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. Том 4. С. 339.

² Цицерон М. Т. Про державу. Про закони. Про природу богів. К. : Основи, 1998. С. 298; С. 300.

від *relegendo*, як *elegantes* від *eligendo*, *diligentes* від *diligendo*, *intelligentes* від *intellegendo*)³ витворила особливе ставлення до давніх культурних підвалин і культової практики як до особливих діяльних засобів пізнання основ: *relegere* – збирати докупи й перечитувати, переглядати, переосмислювати для глибокого осягнення.

Основні інтенції динаміки протистояння підхоплює християнство, зміщуючи акцент зі способу шанування богів власне на божество. Яскраво це демонструє Лактанцій³, водночас даючи зовсім інше тлумачення: «людське життя немає жодної іншої надії, окрім як, відкинувши суєту та жалюгідне облудство, пізнати [істинного] Бога і служити Йому. [...] Оскільки ми народжені із тим задумом, щоби надавати належне та заслужений послух Богу, що нас сотворив, одного Його знати та Йому одному слідувати. Ми з'єднані та зв'язані [*religati sumus*] цими узами благочестя з Богом, від чого й сама релігія отримала своє ім'я, а не від *relegando*, як пояснював Цицерон. [...] Тому ми кажемо, що імення релігії походить від тих уз благочестя, якими Бог прив'язав до Себе людину, й ми мусимо служити Йому як повелителю і шанувати Його як Отця»⁴.

Можливо, тлумачення Лактанція не є загострені на раціональну складову через пізнання традиції, себе й загального погодження у спільному визнанні божественно вищого, а відтак й самоототожнення, як це у Цицерона, однак, його етимологія містить іншу мотивацію в конструюванні релігійної ідентичності – синтез морального та правового начал, заснованих на вірі у з'єднання з божеством як творцем усього сущого та, відповідно, його ґарантом.

Увиразнює та посилює згадані засади Августин, рефлексу-

³ Цицерон М. Т. Про державу. Про закони. Про природу богів. К. : Основи, 1998. С. 322-323.

⁴ Лактанцій Божественные установления. Книги I-VII. / пер. с лат., вступ. ст., коммент. и указатель В. М. Тюленева. СПб. : «Издательство Олега Абышко», 2007. С. 296-297.

ючи над ідейними засадами попередників⁴. Саме його симбіоз можна вважати тим фундаментально артикульованим розумінням релігії, у якому вбачаємо глибоку обґрунтованість духовно-ціннісного орієнтування як найважливішої характеристики християнської релігійної ідентичності. У ньому розширено й уточнено «ідею зв'язку»: «ми звільняємося від всякого марновірства, прагнучи до єдиного Бога і до Нього одного прив'язуючи (religantes) наші душі, – звідки, здається мені, походить і саме слово «релігія» (religio)»⁵; утверджено специфічний спосіб самоототожнення – метафізичного самовіднесення: «Йому приносимо жертву смирення і хвали на вітвар серця вогнем полум'яної любові. Очищуємося від усякої скверни гріхів і злих жадань й освячуємося Його ім'ям, щоб бачити Його, як це можливо, і з'єднатися з Ним. Бо Він – джерело нашого блаженства; Він – межа всіх бажань. Обираючи (eligentes), а точніше (оскільки ми втрачали Його через нехтування) – удруге обираючи (religentes) Його (звідки, кажуть, і походить слово релігія), ми прагнемо до Нього любов'ю, щоб, досягнувши, заспокоїтися; тому і стаємо блаженними, що стаємо з досягненням цієї мети досконалими»⁶. Тож тут обґрунтовано такі особливості / параметри ідентифікації, як ціннісні орієнтири: любові, блаженства, духовної наповненості, відчуття міри та балансу, адже йдеться про усвідомлене повернення з'єднання як вибір способу справжнього самовіднаходження та перспектива самовдосконалення засобом благоговіння⁵. Так утверджено якісно інший спосіб побудови й існування самості індивіда як основного засобу самовиокремлення: здатність до самотрансценденції, тобто вихід за межі свого «Я» до глибинного сенсу – визначальна характеристика релігійної ідентифікації.

⁵ Августин Блаженный Об истинной религии. Теологический трактат. Мн. : Харвест, 1999. С. 514-515.

⁶ Августин Творения: в 4 т. / сост. С. И. Еремеев. СПб. : «Алетейя», К. : «УЦИММ-Пресс», 1998. Т. 3 : О граде божием, книги I-XVIII. С. 408.

Наголосимо: особливість самотрансценденції змушує вийти за звичні межі логіки пізнання. Ідеться про спосіб обґрунтування релігійної істини, яка постає для процесу релігійної ідентифікації «освітленим шляхом», дороговказом, тобто є відповіддю на питання «чому?» та «у який спосіб?». Релігійна істина метафізична, а не гносеологічна категорія, й у своєму «останньому звучанні» не має засновків, бо походить від всемогутнього та всюдисущого Бога. Тому її не доводять логічним способом, а в ній перебувають, у ній існують. Така логіка осмислення дає відповідь на відоме римське питання «що є істина?» – Ісус Христос (Ів. 14:6). Саме ця істинність, тобто Бог, – основа для вибудовування релігійної системності та ціннісного продукування. Тож «розглядаючи систему релігійних цінностей, можна виокремити такі основні їх групи. Вищу групу благ репрезентує Божество, яке як ідеал вважають цінністю абсолютною і для вірянина раціонально недосяжною. Другу групу становлять «потойбічні цінності» – Царство Боже, рай, безсмертя душі, які постають для вірянина як мета, ідеал. Третя група цінностей, які функціують у земному житті, постає засобом досягнення «Царства небесного». Ними є церква, віра в надприродне, цінності релігійних обрядів тощо. Четверта група – цінності життя як такого, життєві цінності»⁷. Тобто, прийняття релігійної істини у виявах плекання окресленого системного функціонування супроводжується втіленням праксеологічної похідної: етичний складник і ціннісно-сміслові настанови як практичний вияв своєї належності⁶.

Змінам, якими можна схарактеризувати подальший розвиток розуміння релігії як об'єкта самоутотожнення і належності в ментальному просторі Європи, притаманні, з одного боку, розбіжності у віроповчальних тлумаченнях, які витворили різні християнські напрями-конфесії, з іншого – широке різноманіття світоглядних інтерпретацій феномену релігії.

⁷ Академічне релігієзнавство: підручник / за науковою редакцією професора А. Колодного. Київ : Світ Знань, 2000. С. 49.

Говорячи про різні погляди у віровченні, передовсім маємо на увазі їх історичні та соціальні наслідки, окреслені знаменними подіями: Велика схизма (1054 р.)⁷ та Реформація (XVI ст.)⁸, тобто, з одного боку, це принципово теологічні нюанси християнського богослов'я, з іншого – ціннісні складники, які впливають із цих моментів. З'яву цих різностей пойменуємо варіаціями *зовнішнього* виміру релігійної ідентичності: варіюються обрядові та догматичні аспекти, тоді як основний принцип визнання та плекання істинності релігії, а також ціннісне ядро залишаються такими самими. Згаданий принцип – *внутрішній* вимір релігійної ідентичності: зв'язок із божеством, який переживається винятковим досвідом і має особливий ціннісний потенціал. Інакше кажучи: ідеться про різницю у відповіді на питання «*у який спосіб?*», а відповідь на питання «*чому?*» чи «*для чого?*» залишається приблизно такою самою.

Згадані події визначили розходження у світоглядно-культурному та соціальному плані. Велика схизма, визріваючи майже шість сторіч, постає ще й як результат геополітичних чинників у боротьбі за першість у християнському світі. Зрештою, разом із закріпленням поділу на католицизм і православ'я розкол увиразнив і розмежування європейської цивілізації на східну та західну, а тому й різні форми плекання цінностей і соціально-економічного устрою⁹. Релігійна ідентичність, зрощена католицькою традицією, у своїх засновках спиралася на латинську культуру, римське право, давньоримську філософію. Її іманентністю стала раціонально побудована й обґрунтована теологія: система доказів, аргументів, доведень, а також упорядкована система церковних правил, законів і норм. Характеристика поєднання теологічно-догматичних передумов із раціоналістичною методикою та інтересом до формально логічних проблем чи не найбільше завдячує схоластиці, зокрема її головним сподвижникам: Еріугені, А. Кентерберійському, Т. Аквінському, Д. Скоту та іншим. Натомість православна традиція оперлася та переплела грецьку

і почасти східну духовні культури, а саме: античну літературу, мистецтво і філософію, з одного боку, і ранньохристиянську традицію з палестинською і сирійською спадщиною – з іншого. Тут домінують ірраціонально-символічні елементи й утверджується орієнтування на містику богопізнання та аскетичні практики. Укладачами такої відмінності зі «східного боку» можна вважати, зокрема, Й. Дамаскіна, Ф. Студита та зрештою ті богословсько-філософські пошуки, що тривали впродовж існування всієї культурно-духовної відмінності, а також богословське позиціонування з особливим «політичним присмаком» цього процесу архієпископів Фотія та М. Керуларія.

Вельми цінним для вияву цих зсувів релігійної ідентифікації в їх практичному зрізі є метод М. Вебера – розрізнення за «різними типами етичної «раціоналізації» життєвої поведінки»⁸, базований на вияві соціально-економічного складника. Послугуючись ним, висновуємо про те, що саме раціоналізм як тенденція, а потім як домінантна характеристика, став більш буденним явищем Заходу, натомість містичний досвід утаємниченого прозріння – особливістю Сходу: «[...] активна аскеза, діяльність, догідна Богові і пов'язана з відчуттям себе Його «знаряддям», стала тут релігійним обов'язком; саме такий підхід утвердився на Заході, витісняючи поступово і там добре знану містику [...]»⁹. Відповідно остання особливість стала чимось специфічно небуденним у загальній масі світоглядності для західної, але внутрішньо іманентною для східної релігійної ідентичності. Однак зазначимо, що соціальний аспект розрізнення, який структурно доповнює зовнішній вимір релігійної ідентичності, постає своєрідним соціально-психологічним і прагматичним наслідком спонук від інтерпретації-переживання питання «у який спосіб?», але

⁸ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. *Господарська етика світових релігій. Вступ* / переклад з німецької, післямова та коментарі О. Погорілого. Київ : Основи, 1998. С. 402.

⁹ Там само, С. 417-418.

аж ніяк не прямою їх функцією. Окрім того, не можна не зафіксувати політичний складник, який не те що характерний, а основоположний для видозмінювання саме *внутрішньої* архітекτονіки релігійної ідентифікації християнських Сходу та Заходу того часу: формуються різні способи політичного підґрунтя релігійної ідентичності. Це означає посилення розходження за принципом «свій-ворог» у реальній соціально-світоглядній практиці, що таким стає через специфіку політичного як такого – розставляння та обстоювання пріоритетів на соціально-груповому рівні. Політичний складник відображений і у внутрішньополітичній структурі державотворення¹⁰.

Виникнення протестантизму – це в певному сенсі водночас емансипація та редукція релігійної ідентифікації. З одного боку, трансформується *внутрішній* вимір – модифікується теологічний складник, з іншого – радикально змінюється *зовнішній* шляхом відсікання окремих компонентів того, що ми вище позначили як системне функціонування ціннісних складників (як конкретних маяків та засобів у самоутотоженні). Тож таке відсікання – це протест і незгода з католицькою церквою і, як наслідок, ще один виток змін самоідентифікації в релігійному сенсі. Особливостями в цьому процесі, безперечно, варто вважати динамізацію ідеологічно-політичних складників, адже на противагу верховності папи, заперечення більшої частини таїнств і можливості спасіння «добрими ділами», спростування культу святих, ікон, більшої частини католицької символіки та Священного Переказу запропоновано норму національним церквам, уже не підпорядкованим римській курії, служити рідною мовою та орієнтуватися тільки на Святе Письмо. Наприклад, у 6 трактуванні «*Про свободу християнина*» М. Лютера вичитуємо найважливішу за його реформуванням ознаку християнина, тобто визначальну характеристику релігійної ідентифікації – віру: єдино достатню умову спасіння (*Sola fide*) і головну силу та свободу християнина. «Одна лишень віра, без справ, виправдовує, звільняє і

спасає»¹⁰. Він наголошує, що якщо справи постають певним «засобом досягнення» праведності, утілюються з наміром виправдатися ними, то цим самим підносяться в ранг потреби, і в цьому випадку свобода і віра руйнуються. Це призводить до того, що вони перестають бути добрими, перетворюючись на порочні діяння, що гідні осуду¹¹. Крім того, М. Лютер закладає основи протестантської трудової етики, указуючи, що праця – це не покарання за гріх, а покладене Богом на людину завдання. Такі параметри послугували засновком для релігійно-ідеологічного підґрунтя в отриманні й утриманні політичної гегемонії новим соціальним класом – буржуазією, яка вміло скористалася цією ідеєю на благо розвитку «духу капіталізму», що, власне, не зовсім суголосно ідеї самого М. Лютера¹¹. Утім, релігійна ідентифікація зазнає того, що М. Вебер розглядає в адаптованому М. Лютером у німецькомовний переклад Біблії терміні *Beruf*: «у понятті «Beruf» віддзеркалено той головний догмат усіх протестантських віросповідань, згідно з яким поділ католиками християнських моральних заповідей на «praescepta»* і «consilia»** розглянуто як щось другорядне порівняно з чернецькою аскезою, а натомість єдиним засобом догодити Богові проголошено лише виконання своїх повсякденних обов'язків, бо їх визначено для кожної людини місцем у житті, що становить її «покликання». [* Заповіді (латин.). ** Поради (латин.)]»¹². Подальший розвиток, зокрема ідеї «покликання», у якій віддзеркалено це нове розуміння, залежав уже від конкретних інтерпретацій благочестя в окремих реформаторських церквах, урізноманітнюючи варіації відповіді на питання «у який спосіб?». Зрештою,

¹⁰ Luther, Martin: Von der Freiheit eines Christenmenschen, [Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Digitalisierung von Drucken des 16. Jahrhunderts, Von der Freyheytt || eynisz Christen||menschen.|| Martinus Luther.|| Wittenberg, 1520, VD16 L 7198. Das Recht zur nichtkommerziellen Nutzung wurde «freiheit2017.net» erteilt.], S. 3-4.

¹¹ Там само, S. 10.

¹² Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ : Основи, 1994. С. 71.

загальнокритичне налаштування духу епохи Відродження визріло геть новим поглядом на самоідентифікацію загалом: нове розуміння індивідуальності, особистої відповідальності та власного розуму формували мирський світогляд.

Рух у цьому напрямку сформував ідейно-культурний наратив епохи «культу розуму», а водночас приніс і кризу віри. І навіть попри несистемні, почасти імпліцитні та невизначальні визнання ціннісного складника релігії для соціального простору, а також як традиції, процес світського домінування набирає обертів. Усе більш активними стають антицерковні рухи на користь державного суверена, як-от, у Т. Гоббса, та рухи за свободу совісті, що виходили зокрема з філософських шукань Дж. Лока та Вольтера, підточуючи й підриваючи авторитет релігії в процесі самоутотожнення європейців. Поряд зі ще відносно збалансованою в правах на існування об'єктивної та суб'єктивної реальностей моделлю світобудови Р. Декарта взято курс на сенсаціоналізм. На арені інтерпретацій смисложиттєвих потуг релігії починає домінувати філософія у своїх емпіризованих і раціоналізованих іпостасях. Д. Г'юм формулює новий принцип антифанатизаційного самовстановлення, що, на його думку, притаманний релігії, тобто і теоретичний параметр, і практичне значення релігійної ідентифікації: «початкові релігійні принципи повинні бути вторинними, тобто такими, які легко можна викривити через різні випадковості та причини і діям яких в окремих випадках як наслідок незвичного збігу обставин також можна буде повністю запобігти»¹³. У такий спосіб поставала психологічна незалежність від Бога та Церкви в саморозумінні та самовизначенні. Водночас як ставала вторинною чи повністю відступала релігійна віра, змінюючи її, встановлювалася інша – віра в науку та прогрес.

¹³ Юм Д. Сочинения: в 2 т. / пер. с англ. С. И. Церетели и др.; примеч. И. С. Нарского. 2-е изд., дополн. и испр. Москва : Мысль, 1996. Т. 2 : Естественная история религии. С. 327

Утім, динаміка, що рухала час, була достатньо різноманітною. І. Кант повертає вірі певні позиції значущості, говорячи про потребу зредукувати [aufheben] розум¹². Дослідник змінює акценти у формулюванні вихідного принципу життєвої системотворчості, указуючи, що не релігія є джерелом моральності, а моральний закон становить її зміст. Не відмовляючись від ідеї Бога, філософ надає їй морального обґрунтування. Моральні закони не виводяться з досвіду, а є апріорними – додосвідно існують у розумі людини. Тож діяти відповідно до морального закону означає виконувати свій обов'язок. У такий спосіб мораль походить не з зовнішніх засновків, як-от, потреба зв'язку чи здатності до самотрансценденції, тобто як це втілювала попередня метафізика, а з потреби вільної діяльності людини. І. Кант пише так: «Мораль, оскільки вона основана на понятті про людину як істоту вільну, але й саме тому зв'язує себе безумовними законами через засоби свого розуму, не потребує ані ідеї іншої істоти над нею, аби пізнати свій обов'язок, ані інших мотивів, окрім як самого закону, щоби цей обов'язок виконати. [...] Мораль геть не потребує релігії, завдяки чистому практичному розуму вона уможливлує сама себе»¹⁴. Але вона «веде до релігії, завдяки чому розширяється до ідеї морального законотворця, що наділений цією владою поза людиною [...]. [...] На ступені релігії вона визнає святість свого закону»¹⁵. Отже, ця моральність, що названа «практичним розумом», укріплює релігійну віру, робить трансцендентного Бога іманентним людському розуму. Тому людина у своїх надіях і прагненнях має опиратися на релігійну віру. У цьому контексті поняття релігії у вищепописаному терміні *religio* відповідає сенсовому наповненню поняття «благочестя», а для релігійної ідентичності воно постає водночас константною передумовою свого змісту та

¹⁴ Кант И. Собрание сочинений: в 8 т. / под общей ред. А. В. Гулыги. Москва : «Чоро», 1994. Т. 6 : Религия в пределах только разума. Метафизика нравов. С. 5.

¹⁵ Там само, С. 8-9.

варіативним способом шанування добра та благого життя. Філософський аналіз, з одного боку, фіксує структурну зміну у *внутрішньому* вимірі релігійної ідентичності, з іншого – надиктовує, продукує її.

Далі: релігія як сфера та джерело наповнення людського самоусвідомлення, а через те й певних самоідентифікацій, своїми потенціями переміщується у виняткову компетентність соціальної функційності: засіб єдності, об'єднання, систематизації, координації тощо. Завдячує вона цьому зусиллям позитивістів. Зокрема йдеться про О. Конта та Г. Спенсера. Утім, найбільшу «підозру», зокрема християнству, висловив К. Маркс. Його ідеї, спричинивши страшні наслідки в соціально-політичному просторі всього ХХ ст., утвердили феномен світської релігії¹³. Марксизм зводив традиційну релігійність до її чужості людині, до «нелюдськості». Тому себе марксизм позиціює як найбільш за весь час піднесений гуманізм, а його місією подібно юдео-християнській традиції богообраності, щоправда, у секуляризованому форматі, постає народ-пролетаріат як месіанський клас. Аксиологічну модель релігійної ідентичності такого світського ґатунку зведено до соціальної етики, тобто моральним постає все те, що слугує інтересам певного класу. Інакше кажучи, критика моральних принципів за їх трансцендентність змінюється пропозицією до їх реального історичного втілення: зміна моралі надлюдської мораллю людською. Важливо наголосити, що марксизм як втілена світська релігійність зі своєю етикою принципово будується на вірі: історія – зрозуміла у своїй сутності основа світогляду і поглинальний та окрилювальний критерій ідентифікації, який відкривав одиничність та абсолютність сенсу. У такий спосіб формується марксистський догматизм, а тому й релігійний фанатизм. «Здається, що Маркс намагається оживити історію про Вихід народу Ізраїлевого з Єгипту, але тепер уже не під проводом всемогутнього Бога, а не менш могутньої комуністичної партії. Входження в Обітовану Землю видається неможливим без катарсису, без внутрішніх змін у

людині. Потрібно щось на кшталт поневірянъ пустелею – революційна подорож, яка повинна звільнити нову людину від старої ідентичності. [...] *Абсолютне Я* партії веде пролетаріат через пустелю. [...] Той, хто не бажає ставати пролетарем, буде стертий з історії людства й світу»¹⁶, – зауважує С. Шаап. Загалом випадок К. Маркса можна класифікувати як інший тип релігійності, що підпадає під Цицеронову тезу про перегляд та перепрочитання свого буття. Проте цей тип у своїй реалізації виявився геть чужим людській сутності й, витворивши ідеологічного монстра, забрав мільйони життів.

Паралельно усупільненому варіанту розуміння релігії та похідної з нього відповіді на питання «*хто я?*» формується ще один спосіб мислення, який теж починає зміною акцентів у ціннісному каналізуванні. Упевненість у великому майбутньому досягла свого найвищого стану змирнення: джерелом удосконалювання світу та розкріпачення людства стала не Божа, а людська воля. Кульмінацію цього процесу діагностує Ф. Ніцше, іронізуючи поняттям «веселості»¹⁴: «Найвеличніша з нових подій – що “Бог помер” і що віра в християнського Бога стала чимсь, що не заслуговує на довіру – починає вже кидати на Європу свої перші тіні. [...] Має бути тривалий достаток і низка обвалів, руйнувань, смерті, крахів: хто б нині вгадав усе це настільки, щоб ризикнути увійти в роль учителя і глашатая цієї жахливої логіки жаху, пророка потьмарення і сонячного затемнення, рівних яким, мабуть, не було ще на землі? [...] Насправді ж ми, філософи і “вільні уми”, відчуваємо себе при звістці про те, що “старий Бог помер”, нібито осяяними новою ранковою зорею»¹⁷. Окрім цього діагнозу, Ф. Ніцше пророкує поступ і визначає його особливості. Він

¹⁶ Шаап С. Прощання із Всемогутнім: переоцінка етичного життя / пер. з англ. І. Лозового. Київ : Вид-во Жупанського, 2012. С. 221-224.

¹⁷ Nietzsche F. Die fröhliche Wissenschaft („la gaya scienza“), Leipzig. Verlag von E. W. Fritsch, 1887. / [Digital critical edition of the complete works and letters, based on the critical text by G. Colli and M. Montinari, Berlin/New York, de Gruyter 1967-, edited by Paolo D'Iorio]. <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/FW-343>.

каже про потребу сміливості прийняти реальність такою, як вона є – бути вільним у мисленні та здатним до ціннісного продукування, творення. Тобто він *проти* «чистої рецепієнтності цінностей» і *за* їх переоцінку, бо ті не виконують більше своїх призначень. Ідеться про особливу здатність людини проходити через саму себе до пошуків кращої себе, долаючи власні вади, – *Übermensch*, творець нових цінностей, а також про волю до могутності як про принцип її встановлення – *Der Wille zur Macht*. Здатність подолати та націленість як програма і постійно незакінчений результат – це і є скерованість волі до самоперевершення (*Selbstüberwindung*). У якомусь сенсі Ф. Ніцше теж будує новий тип релігійності, методологічний конструкт якого вже мав місце в історії: його ідентифікація виростає з логіки, що постала з Цицеронових тез, – нове перечитування свого буття. Щоправда, Ф. Ніцше тоталізує радикальний перегляд і переосмислення ціннісної матриці Західної Європи. Устами пророка Заратустри він намагається звернути увагу на *людину життєву*, як на спосіб існування без метафізичних вивершень, як спосіб розбудити *в людині щось більше*, аніж вона звикла бачити, як спосіб відкрити *людину творчу*, з чого стає зрозумілою його критика аскетичного християнства. Зрештою, викривлені прочитання метафоричного та плюралістичного письма Ф. Ніцше надихнули до страшних ідеологічно-політичних подій на старому континенті.

Ситуація, у яку потрапляє чи, сказати б, яку створює людина після трагічних подій ХХ ст., дуже специфічна для релігії та способу ідентифікації, що з неї постає. Ця специфічність полягає в загальнокультурному перегляді світоглядних чинників людинотворчості й соціотворчості: відмова від метанаративів, сумніви в об'єктивній природі істини й ріст рефлексивності, критика авторитетів, переповненість культури іронією – постмодерн. З одного боку, усе це посилювало тезу про «розчакловування світу» й укріплювало процес секуляризації, однак, з іншого – створило живильний ґрунт для ре-

лігійної активності. Адже якщо жоден зі способів наповнення й пояснення людської самості не здатен до вичерпної істинності, то можна допустити рівність усіх можливих способів, які, урешті, стають своєрідними формами її інтерпретації. Це означає релігійну плюралізацію та релігійну творчість, а водночас, зрозуміло, специфічну самоідентифікацію. Методологічно зважено окреслює ці процеси Ч. Тейлор: «[...] у середині нашої цивілізації відбулися титанічні зміни. Ми не просто перейшли від стану, коли більшість людей “наївно” жили в певному тлумаченні дійсності як незаперечній реальності, на такий, де майже ніхто не в змозі цього зробити; ми домоглися того, що всі розглядають своє бачення світу як лише одне з багатьох. Ми всі навчилися маневрувати між двома поглядами: “залученим”, коли ми якнайкраще проживаємо ту реальність, яку ми для себе визначаємо, і “відстороненим”, коли ми бачимо себе як таких, що займають одну позицію з-поміж багатьох інших, з якими нам треба різними способами співіснувати»¹⁸.

Першу зміну, тобто секуляризацію, Ч. Тейлор точно та вичерпно виписує у вступі до «*Секулярної доби*». Окрім ціннісного блоку, чітко виокремлено й інші її аспекти, що передають зміст характеристик сучасної релігійної ідентичності: «розуміння секулярності в термінах громадських просторів» – релігійність як приватна практика; «секулярність полягає в занепаді релігійних переконань і практик» – брак церковних, зовнішньообрядових практик¹⁹. Якщо другий момент характеризує як *зовнішній*, так і *внутрішній* виміри та вияви релігійної ідентифікації в розумінні руху традиції, то перший парадоксально поєднує секуляризацію та плюралізацію релігії. Адже практика своєї релігійної ідентифікації в приватний спосіб на рівних правах з іншими – це і є принцип, який забезпечує плюралізм світоглядних програм прочитання

¹⁸ Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша. / пер. з англ. О. Панича. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. С. 31.

¹⁹ Там само, С. 15-17.

свого внутрішнього буття – *приватної релігійності*. З цього приводу Х. Казанова пише: «Культовою формою модерного політеїзму є не ідолопоклонство, а людський нарцисизм. У цьому конкретному сенсі культ індивіда справді [...] став релігією модерності»²⁰. У нашому контексті це варто б розуміти не тільки як право на релігійну ідентичність, але і як змогу її видозмінювати: здійснення права на вільне себепояснення, що інколи завершується самовозвеличенням. Тобто сьогодні багато хто розуміє свободу як здатність і сміливість ототожнювати себе з принаймні позатрадиційним. Укупі це можна поійменувати *суб'єктивізацією релігії*. Ще інакше кажучи, у цьому випадку релігійна ідентичність вдається до визначення власного об'єкта, а потім указує на свою якість. Тобто це не тільки і не стільки апіорна властивість, притаманна кожному, відчувати релігійне як таке, про що зазначав Р. Отто²¹, а це ще й можливість впливати на нього. Фактори і причини цього можна класифікувати різноманітні – світоглядні індивідуалістські тенденції, свобода віросповідання, лібералізація церковної політики тощо, а також назвати таку автентичність *грою в релігію*, а відтак і *грою в похідну* від неї *ідентифікацію*. Однак тут важливіше вказати, що такі тенденції сформували ідею нової духовності й утворили контркультурний проєкт, прикладом якого може бути *New Age* – аморфна еkleктична суміш вірувань, не співвіднесена з жодною релігією. До початку ХХІ ст. він практично повністю перетворився на культурний мейнстрим. З усього варто лиш наголосити на споживацькому характері такої релігійної ідентичності, оскільки, роблячи релігійний вибір, індивід керується своїми потребами та бажаннями.

²⁰ Казанова Х. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. О. Панича. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. С. 40.

²¹ Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным / пер. с нем. яз. А. М. Руткевич. СПб. : АНО «Изд-во С.-Петербур. ун-та», 2008. 272 с.

Ще однією протестною реакцією на всю палітру змін постають фундаменталістські настрої, основне завдання яких – повернутися до витоків істинності й першопочаткового стану релігії та соціуму: рухи проти як модерних, так і постмодерних бачень. Постмодерний фундаменталізм часто спирається радше на фантазії про цей стан, аніж на історичну реальність, а також на персональні інтерпретації певних текстів із обов'язковим постулюванням їх як безперечної істини. Тобто фундаменталісти самостійно конституують традицію, що теж свідчить про певну *суб'єктивізацію*, лишень у цьому випадку вона діє антиліберально й намагається обґрунтувати свій тоталітаризм. В основі цих напрямків релігійної ідентичності, як правило, лежить індивідуальний вибір.

З огляду на динаміку релігієтворчості сьогодення¹⁵ сучасні дослідники вказують на ще один процес, що фіксує зміну ролі та місця релігії у світоглядному самовизначенні та ідентифікації, – *повернення релігії*. Ідеться про стан постсекулярності, що є продуктом або продовженням усіх попередніх станів світоглядно-методологічних настанов: «Європейська філософська традиція, раціоналізація змісту релігійності, Реформація, секуляризація та постмодерні перетворення – ось пунктирний шлях розвитку європейської релігійності, який призвів до потреби твердити про постсекулярність як особливий вид релігійності, що не відрізняється від секулярності, а тільки синергійно синтезує в собі всі ті здобутки, що її спричинили»²².

Строкатість релігійних процесів, що відбуваються в сьогоденні, підштовхує до міркування про прогнози майбутнього релігії загалом і як джерела формування людського Я зокрема. Щодо складностей та особливостей передбачень зазначають й українські дослідники²³. «Прогнози щодо майбутнього ре-

²² Горохолінська І. Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності: монографія. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2019. С. 179.

²³ (1) Єленський В. Є. Прогноз глобальних тенденцій релігійних змін у світі XXI століття та їхніх імплікацій в українському контексті. *Україна*

лігії як духовно-соціального феномену в сучасних концепціях і футуристичних прогнозах опредмечуються через прогнози співіснування конкретних релігій. Висновки науковців ґрунтуються на статистичних даних демографічних досліджень і географічних особливостях поширення релігій. Основний тренд стосується таких двох світових релігій, як християнство й іслам [...]. Християнсько-мусульманський діалог стає ключовою глобальною проблемою принаймні найближчих десятиліть»²⁴. Указана стратегія дослідження орієнтує, очевидно, на практичний зріз: стосунки конкретних релігійностей у конкретному просторі. А втім, її визрівання зумовлене реальною проблемою в точках збігу цих світоглядних проєктів не тільки в європейському, але й у світовому контексті. Проблема починається від *внутрішнього* конструкту – вертикаль релігійної ідентичності – і до *зовнішніх* виявів як практик – горизонталь релігійної ідентичності. Ідеться, отже, про конфлікт ціннісних матриць, ідентичностей, цивілізацій. Тож з огляду на їх вкоренілі в історичній, політичній та географічній реальностях відносини, – як зауважує Ф. Кардіні, – це радше певне *deja vu* давнього протистояння²⁵.

Прояв конфлікту на *зовнішньому* рівні¹⁶ презентується стартом нового століття, яке у своїй лише п'ятій частині часового здійснення позначене вже: низкою жакливіх терактів, зазіханнями на свободу слова, критично провокативними доріканнями та низкою інтелектуально-культурних збурень щодо християн, а також антиінтеграційними протестами; як реакція на це: соціальні та освітньо-культурні обмеження

релігійна: колективна монографія у 3 кн. Київ, 2008. № 48. Книга друга: Прогнози релігійних процесів України. С. 314–339; (2) Титаренко В. Від пророцтв у релігії до прогнозування в релігієзнавстві: історія, теорія, перспективи: монографія. Київ : «Центр Європи». 2017. 324 с.

²⁴ Титаренко В. Від пророцтв у релігії до прогнозування в релігієзнавстві: історія, теорія, перспективи: монографія. Київ : «Центр Європи». 2017. С. 130.

²⁵ Кардіні Ф. Европа и ислам: история непонимания. СПб. : Alexandria, 2007. С. 9.

ісламського культивування, активізація правих ідеологій, антиімміграційні рухи, зрештою, радикалізація світогляду й емоційно-політичні лозунги про нові хрестові походи. Як наслідок – гучні заяви про провал політики європейського мультикультуралізму на тлі журналістської лавини інформаційного «нагрівання» за принципом «ми-вони, свої-чужі, наші-вороги». Така ситуація не може тішити і потребує триваліх дискусій та глобальних проєктів для її принаймні нерозширення.

Однак такі «проєкти залагодження» мусить починати та підтримувати постійна рефлексія – гуманітарна аналітика внутрішніх процесів. Прояв конфлікту на *внутрішньому* рівні варто фіксувати з розходження формотворчих принципів соціокультурного простору цих принципово схожих аврамічних релігій. Якщо допустити наявність процесу раціоналізації в обох, то йтиметься про їх тотальну неспівмірність. Маємо на увазі раціоналізований процес формування домінантних форм самореференціювання культури, які слугували б смислотворчими початками. Це все зумовлює те, що така (спонукана християнством і всією інтелектуальною традицією) самість може (варіативність як здатність) віддзеркалювати своє ідентичнісне запитування (питання від сам, тобто свого Я) *переважно в горизонтальному* вимірі, перетворюючи *внутрішню* вертикаль у ціннісні параметри соціокультурного та політичного характеру: «імператив свободи людської волі, що уможлиблює спасіння душі і вічне блаженство в раю, поза своїм релігійним змістом породив уявлення про самоцінну свободу в ім'я свободи; учення про образ Божий, зафіксований у людській природі та який визначає її, – у секуляризоване уявлення про рівність людей; есхатологічні очікування – в аксіологічну ідею прогресу»²⁶. У такий спосіб виникають секуляризовані цінності та *постсекулярне* суспільство, які

²⁶ Водоразделы секуляризации: западный цивилизационный проект и глобальные альтернативы: монография. Киев : ФЛП Халиков Р. Х., 2017. С. 192.

за своєю логікою конструювання та характером дії є християнськими. Вони в тій чи тій мірі модифікуються різним способом інтерпретації вертикалі (навіть до її перевизначень), однак у дії здебільшого залишаються регламентованими вже *горизонтальним* виміром як соціокультурними цінностями. Отже, постає формат плюралізму релігійних ідентичностей, що дуже різні за своїми як зовнішніми, так і внутрішніми виявами, які зі свого боку з перемінною домінантністю визначають один одного, мінімізуючи звиродніння ціннісної матриці. Остання ж у своїй ідеологічній основі, формалізуючись як універсальна, є християнською. До цього формату неможливо долучити іслам, позаяк він, навіть попри певну історичну варіативність, не допускав ідейно-сислової варіативності в ціннісному каналізуванні: радикально вертикальна модель. Про це можна висновувати й із компаративного аналізу християнської та ісламської філософських традицій із фокусом на можливість відкрити здатність у собі до нескінченного простору рефлексивності як плюралізму самообґрунтувань – трансцендентального суб'єкта. Тому притримання християнської горизонталі як соціокультурних принципів і водночас практика «ісламської вертикалі» міститиме фермент підважувальної перевірки демократичного порядку і єдності в множині як ключових цивілізаційно-культурних настанов європейців. Бо «[...] трансцендентальний суб'єкт європейської культури, який постає актором цивілізаційного дійства, що забезпечує легітимність усіх горизонтів локальних практик, схиляється до того метафізичного порядку, який породжує християнство. [Зрештою. – В. М.] неприйняття цього факту (у випадку визнання тільки історичної ролі християнства) або вводить теоретичний дискурс у зону релятивізму, який сам себе руйнує, або (при спробі поєднання «горизонтальних» європейських практик із нехристиянськими ідентичностями) прирікає суб'єкт на своєрідну культурну

шизофренію»²⁷. Такий вид погіршеного сприйняття реальності, виражений соціальною дисфункцією, каталізує описані вище колізії: низка суперечностей від раціоналізованих еліт до прагматизованих периферій.

Наголосимо й на тому, що йдеться більшою мірою про точки збігу культур, а саме: релігійно-соціальних настанов щодо дії проти зла і ціннісно-антропологічних щодо справедливості й любові як культурних і політичних практик¹⁷. Тож одна з ідентичностей у своєму принциповому бутті допускає наявність Іншого, ба навіть потребує його, а інша – скеровує на боротьбу проти нього. Для мусульман слово «релігія», отже, містить зовсім інший сенс, ніж для християн чи то сучасності, чи то середньовіччя – це не просто система віри й культу, предмет рефлексії чи елемент культурної традиції. Це скоріше спосіб життя в широкому сенсі чи вертикаль у найжорсткішому соціальному вимірі: його норми передбачають елементи громадянського, кримінального і навіть конституційного права. З цього висновуємо про християнську релігійну ідентичність як про таке Я, яке внутрішнім обширом дає можливість віднаходити свою тотожність у ціннісній легітимації Іншого. Натомість ісламська релігійна ідентичність віддзеркалює свою іманентність блокуванням чужого Я. Сформулюємо, отже, таку тезу аксіологічного порядку в зіставленні християнської та ісламської ідентичностей: відповідальний, бо вільний, і відповідальний, бо покірний.

Насамкінець: багатоманіття проблемних аспектів релігійної ідентичності Європи не вичерпує окреслена дослідницька пропозиція, воно множить з ходом часу та соціокультурними змінами. Своєю історією та теорією релігійна ідентичність європейців постає з християнства, його світоглядно-інтелектуального потенціалу і створеного ним культурного контексту. Від особливого зв'язку з божеством до

²⁷ Водоразделы секуляризации: западный цивилизационный проект и глобальные альтернативы: монография. Киев : ФЛП Халиков Р. Х., 2017. С. 196-197.

власних визначень трансцендентного, від возвеличення віри до вільнодумних філософувань, від сакральних сенсів до секуляризації цінностей – це палітра особливостей процесу перетворення параметрів релігійної ідентифікації, які витворили аксіологічну матрицю Європи, її духовне ядро. Релігійна ідентичність у її історичному та теоретичному аспектах – це шлях вивертів, змін, замін і змішувань. У будь-якому разі «Я» релігійної ідентичності крізь час і світоглядні колізії – це націленість на пошук кращого «Я» як такого, його вдосконалення, а також на ціннісне каналізування. Сучасні ж віра та невір'я, мода на гібридні духовності чи релігійний синкретизм, крім усього, спонукані певною мірою тими формами самореференціювання культури (цінностями), які уможливили безпекові компоненти суспільства: стабільність в економічній, політичній і побутовій сферах, а також розвиток освітньо-наукової. Саме ці компоненти, висловлюючись статистично, стають домінуючими у відповіді на питання «хто я?», трансформуючи власне релігійну сферу зсередини і змінюючи її майбутнє. Утім, важко уявити, що навіть попри тотальне здійснення згаданої соціальної стабільності майбутнього на завжди зникне духовна потреба у самопоясненні, шуканій в глибинах релігійних сенсів у будь-якому з кінців світу.

Література:

1. Августин Блаженный Об истинной религии. Теологический трактат. Мн. : Харвест, 1999. 1600 с.
2. Августин Творения: в 4 т. / сост. С. И. Еремеев. СПб. : «Алетейя», К. : «УЦИММ-Пресс», 1998. Т. 3 : О граде божием, книги I-XVIII. 598 с.
3. Академічне релігієзнавство: підручник / за науковою редакцією професора А. Колодного. Київ : Світ Знань, 2000. 862 с.
4. Біблія / український переклад І. Огієнка. <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/index.html>.
5. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ : Основи, 1994. 261 с.
6. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Господарська етика світових релігій. Вступ / переклад з німецької, піс-

лямова та коментарі О. Погорілого. Київ : Основи, 1998. С. 397–436.

7. Водоразделы секуляризации: западный цивилизационный проект и глобальные альтернативы: монографія. Киев : ФЛП Халиков Р. Х., 2017. 242 с.

8. Горохолінська І. Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності: монографія. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 424 с.

9. Єленський В. Є. Прогноз глобальних тенденцій релігійних змін у світі XXI століття та їхніх імплікацій в українському контексті. *Україна релігійна*: колективна монографія у 3 кн. Київ, 2008. № 48. Книга друга: Прогнози релігійних процесів України. С. 314–339.

10. Казанова Х. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. О. Панича. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 264 с.

11. Кант І. Собрание сочинений: в 8 т. / под общей ред. А. В. Гулыги. Москва : «Чоро», 1994. Т. 6 : Религия в пределах только разума. Метафизика нравов. 613 с.

12. Кардини Ф. Европа и ислам: история непонимания. СПб. : Alexandria, 2007. 332 с.

13. Лактанцій Божественные установления. Книги I-VII. / пер. с лат., вступ. ст., коммент. и указатель В. М. Тюленева. СПб. : «Издательство Олега Абышко», 2007. 512 с.

14. Овре-Ассая К. RELIGIO. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей* / пер. з фр. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. Том 4. С. 339–342.

15. Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным / пер. с нем. яз. А. М. Руткевич. СПб. : АНО «Изд-во С.-Петербур. ун-та», 2008. 272 с.

16. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша. / пер. з англ. О. Панича. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. 664 с.

17. Титаренко В. Від пророцтв у релігії до прогнозування в релігієзнавстві: історія, теорія, перспективи: монографія. Київ : «Центр Європи». 2017. 324 с.

18. Цицерон М. Т. Про державу. Про закони. Про природу богів. К. : Основи, 1998. 476 с.

19. Шаап С. Прощання із Всемогутнім: переоцінка етичного життя / пер. з англ. І. Лозового, Київ : Вид-во Жупанського, 2012. 294 с.

20. Юм Д. Сочинения: в 2 т. / пер. с англ. С. И. Церетели и др.; примеч. И. С. Нарского. 2-е изд., дополн. и испр. Москва : Мысль, 1996. Т. 2 : Естественная история религии. 799, [1] с.

21. Luther M. Von der Freiheit eines Christenmenschen, [Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Digitalisierung von Drucken des 16. Jahrhunderts, Von der Freyheytt || eynisz Christen||menschen.|| Martinus Luther.|| Wittenberg, 1520, VD16 L 7198. Das Recht zur nichtkommerziellen Nutzung wurde „freiheit2017.net“ erteilt.], S. 22.

22. Nietzsche F. Die fröhliche Wissenschaft („la gaya scienza“), Leipzig. Verlag von E. W. Fritzsche, 1887. [Digital critical edition of the complete works and letters, based on the critical text by G. Colli and M. Montinari, Berlin/New York, de Gruyter 1967-, edited by Paolo D'Iorio]. <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/FW-343>

Контрольні запитання

1. Поясніть значення терміна «religio» для формування релігійної ідентичності, зважаючи на ціннісні та смислові настанови його варіативності.
2. Що означає *внутрішній* та *зовнішній* виміри релігійної ідентичності? Відповідь обґрунтуйте на прикладах.
3. Схарактеризуйте філософські інтерпретації релігії як процес ціннісної самоідентифікації, опираючись на такі поняття: свобода, розум, мораль, суспільство, воля.
4. Як співвіднесені релігійна ідентичність, секулярність і постсекулярність?
5. У чому полягає конфлікт ідентичностей християнства й ісламу? Відповідь побудуйте на основі теоретичної канви цих релігійних систем.

Наталія МАЛИНОВСЬКА

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА І ПРОСУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

Громадянське суспільство часто визначають як сукупність недержавних громадських об'єднань, однак у контексті теми доцільно деталізувати, що громадянське суспільство – це система взаємовідносин державних і недержавних об'єднань, базованих на цінностях і свободах демократичного суспільства, вищою мірою якого є права людини. Існує безліч трактувань громадянського суспільства, пов'язаних із витокami формування самого визначення, з історичними періодами становлення громадянського суспільства, з розширенням прав і свобод людини.

На сучасному етапі однією з основ поширення знань, навичок, ставлення громадянського суспільства, демократичних цінностей та прав людини є громадянська освіта. Відтак лишається актуальною дискусія про місце, форму та правовий статус у системі громадянської освіти.

1915 року у своїй книзі «Демократія та освіта» американський філософ і педагог Джон Д'юї написав: «Спонукайте дитину до якихось дій, а не щось вчити; дія має таку природу, що змушує мислити, вивчати природні результати»¹. Його реформаторський підхід базований на тому, що освіта нерозривно пов'язана із суспільством, його інтересами, вихованням мислення через набуття досвіду впродовж життя.

¹ Dewey J. *Democracy and Education*. https://www.johndeweyphilosophy.com/books/democracy_and_education/Thinking_in_Education.html (27.01.2020).

Громадянська освіта – це основа демократії, прав людини, громадянства і патріотизму, що виходить за межі шкільної програми чи окремого навчального курсу. Повертаючись до слів Дж. Д'юї, громадянська освіта не може вписатися у шкільний чи університетський курс із засвоєнням знань чи набуттям компетенцій, громадянська освіта передбачає виховання відповідального громадянства, опанування трьох стовпів навчання через «знання, навички, ставлення»².

Головні питання, які виринають із упровадження й критики громадянської освіти:

- чи вона є складником освітньої системи загалом;
- чи це окрема освітня дисципліна;
- чи це сфера недержавних громадських організацій;
- чи можливо окреслити межі громадянської освіти.

Окремого питання потребує практика впровадження громадянської освіти у різних країнах Європейського Союзу, національні завдання, політика та інституалізація громадянської освіти.

Громадянська освіта та громадянськість

У багатьох джерелах для позначення громадянської освіти вживають «civic education», «citizenship education», «education for citizenship», «education for democratic citizenship». В українськомовних джерелах зафіксовано такі переклади, як «громадянська освіта», «освіта для демократичного громадянства». Буквальний переклад «education for citizenship» («освіта для громадян») уживають як ширший спектр освітніх послуг у контексті їх здобуття за професійним спрямуванням у навчальних закладах.

Утім, окрім громадянства, трапляється ширше трактування «citizenship» – громадянськість – усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспіль-

² Dewey J. *Democracy and Education*. https://www.johndeweyphilosophy.com/books/democracy_and_education/Thinking_in_Education.html (27.01.2020).

ства. Громадянськість має низку різних потенційних значень, починаючи від правового статусу людини в країні до її громадянського, політичного чи соціального становища в межах громади, до набору поведінки, що являє собою особливий ідеал громадянської чесноти. Отже, громадянська освіта – це не менш широке поняття. Громадянськість може охоплювати лише конкретні права та обов'язки громадян, але зазвичай термін використовують ширше для позначення знань, умінь та ставлення, від опанування яких, очікується, що діти навчатися бути добросчесними та громадянськи продуктивними членами суспільства³. Тобто в цьому контексті можемо говорити про громадянськість як ознаку відповідального громадянина. І хоча всі згадані визначення радше синонімний ряд, цінність становить розуміння багатства значення «громадянської освіти».

Цінності громадянської освіти

Як зазначено вище, громадянська освіта має доволі широке трактування. Відмінності у варіації її назви, як-от, політична освіта, демократична освіта, освіта для громадян, демократичне громадянство, не надто впливають на сутність громадянської освіти, а більше прагнуть зробити певний акцент на пріоритетному напрямі в громадянській освіті.

Науковці, політичні та громадські діячі по-різному трактують ідеї громадянської освіти, зважаючи на власні уявлення та переконання, завдання та цілі держави й державного управління.

Політична філософія Мейра Левінсон, яка працює на перетині громадянської освіти, розширення можливостей молоді, расової справедливості й освітньої етики, уважає, що громадянська освіта потрібна державі для реалізації її гро-

³ Levinson M. *Citizenship and Civic Education*. In *Encyclopedia of Educational Theory and Philosophy*, Thousand Oaks, CA: Sage, 2014. <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/12701475/Citizenship%2520and%2520Civic%2520Education%2520FINAL.pdf?sequence=1> (27.01.2020).

мадянських ідеалів. Це відрізняється від увічнення самої держави. Швидше за все, існують громадянські ідеали щодо відповідних видів відносин між громадянами – будь це рівність, природна ієрархія, взаємоповага, спільне обожнення рідної землі, взаємне невтручання чи спільна національна ідентичність, які досягаються лише тією мірою, щоб громадяни інтерналізувалися і діяли згідно з цими ідеалами. Для цього їй потрібна громадянська освіта⁴.

Позаштатна консультантка Програми ООН із довілля Дженіфер Рітберген-Маккракен, яка спеціалізується на соціальних аспектах сталого розвитку, убачає загальну мету громадянської освіти в сприянні громадянській активності та підтримці демократичного й партисипаторного управління. Ідея громадянської освіти полягає у сприянні попиту на належне управління в умовах проінформованої та зайнятої громадськості, що постає важливим доповненням до зусиль щодо вдосконалення практики належного врядування. Громадянську освіту використовують для вирішення широкого спектру політичних та управлінських питань, як-от, корупція, громадянська апатія чи постконфліктне примирення, а також важливих соціальних проблем – насильства в сім'ї, зловживання наркотиками, ВІЛ/СНІД⁵.

Правові засади регулювання громадянської освіти

Визнання різновидів громадянської освіти як неформальної освіти та неформального навчання на рівні з формальною та професійною підготовкою відбувалося впродовж тривалого часу, починаючи від внесення аспектів освіти про права людини в освітню систему і до підтримки неформальної

⁴ Levinson M. *Citizenship and Civic Education. In Encyclopedia of Educational Theory and Philosophy*, Thousand Oaks, CA: Sage, 2014. <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/12701475/Citizenship%2520and%2520Civic%2520Education%2520FINAL.pdf?sequence=1> (27.01.2020).

⁵ Rietbergen-McCracken J. *Civic Education*. <https://www.youthpower.org/sites/default/files/YouthPower/resources/Civic%20Education.pdf> (01.02.2020).

освіти, як однієї з можливостей інтегруватися молоді до Європи та розуміти європейські цінності прав людини і розмаїття думок. За більш як два десятиріччя змінилося не тільки ставлення до громадянської освіти та потреби її правового регулювання, вона стала одним із головних напрямів в освітньому напрямі, у напрямі роботи з молоддю та підтримки європейських цінностей.

Вагоме місце в поєднанні освіти та прав людини посідає Віденська конвенція і програма дій, ухвалена на Всесвітній конференції з прав людини 1993 року. За спільним рішенням учасників, Віденська конвенція та програма дій підтвердила, що держави зобов'язані забезпечувати спрямування системи освіти на зміцнення поваги до прав людини й основних свобод, підкреслила важливість унесення питання про права людини до навчальних програм і закликала держави втілювати це на практиці⁶.

Важливий внесок у формуванні правових засад громадянської освіти мають рекомендації Ради Європи, Комітету Міністрів з освіти Ради Європи, Парламентської асамблеї Ради Європи. Зокрема, варто звернути увагу на такі документи:

- Рекомендація Rec (2002) 12 Комітету Міністрів з освіти для демократичного громадянства – одна з базових у формуванні освіти, цілей і змісту, ролі медіа й інформаційних технологій у її розвитку. Зокрема політика освіти для демократичного громадянства базована на підході навчання впродовж усього життя, уміщує всі рівні системи освіти, усі інструменти й інституції неформальної освіти, усі соціальні інститути, зокрема сім'ю, організації, структури та форуми громадянського суспільства, які серед своїх цілей можуть передбачати навчання та освіту⁷.

⁶ *Венская декларация и Программа действий. Принята на Всемирной конференции по правам человека 25 июня 1993 г. в Вене.* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504 (01.01.2020).

⁷ *Recommendation Rec (2002) 12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship.* <http://www.undp>.

• Рекомендація Rec (2003) 8 Комітету Міністрів щодо просування і визнання неформальної освіти/навчання молоді підтвердила розуміння, що неформальна освіта та неформальне навчання – це фундаментальний аспект навчання впродовж усього життя, і тому варто працювати над розробленням ефективних стандартів визнання неформальної освіти та неформального навчання як важливої частини загальної освіти та професійної підготовки. З-поміж інших важливих положень Рекомендацій, важливо залучати неформальну освіту та навчання в систему формальної освіти та професійної підготовки, а також зробити неформальну освіту та навчання важливим елементом національної молодіжної політики та європейської співпраці в цій галузі⁸.

• Рекомендація Rec (2004) 4 Комітету Міністрів щодо Європейської конвенції про захист прав людини в університетській освіті та професійній підготовці⁹ пропонує належне вивчення Конвенції в університетській освіті та професійній підготовці для того, щоб студенти юридичних факультетів, незалежно від спеціалізації, після закінчення університету знали, як застосовувати Конвенцію у своїй галузі.

• Рекомендація 1682 (2004) Парламентської асамблеї, що закликає до розроблення Європейської рамкової конвенції про освіту для демократичного громадянства й освіти з прав людини, наголошує на освіті як центральному аспекті в роботі Ради Європи, за допомогою якої молоде покоління здобуває загальні цінності РЕ, як-от, повага до прав людини, полі-

org/content/dam/turkey/docs/projectdocuments/DemGov/project_00075796/UNDP-TR-Recommendation_2002-12.doc.PDF (01.01.2020).

⁸ *Recommendation Rec (2003)8 of the Committee of Ministers to member states on the promotion and recognition of non-formal education/learning of young people.* https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805e00a9 (01.01.2020).

⁹ *Рекомендація Rec(2004)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці.* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/994_573 (01.01.2020).

тичного плюралізму та верховенства права. Ця Рекомендація визнала, що Європа вже не ділиться між Сходом і Заходом, не обмежується країнами Європейського Союзу. Поняття Європи не має роздільних ліній, у яких кожна країна посідає своє місце, незалежно від інституцій чи організацій, до яких вона може належати чи ні, і які потрібно захищати, підтвердити свою європейську ідентичність у глобальному контексті. У цьому аспекті освіту розглядають як можливість показати розмаїття Європи молодому поколінню та створити можливості для його соціалізації¹⁰.

Попри рекомендаційний характер і необов'язковість виконання розглянутих документів важливо розуміти, що особливість громадянської освіти й освіти для демократичного громадянства – це основа для неформальної освіти. Громадянська участь не може бути примусовою, і базується на розумінні й визнанні європейських цінностей. Відтак упровадження і реалізація громадянської освіти не може бути примусовим, а через розуміння та прагнення побудови демократичного суспільства європейських країн. Саме декларування розмивання меж сприяє прихильності та перейняттю європейських цінностей, які тепер не обмежують країни географічно і створюють можливість бути ближчими за допомогою неформальної освіти.

Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини

Головним документом, який слугує основою для громадянської освіти, є Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини. 2010 року Хартію ухвалили 47 держав-членів Ради Європи в межах Рекомендації Комітету Міністрів СМ/Rec. І хоча документ не визначає правових засобів для втілення та реалізації, він важливий у

¹⁰ *Parliamentary Assembly Recommendation 1682* (2004). [https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/19ParliamentaryAssemblyRecommendation1682-EducationforEurope\(2004\).aspx](https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/19ParliamentaryAssemblyRecommendation1682-EducationforEurope(2004).aspx) (01.01.2020).

формулюванні основних визначень громадянської освіти, визначення ролей громадянського суспільства як головного стейкхолдера в просуванні громадянської освіти.

До ухвалення Хартії широко побутував термін «європейське громадянство», що передбачає акцент на формуванні європейських цінностей у тих, хто навчається. Поняття «громадянство» вже давно не означає лише зв'язок громадянина з державою, а стосується всіх прав і обов'язків людини, яка проживає в спільноті¹¹.

Хартія визначає окремо освіту для демократичного суспільства й освіту в галузі прав людини. Взаємозв'язок між ними визначають цілями та практиками, натомість відмінність впливає із пріоритетів та сфер діяльності. Освіта для демократичного громадянства наголошує на демократичних правах і свободах та активній участі в громадській, політичній, соціальній, економічній, юридичній і культурній царинах життєдіяльності суспільства, тоді як освіта з прав людини базована на широкому спектрі прав людини та фундаментальних свободах людини в контексті кожного аспекту людського життя¹². З огляду на трактування визначень освіти, освіта для демократичного громадянства – це більш узагальнена освіта, щоби просувати та захищати демократію і верховенство права.

У Хартії виокремлюють формальні, неформальні й інформальні освіти. Формальну освіту визначають як структуровану систему освіти згідно з національним законодавством про здобуття освіти від початкового до вищого ступенів. Неформальна – це освітня програма, спрямована на розширення навичок і компетенцій поза формальною освітою. Інформальну

¹¹ Боренько Я., Донець А. *Демократія, права людини та участь молоді. Громадянська освіта для молодіжних працівників*, К: Міністерство молоді та спорту України, 2018. 120 с. <https://issuu.com/undpukraine/docs/manual-p> (28.01.2020).

¹² *Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини*. К.: Основа, 2017. 44 с. <http://doccu.in.ua/wp-content/uploads/2014/01/XARTIA.pdf> (01.02.2020).

освіту трактують як неформальну чи неофіційну освіту, але ширше, ніж попередні види освіти. Інформальна освіта передбачає навчання впродовж усього життя і може містити різні види, форми і джерела навчання, зокрема повсякдення, досвід, коло та місце спілкування (ЗМІ, робота, бібліотека тощо)¹³.

Сьогодні у європейській традиції громадянство і громадянська освіта більш різноманітні й безпосередньо залежать від внутрішньої організації держав та освітніх систем. Відтак Хартія з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини – це спроба створити спільні підходи, визначити принципи, напрями політики та міжнародного співробітництва. З одного боку – це спроба стандартизувати підходи до громадянської освіти та поєднати цілі й завдання окремих сфер політики, а з іншого – право кожної країни визначати власні пріоритети. Базове завдання громадянської освіти – сприяти утвердженню демократії¹⁴.

Національні межі громадянської освіти

Як зазначено вище, громадянська освіта й освіта для громадян базована на європейських цінностях верховенства права та прав людини. Назва документів Ради Європи свідчать про рекомендований характер у виконанні основних положень щодо громадянської освіти у європейських країнах. Це залишає право і можливість європейським країнам інтегрувати громадянську освіту в освітню систему на власний розсуд. Поділяючи загальноєвропейські цінності, важливо простежити баланс між глобальним громадянством і національним.

¹³ Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини. К.: Основа, 2017. 44 с. <http://doccu.in.ua/wp-content/uploads/2014/01/XARTIA.pdf> (01.02.2020).

¹⁴ Боренько Я., Донець А. *Демократія, права людини та участь молоді. Громадянська освіта для молодіжних працівників*, К: Міністерство молоді та спорту України, 2018. 120 с. <https://issuu.com/undpukraine/docs/manual-p> (28.01.2020).

Прихильники космополітичного чи глобального громадянства вважають, що громадянське виховання важливе для сприяння розвитку взаємоповаги громадян світу. Також потрібно багато зусиль, щоб працювати над культурними, мовними чи географічними межами для вирішення проблем суспільства. Така практика – важливий складник громадянської освіти для глобального громадянства¹⁵.

У Стенфордській енциклопедії філософії космополітизм – нова і через процеси глобалізації все більш актуальна тема для викладачів громадянського суспільства. Космополітичну освіту розглядають як полікультурну освіту. Мультикультурним громадянам потрібно думати про перспективи та долю тих, хто живе на межі їхніх суспільств, і про тих, чие життя відхилилося від власного; хороші громадяни в космополітизмі повинні думати або починати думати про себе як про «глобальних» громадян із зобов'язаннями, що поширюються поза національними кордонами¹⁶. Відповідно постає питання, чи повинна громадянська освіта вмещувати глобальний аспект та сприяти космополітичній чи глобальній чутливості.

Американська філософиня, професорка права та етики в Чиказькому університеті Марта Нассбаум у статті «Патріотизм та космополітизм» пише про те, що прихильники націоналізму в політиці й освіті часто роблять тонку поступку космополітизму. Вони можуть, наприклад, стверджувати, що хоча країни загалом повинні базувати освіту та політичну дискусію на спільних національних цінностях, прихильність до основних прав людини має бути частиною будь-якої національної освітньої системи, і що ця прихильність у певному сенсі слугуватиме для багатьох націй разом. Акцент на правах

¹⁵ Levinson M. *Citizenship and Civic Education. In Encyclopedia of Educational Theory and Philosophy*, Thousand Oaks, CA: Sage, 2014. <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/12701475/Citizenship%2520and%2520Civic%2520Education%2520FINAL.pdf?sequence=1> (27.01.2020).

¹⁶ Crittenden J., Levine P. *Civic Education. The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/civic-education> (28.01.2020).

людини безумовно потрібний для світу, у якому країни весь час взаємодіють на умовах справедливості та взаємоповаги¹⁷.

У демократичному суспільстві громадянська освіта спрямована на підготовку громадян до участі, яка водночас передбачає підтримку та розвиток політичної системи загалом. Водночас через виховання плюралізму думок, критичного мислення освіта також готує громадян до того, щоб піддавати сумніву все те, що вони бачать, протидіяти несправедливості. Громадянська освіта активізує громадян, їхню готовність до політичних дій, що зрештою сприяє сталості та надійності демократичних політичних систем. Навіть у випадку формування незгоди з політичною дійсністю, важливо, щоб громадянська освіта не лише критикувала, але й пропонувала критичне мислення, за допомогою якого громадяни знаходять власний спосіб соціалізації, що не менше впливає на поступ суспільства.

Громадянська освіта і недержавний сектор

Громадянську освіту не безпідставно позиціонують як сферу громадських організацій, цьому посприяли документи, які охоплюють участь громадського сектору та залучення його до просування громадянської освіти. Зокрема у Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини окремо зазначено про потребу участі молодіжних організацій у розвитку громадянської освіти.

Громадянську освіту часто поєднують з іншими підходами в розбудові потенціалу та діалогу для посилення здатності громадян та груп громадянського суспільства самоорганізуватися, взаємодіяти з іншими людьми та бути почутими владою. За межами шкільних закладів громадянську освіту поширюють різні групи громадянського суспільства, а саме недержавні громадські організації, освітні інституції, релі-

¹⁷ Nussbaum M. C. *Patriotism and Cosmopolitanism*. Boston Review. 1994. <http://bostonreview.net/martha-nussbaum-patriotism-and-cosmopolitanism> (28.01.2020).

гійні групи, міжнародні організації, медіаорганізації, приватний сектор, державні установи. Найбільш часті методи, які використовують у громадянській освіті, передбачають семінари, практикуми, дискусії у фокус-групах, драми, симуляції, рольові ігри, радіо- і телепрограми, інформаційні технології (наприклад, блоги, Інтернет-форуми) та інші неформальні методи навчання та обміну інформацією. Головний акцент цих заходів полягає в методах участі та співпраці¹⁸.

Також сьогодні поширена тенденція до зростання чисельності учасників, залучених до навчального процесу з громадянської освіти. Збільшується кількість програм для тренерів, фасилітаторів, менторів, інших форм роботи з різними суспільними групами для поширення цінностей громадянської освіти, збільшення кількості освітніх заходів та створення мереж, умов і можливостей навчання.

Практика впровадження громадянської освіти у європейських країнах

На сьогодні найпоширенішим застосуванням громадянської освіти є формальна шкільна освіта. Громадянську освіту викладають як частину звичайної навчальної програми в початкових та середніх школах по всьому світу, а також існує багато педагогічних ресурсів від багатьох організацій громадянського суспільства, які беруть участь у просуванні цього підходу¹⁹.

У державах, де громадянське виховання викладають як обов'язкову дисципліну, тривалість часу значно відрізняється. Найдовше громадянську освіту викладають у Франції (впродовж усіх 12 років навчання); у Португалії – 9 років; 6 років – у Польщі, Словаччині та Фінляндії; 5 років – в Естонії та Великобританії; 4 роки – у Греції, Іспанії та Румунії; 3

¹⁸ Rietbergen-McCracken J. *Civic Education*. <https://www.youthpower.org/sites/default/files/YouthPower/resources/Civic%20Education.pdf> (01.02.2020).

¹⁹ Team само.

роки – в Ірландії, Люксембурзі та Норвегії; 2 роки – на Кіпрі, в Нідерландах, Словенії та Хорватії; 1 рік – у Болгарії²⁰.

Розглянемо ставлення до громадянської освіти і її впровадження в навчальну програму на прикладі трьох європейських держав – Франції, Великобританії та Німеччини.

Франція. У Франції громадянську освіту почали викладати найраніше, з кінця XIX ст. Наразі країна впроваджує громадянську освіту у шкільну освіту для дітей наймолодшого у Європі віку, починаючи з 6 років. 1989 року у Франції ухвалили комплексну програму з громадянської освіти, у змісті якої визначено освітні завдання виховання в дусі демократії і прав людини, а також поширення знань про основи громадського та правового устрою.

Французька система освіти базована на п'яти основних принципах: свобода освіти, безкоштовна освіта, нейтралітет, секуляризм та обов'язкова освіта. Ці принципи натхнені Революцією 1789 року, законами, ухваленими між 1881 та 1889 роками, а також Конституцією від 4 жовтня 1958 року, у якій сказано: «організація безкоштовної та світської обов'язкової державної освіти на всіх рівнях є обов'язком держави». Ці цінності народної освіти, закладені Законом «Про відокремлення церков і держави» від 9 грудня 1905 року, підтверджено реалізацією справжньої педагогіки секуляризму в школі²¹.

Наприкінці січня 2015 року у відповідь на теракти в редакції журналу «Шарлі Ебдо» президент Франції Франсуа Олланд спільно з міністром освіти Наджадом Валло-Белкасем представили широкомасштабний план, спрямований на відновлення авторитету вчителів та зміцнення світських і республіканських цінностей у школах. У своїй промові 21 січня

²⁰ Семенець-Орлова І. *Суспільне замовлення на громадянську освіту*. https://www.academia.edu/38538847/Суспільне_замовлення_на_громадянську_освіту (02.02.2020).

²¹ *Une école qui porte haut les valeurs de la République*. Le site officiel du gouvernement de la France. 2017. <https://www.gouvernement.fr/action/une-ecole-qui-porte-haut-les-valeurs-de-la-republique> (05.02.2020).

2015 року Ф. Олланд підтримав учителів, заявивши, що вони перебувають на «лінії фронту» в бою за захист французьких цінностей. Оголошений план було розраховано на три роки вартістю 250 мільйонів євро. Одним із напрямів є навчальний курс громадянства з наголошенням на моральному та громадянському вихованні, який опанують усі учні початкових шкіл²².

Великобританія. Упровадження громадянської освіти тісно пов'язане з політикою Великобританії. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років тодішні консервативні уряди Маргарет Тетчер, з тим Джона Мейджора сформували визначення громадянської освіти. Консервативний уряд підтримав індивідуалізм вільного ринку і зробив акцент на важливості цивільних зобов'язань або «активної громадянської позиції». Консервативний уряд закликав громадян активно брати на себе громадянські обов'язки, а не залишати це уряду для їх виконання. Уряд підкріплював цей заклик політикою, яка заохочувала більшу приватну власність і конфіденційність прав споживачів у всіх сферах життя, зокрема й освіти. Новий уряд лейбористів Тоні Блера, який прийшов до влади в травні 1997 року, виступив за інший підхід до громадянства та громадянської освіти²³.

19 листопада 1997 року після освітніх пропозицій у Білій книзі Державний секретар з питань освіти та зайнятості зобов'язався «посилити освіту для громадянства та викладання демократії в школах» і з цією метою створив Консультативну групу для надання консультацій щодо ефективної освіти громадянства у школах²⁴.

²² *France vows to restore French values in schools.* The Local, 2015. <https://www.thelocal.fr/20150122/france-vowsto-restore-secular-and-moral-values-in-schools> (05.02.2020).

²³ Kerr D. *Citizenship Education in England: The Making of a New Subject.* https://www.researchgate.net/publication/242568614_Citizenship_Education_in_England_The_Making_of_a_New_Subject (09.02.2020).

²⁴ *Education for citizenship and the teaching of democracy in schools.* Final report of the Advisory Group on Citizenship 22 September 1998. UK: London,

Громадянську освіту для школярів віком від 11 до 16 років унесли статутним предметом до національних навчальних програм в Англії 2002 року²⁵. 2014 року під час перегляду навчальних програм організація «Демократичне життя» розпочала кампанію за збереження громадянства в Національному навчальному плані та підвищення якості викладання в школах. Кампанія була успішною, а громадянську освіту продовжують викладати як основний предмет національної програми в середніх школах. У початковій школі громадянської освіти не вивчають²⁶.

Навчальна програма з питань громадянства ґрунтується на ключових поняттях (демократія, справедливість, права та обов'язки, ідентичність і різноманітність), яких діти потребують для розуміння та навичок (критичне мислення та розслідування, адвокація та представництво, ухвалення відповідальних рішень), які їм потрібно розвивати. Національний навчальний план із громадянства встановлює вимоги до викладання, що стосуються широкого спектру, уміщуючи політику, парламент та уряд, функціонування правової системи, економіки, роль ЗМІ, прав людини, Європи та міжнародних відносин²⁷. Відтак навчальна програма «Громадянство» спрямована на розвиток здатності учнів брати участь у громадах і суспільстві як обізнаних, критичних та відповідальних громадян, які роблять позитивний внесок у суспільство.

Складний процес впровадження курсу громадянської освіти зумовлений політичною ситуацією у Великобританії і гло-

1998. 83 p. https://web.archive.org/web/20090327021218/http://www.qca.org.uk/libraryAssets/media/6123_crick_report_1998.pdf (07.02.2020).

²⁵ Kerr D. Citizenship Education in the UK. <https://www.bpb.de/veranstaltungen/netzwerke/nece/214156/citizenship-education-in-the-uk#Background%20information> (08.02.2020).

²⁶ *Citizenship education*. Association for Citizenship Teaching. <https://www.teachingcitizenship.org.uk/about-citizenship> (08.02.2020).

²⁷ *Education for citizenship and the teaching of democracy in schools*. Final report of the Advisory Group on Citizenship 22 September 1998. UK: London, 1998. 83 p. https://web.archive.org/web/20090327021218/http://www.qca.org.uk/libraryAssets/media/6123_crick_report_1998.pdf (07.02.2020).

бальними тенденціями. Утім формальний і необов'язковий характер вивчення не дає змоги проводити точні дослідження щодо впливовості та користі громадянської освіти, її впливу на активність громадян у суспільстві.

Німеччина. У Німеччині створено центри громадянської освіти в окремих землях, діяльність яких підтримує Федеральний центр громадянської освіти (Bundeszentrale für politische Bildung/БРБ)²⁸. Його створили 1952 року як «Bundeszentrale für Heimatdienst». У такий спосіб уряд Федеративної Республіки Німеччини підкреслював значення позашкільної громадянської освіти. У травні 1963 році на основі Bundeszentrale für Heimatdienst створено Федеральний центр громадянської освіти.

Результатом цього перейменування є визначення відповідальності держави за позашкільну громадянську освіту. За останніх півстоліття завдання Центру – стимулювати розуміння політичного змісту, зміцнювати демократичну свідомість і посилювати готовність до участі в політичній роботі – за своєю суттю не змінилися. Як і раніше Центр провадить свою діяльність на основі громадської, педагогічної та публіцистичної відповідальності. Як зазначено на офіційному сайті Центру, зважаючи на досвід Німеччини з різними формами диктаторського правління, зафіксованими протягом своєї історії, ФРН відповідає за тверде закріплення таких цінностей, як демократія, плюралізм і толерантність у свідомості людей. Федеральний центр громадянської освіти опрацьовує актуальну й історичну тематику, видає публікації, організовує семінари, заходи, навчальні поїздки, виставки та кон-

²⁸ Історія Центру на офіційній сторінці розміщена на декількох мовах – німецькій, англійській, французькій, польській, чеській, угорській, російській. Дослівно німецькомовну назву Bundeszentrale für politische Bildung (bpb) можна перекласти як Федеральне Агентство з Політичної Освіти. На офіційній сторінці bpb в англкомовній вкладці сайту він зазначений як Federal Agency for Civic Education (Bundeszentrale für politische Bildung/bpb). У російськомовній вкладці офіційного сайту Федеральний орган називають Федеральний Центр Громадянської Освіти.

курси, забезпечує підвищення кваліфікації для журналістів, пропонує фільми й онлайн-продукти. Широкий спектр освітніх заходів, які надає Центр, покликаний мотивувати людей і давати їм можливість критично мислити в політичних і соціальних питаннях, брати активну участь у політичному житті²⁹.

У квітні 1999 року Центр пройшов комплексну концептуальну та організаційну реформу. Ця ініціатива Федерального міністерства внутрішніх справ з'явилася у відповідь на національну програму *Moderner Staat – Moderne Verwaltung* (Сучасна держава – сучасна адміністрація), яка була покликана створити більш «активний», орієнтований на громадянина й ефективний уряд, сучасні управлінські структури, посилити конкуренцію та сприяти використанню сучасних технологій в уряді. Було розроблено нові заходи та послуги, спрямовані на нову аудиторію та заохочення дітей і підлітків, зокрема, до політичної участі³⁰. З розвитком цифрових технологій Центр адаптує свою роботу до нових умов. Водночас у суспільстві тривають широкі дискусії щодо виконання завдань Центру та низької участі молодих людей у політичних і суспільних процесах.

У час глобальних процесів Центр у своїй діяльності виходить за національні кордони і розширює роботу на європейському рівні, зокрема організовує міжнародні конференції та суміжні освітні проекти.

Висновки

Громадянська освіта базована на традиційних європейських цінностях прав людини, демократії, верховенства права, плюралізму думок, громадянської та політичної участі,

²⁹ *Die Bundeszentrale für politische Bildung*. <https://www.bpb.de/die-bpb/138854/die-bundeszentrale-fuer-politische-bildung> (04.02.2020).

³⁰ *New agendas, new approaches 1999–2011*. Die Bundeszentrale für politische Bildung. <https://www.bpb.de/die-bpb/148259/new-agendas-new-approaches-19992011> (04.02.2020).

активності в житті суспільства. Головний рушій упровадження громадянської освіти – європейське суспільство, зокрема Рада Європи. Рекомендації, Хартія та інші правові документи, які ухвалила Рада Європи впродовж останніх двох десятиріч, стимулюють європейські держави впроваджувати громадянську освіту в національні освітні програми.

Упроваджувати громадянські дисципліни в школах доволі непросто, що відображає політичну ситуацію, суспільні дискусії, які панують у європейських державах, зокрема у Франції, Великобританії, Німеччині. Водночас ухвалення Рекомендацій Радою Європи щодо недержавних громадських організацій, визнання їх суб'єктом у впровадженні громадянської освіти на рівні з формальними освітніми закладами дає змогу розширювати форми та методи громадянської освіти і залучати їх до навчального процесу, охоплювати більшу кількість громадян. Робота громадських організацій сприяє тому, що громадянська освіта виходить за національні межі, чим сприяє залученню національних держав у глобалізаційні процеси та просуванню європейських цінностей демократичного громадянства та прав людини.

Література:

1. *Citizenship education*. Association for Citizenship Teaching. <https://www.teachingcitizenship.org.uk/about-citizenship> (08.02.2020).

2. Crittenden J., Levine P. *Civic Education*. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/civic-education> (28.01.2020).

3. Dewey J. *Democracy and Education*. https://www.johndeweyphilosophy.com/books/democracy_and_education/Thinking_in_Education.html (27.01.2020).

4. *Die Bundeszentrale für politische Bildung*. <https://www.bpb.de/die-bpb/138854/die-bundeszentrale-fuer-politische-bildung> (04.02.2020).

5. *Education for citizenship and the teaching of democracy in schools*. Final report of the Advisory Group on Citizenship 22 September 1998. UK: London, 1998. 83 p. <https://web.archive.org/web/20090327021218/>

http://www.qca.org.uk/libraryAssets/media/6123_crick_report_1998.pdf (07.02.2020).

6. *France vows to restore French values in schools*. The Local, 2015. <https://www.thelocal.fr/20150122/france-vowsto-restore-secular-and-moral-values-in-schools> (05.02.2020).

7. Kerr D. *Citizenship Education in England: The Making of a New Subject*. https://www.researchgate.net/publication/242568614_Citizenship_Education_in_England_The_Making_of_a_New_Subject (09.02.2020).

8. Kerr D. *Citizenship Education in the UK*. <https://www.bpb.de/veranstaltungen/netzwerke/nece/214156/citizenship-education-in-the-uk#Background%20information> (08.02.2020).

9. Levinson M. *Citizenship and Civic Education*. In *Encyclopedia of Educational Theory and Philosophy*, Thousand Oaks, CA: Sage, 2014. <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/12701475/Citizenship%2520and%2520Civic%2520Education%2520FINAL.pdf?sequence=1> (27.01.2020).

10. *New agendas, new approaches 1999–2011*. Die Bundeszentrale für politische Bildung. <https://www.bpb.de/die-bpb/148259/new-agendas-new-approaches-19992011> (04.02.2020).

11. Nussbaum M. C. *Patriotism and Cosmopolitanism*. Boston Review. 1994. <http://bostonreview.net/martha-nussbaum-patriotism-and-cosmopolitanism> (28.01.2020).

12. *Parliamentary Assembly Recommendation 1682 (2004)*. [https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/19ParliamentaryAssemblyRecommendation1682-EducationforEurope\(2004\).aspx](https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/19ParliamentaryAssemblyRecommendation1682-EducationforEurope(2004).aspx) (01.01.2020).

13. *Recommendation Rec (2002) 12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship*. http://www.undp.org/content/dam/turkey/docs/projectdocuments/DemGov/project_00075796/UNDP-TR-Recommendation_2002-12.doc.PDF/ (01.01.2020).

14. *Recommendation Rec (2003)8 of the Committee of Ministers to member states on the promotion and recognition of non-formal education/learning of young people*. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805e00a9 (01.01.2020).

15. Rietbergen-McCracken J. *Civic Education*. <https://www.youthpower.org/sites/default/files/YouthPower/resources/Civic%20Education.pdf> (01.02.2020).

16. *Une école qui porte haut les valeurs de la République*. Le site officiel du gouvernement de la France. 2017. <https://www.gouvernement.fr/action/une-ecole-qui-porte-haut-les-valeurs-de-la-republique> (05.02.2020).

17. Боренько Я., Донець А. *Демократія, права людини та участь молоді. Громадянська освіта для молодіжних працівників*, К: Міністерство молоді та спорту України, 2018. 120 с. <https://issuu.com/undrukraïne/docs/manual-p> (28.01.2020).

18. *Венская декларация и Программа действий. Принята на Всемирной конференции по правам человека 25 июня 1993 г. в Вене*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504 (01.01.2020).

19. *Рекомендація Rec(2004)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/994_573 (01.01.2020).

20. Семенець-Орлова І. *Суспільне замовлення на громадянську освіту*. https://www.academia.edu/38538847/Суспільне_замовлення_на_громадянську_освіту (02.02.2020).

21. *Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини*. К.: Основа, 2017. 44 с. <http://docss.in.ua/wp-content/uploads/2014/01/XARTIA.pdf> (01.02.2020).

Контрольні питання:

1. Що таке громадянська освіта?
2. З чим пов'язаний широкий спектр визначень громадянської освіти?
3. Які головні цінності громадянської освіти?
4. Як взаємодіють формальна та неформальна освіта в упродовженні громадянської освіти для громадян?
5. Чи повинні держави бути зацікавлені в запровадженні громадянської освіти в національну систему освіти?
6. Які міжнародні правові документи регулюють впровадження громадянської освіти?
7. З якими труднощами зіштовхуються європейські держави в процесі запровадження громадянської освіти в національні освітні програми?

Петро ДОЛГАНОВ

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ТА ЦІННОСТІ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ

Аналізуючи політичну культуру в призмі таких її компонентів, як політичний досвід, політична свідомість, політичні цінності та політична поведінка, зауважимо, що одним із системотворчих її елементів є колективна пам'ять. Колективний політичний досвід передається саме через колективну пам'ять. Політична свідомість та цінності також зазнають потужного впливу колективної пам'яті, а комеморативні практики (публічні відзначення та вшанування пам'яті видатних і жалобних подій минулого) є складовою формування політичної поведінки.

Для початку коротко встановимо що ж власне таке колективна пам'ять та які існують теоретичні підходи до її дослідження. Надалі перейдемо до більш практичного аспекту: аналізу впливу колективної пам'яті на формування сучасних європейських цінностей.

Теоретичні основи дослідження колективної пам'яті

Точка відліку «епохи пам'яті» розпочинається від 1980-х років. Саме з цього часу сфери політики пам'яті та студій пам'ять набувають особливої ваги. Франція, Великобританія і Бразилія незалежно один від одного проголосили 1980 рік – роком спадщини. Відколи чимало країн вступають у постмодерну епоху, втрачаючи останні риси традиційних суспільств, вони починають все більше акцентувати увагу на збереженні пам'яті про те, що було системотворчим для спільноти, але вже не існує або ж стрімко зникає.

Особливості роботи колективної пам'яті дуже вдало підмітив творець одного з уже класичних методологічних підходів у сфері студій пам'яті Пол Коннертон: «Песах і Остання вечерея довго залишалися в пам'яті навіть тоді, коли давно вже не було в живих жодного представника генерації, хто би міг, у тому сенсі, про який ішлося, пам'ятати первинний оригінальний історичний контекст цих подій»¹. Отож колективна пам'ять забезпечує формування та збереження в суспільстві ритуалів, цінностей та уявлень на життя.

Сучасні студії пам'яті – це міждисциплінарна галузь, яка поєднує істориків, філософів, культурологів, філологів, політологів, психологів, соціологів. Тому теоретичні рамки дослідження колективної пам'яті формувалися у цій міждисциплінарній взаємодії.

Основні наукові школи

На думку українських дослідниць А. Киридон та О. Волянчук можна визначити такі групи теорій у сфері студій пам'яті:

– теорія «соціальних рамок» пам'яті французького вченого М. Альбвакса (1920–30-ті рр.);

– етико-політична парадигма пам'яті (німецький та французький філософи Теодор Адорно і Поль Рікер);

– теорія «пам'яті-звички» американського соціолога та антрополога Пола Коннертона;

– концепція «місць пам'яті» французького історика П'єра Нора;

– системні дослідження колективної пам'яті Дж. Оліка, Я. Ассман, А. Ассман та Б. Шацької².

Насамперед спробуємо дати визначення поняттю «колективна / історична пам'ять».

¹ Коннертон П. *Як суспільства пам'ятають*. К.: Ніка-Центр, 2013. 183 с. С. 159.

² Киридон А. *Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*. К.: Ніка-Центр, 2016. 320 с. С. 90

Український історик Георгій Касьянов оперує поняттям «історична пам'ять». Згідно з його позицією, **історична пам'ять** – це цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле певної групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, міфах, символах, мнемонічних комеморативних практиках.

Польська дослідниця Барбара Шацька пропонує дещо ширшу і більш нейтральну під оглядом політичного впливу перспективу для аналізу. Вона визначає колективну пам'ять як сукупність уявлень членів спільноти про її минуле, постаті, які його населяють, і події, які трапилися у цьому минулому, та способи увічнення і переказу тих знань, які вважаються обов'язковим надбанням члена цієї спільноти³.

Підходи до класифікації колективної пам'яті

Німецьке подружжя вчених-філологів і літературознавців Ассманів напрацювало класичний для сучасної філології підхід до класифікації типів колективної пам'яті.

Ян Ассман пропонує класифікувати колективну пам'ять на **комунікативну та культурну**. Комунікативна пам'ять виникає шляхом повсякденної комунікації, існує в межах декількох поколінь і відображає власні уявлення членів групи про те, що вони вважають своїм минулим. Цей тип пам'яті здатен на життя протягом 3–4-х поколінь (не більше 100 років). Початково йдеться про живу пам'ять очевидців певних історичних подій (наприклад, люди, які були свідками Другої світової війни, мають про неї власну комунікативну пам'ять). Нащадки очевидців цих подій самі не бачили і не переживали їх, проте дістали «у спадок» від своїх старших родичів, друзів та знайомих розповіді про їхнє бачення цих подій, їхню інтерпретаційну рамку. Це, за визначенням Маріанни Хірш, фор-

³ Шацька Б. *Минуле – пам'ять – мит*. Чернівці: Книги – XXI, 2011. 248 с.

мує **постпам'ять** майбутніх поколінь⁴. У типології Яна Ассмана вона теж є частиною комунікативної пам'яті. Остання дуже неохоче піддається політичному конструюванню. Тому спільноті може бути важко подолати конфлікти на ґрунті минулого, допоки жива комунікативна пам'ять. Але вона не є вічною. Цей тип пам'яті «затухає» вже на рівні 3-го – 4-го поколінь (часто правнуки перестають бути носіями живої постпам'яті своїх прабабусь та прадідів). Тоді в гру вступає культурна пам'ять.

Під **культурною пам'яттю** Ассман розуміє «...владистий кожному суспільству і кожній епосі набір текстів, зображень і ритуалів, які постійно використовуються та через «підтримання» яких група стабілізує та передає далі власне бачення себе самої; це колективне знання переважно (але не винятково) про минуле, на якому група засновує усвідомлення власної єдності та своєрідності»⁵. На відмінну від комунікативної пам'яті, культурна дистанційована від минулого. Цей різновид колективної пам'яті формується через підручники з історії, соціальні традиції, публічні репрезентації, медіа тощо. Носії цієї пам'яті ніколи безпосередньо не переживали далекі події минулого, але можуть мати чітке уявлення про них завдяки вищеперерахованим джерелам інформації. Отже, коли помирають носії комунікативної пам'яті, настає черга культурної.

Комунікативна та культурна пам'ять

	Комунікативна пам'ять	Культурна пам'ять
Зміст	Історичний досвід у межах індивідуальних біографій	Міфічна первісна історія, події абсолютного минулого
Форми	Неформальна, слабко оформлена, природна, виникає в інтеракції, пов'язана з повсякденністю	Заснована, високий рівень оформлення, ритуальна комунікація, свято

⁴ Хирш М. *Что такое постпамять*. Уроки истории. XX век. <https://urokiistorii.ru/article/53287>.

⁵ Ассман А. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. К.: Ніка-Центр, 2012. 440 с. С. 11–13.

Засоби	Живі спогади в органічній пам'яті, безпосередній досвід і усні оповіді	Усталені об'єктивації, традиційне символічне кодування / інсценування в слові, образі, танці й ін.
Структура часу	80–100 років, часовий горизонт у 3–4 покоління, який зсувається разом із сучасністю	Абсолютне минуле міфічної давнини
Носії	Сучасники певної групи, що пам'ятає	Спеціалісти, носії традиції

Аляйда Ассман доповнила цю класифікацію. Вона міркувала радше не про комунікативну, а культурну пам'ять Яна Ассмана. Ту пам'ять, яка живе століттями. Цей різновид колективної пам'яті вона запропонувала класифікувати на 2 типи: **накопичувальна та функціональна пам'яті**. Будь-яка спільнота за сотні років свого існування накопичує величезний архів / хроніку історичного минулого. Ці дані зберігаються в архівних та музейних колекціях.

Закономірно, що всі події минулого апріорі не можуть бути актуальними для сучасної спільноти. Вона актуалізує їх частину, виходячи із запитів сьогодення та майбутнього й формує функціональну пам'ять. **Функціональна пам'ять** – це жива пам'ять, така що породжує смисл у сьогоденні та орієнтована на майбутнє. **Накопичувальна пам'ять** – це «... нежива, латентна пам'ять, яка постає заднім тлом і водночас резервуаром майбутнього пам'яті живої, функціональної, де народжуються змісти та (де)конструюються значення, формуються ідентичності та утворюються цінності й орієнтири»⁶. Наприклад, більшість українців сьогодні знають про козаків, Богдана Хмельницького, Київську Русь тощо. Ці вузлові моменти української історії актуалізовані і є частиною функціональної пам'яті. Вони важливі для сучасних політичних дискусій та ідентичності нації. Але що, наприклад, більшість громадян сьогодні знає про історію Кримського ханства?

⁶ Ассман А. Названа праця. С. 14.

Його колишні території формують частину політичної карти сучасної України, а кримські татари є складовою української громадянської нації. Вони мають свою історію, джерела якої зберігаються в архівах, музейних колекціях, літературі. Але більшість українців майже нічого не знає про цю історію. Це накопичувальна пам'ять. Сьогодні вона не актуалізована в публічному дискурсі. Але це не означає, що вже завтра хтось не запустить процес такої актуалізації.

Накопичувальна та функціональна пам'ять

	Накопичувальна пам'ять	Функціональна пам'ять
Зміст	Інший, вихід за межі сучасності	Власний, базування сучасного на певному минулому
Структура часу	Анахронічна: двочасовість, Вчора поруч із Сьогодні, контрпрезентативність	Діахронічна: прив'язування Вчора до Сьогодні
Форми	Недоторканість текстів, автономний статус документів	Селективне = стратегічне, перспективне використання спогадів
Посередники та інститути	Література, мистецтво, музей, наука	Свята, суспільні ритуали колективного вшанування
Носії інформації	Індивіди в середині культурної спільноти	Суб'єкти колективної дії

Типологія Аляйди Ассман підштовхує нас до запитання: як саме формується функціональна пам'ять? Чи здатні еліти соціальної групи (політичні, економічні, інтелектуальні) сформувати «пантеон» ключових постатей та подій із минулого, які згодом стануть частиною функціональної пам'яті? Іншими словами, колективна пам'ять конструюється чи входить у життя суспільства якимось іншим природним чином? Представники різних наукових шкіл відповідають на це питання по-різному.

Відомий соціолог Пол Коннертон вказує на обмежені можливості конструювання пам'яті колективу⁷. На те, що колективна пам'ять може мати власне життя, вказує і французький філософ Моріс Гальбвакс⁸. Зокрема, якщо мова йде про недавні події, функціональна пам'ять здатна зазнавати потужного впливу комунікативної. Значно простіше конструювати колективне уявлення про далекі події минулого, свідки яких вже давно померли. Іноді комунікативна пам'ять, якщо йдеться про травматичні події, може блокувати формування функціональної у публічному дискурсі пам'яті. Так трапилося у повоєнній Німеччині, де представники спільноти жертв і злочинців були змушені продовжувати співжиття під одним політичним дахом. Обидві групи хотіли забути це травматичне минуле.

Британський історик Ерік Гобсбаум репрезентує конкуруючий конструктивістський напрям у сфері студій пам'яті⁹. На його думку, зусиллями політичних еліт сконструйовано сучасну колективну пам'ять більшості європейських націй. Наприклад, відомий шотландський кільт як елемент національного одягу, був «skonструйованим» символом і не є таким за давниним, як його часто публічно репрезентують шотландці. Щось подібне можна зазначити і про українську вишиванку, яка стає невід'ємним атрибутом моди української інтелігенції у ХІХ ст., але аж ніяк не була одягом козаків (яких часто зображують на картинах у сучасних вишиванках, підкреслюючи давність цієї традиції).

Мабуть важливо враховувати як позиції конструктивістів, так і їхніх критиків. Чимало аспектів сучасної колективної пам'яті є результатом політичного конструювання. Проте, не все можна сконструювати. Наприклад, нам важко уяви-

⁷ Коннертон П. *Названа праця*. С. 158–160.

⁸ Хальбвакс М. *Соціальні рамки пам'яті* / Пер. с фр. і вступ. стаття С.Н. Зенкіна. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.

⁹ *Винайдення традиції* / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. М. Климчука. 2-ге видання. К.: Ніка-Центр, 2010. 448 с.

ти щоб мешканці Західної України «нормально» сприйняли встановлення у містах цього регіону пам'ятників Петру I чи Катерині II.

Хороший вихід для дискусії конструктивістів та їх критиків запропонував сучасний французький соціолог і політолог Жорж Мінк. На його думку, коли одна група прагне домінувати над іншою, вона покликається на пам'ять, особливо якщо одне «тіло пам'яті» пригнічує або репресує інше. Проте для того, щоб такі поклики легітимно обслуговували політичний намір, матеріал пам'яті мусить бути реактивним, себто надаватися до комунікації. Іншими словами, він має дрімати серед цільового населення як ресурс, який потенційно можна розбудити. Це і є **реактивна пам'ять**¹⁰. Без врахування її особливостей процес конструювання може бути приречений на поразку.

Хай там як, а історична пам'ять – це явище, що постійно піддається політичним маніпуляціям. Історики перебувають в самісінькому центрі цих маніпуляцій. Навіть академічна історія віднедавна почала піддаватися шквальної критиці за те, що виконує не наукові, а пропагандистські функції. Із критикою пропагандистської ролі істориків виступили представники знаменитої французької школи анналів. В ідеальному випадку історик повинен буди істориком, який не стає на бік жодної зі сторін конфлікту, що досліджується історією, чи – загалом – жодного героя, про якого він пише – вважає видатний представник французької школи анналів Жак Ле Гофф. На його думку, зловживання в історії мають місце власне тоді, коли історик сам перетворюється на чийогось прихильника, політика або прислужника політичної влади¹¹. Як наслідок, з'явився рух істориків «за свободу історії», її відстороненість від політики.

¹⁰ *Європа та її болісні минувшини* / Авт.-упорядник Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннармом. Пер. з англ. Є. Марічева. К.: Ніка-Центр, 2009. 272 с.

¹¹ Jacques Le Goff. *Historia I pamiec*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007. 321 s.

Одним із ініціаторів цього руху став видатний французький філософ та історик сучасності П'єр Нора.

Окреслені вище класифікації колективної пам'яті не єдині. Назвемо ще кілька підходів до її типологізації. Американський соціолог Джефрі Олік пропонує поділити пам'ять на колективну та збірну. Ці категорії мають значно більше сенсу, якщо їх використовувати мовою оригіналу (англійською): «*collective memory*» і «*collected memory*». Це певна гра слів, до якої вдався автор. **Збірна пам'ять** – це набір подібних індивідуальних пам'ятей тієї чи іншої спільноти. У процесі «збірки» індивідуальних пам'ятей, що корелюють одна з одною, індивідуальні версії зазнають трансформацій, пов'язаних із взаємодією з іншими схожими версіями¹². **Колективна пам'ять** протилежна збірній, оскільки в ній відсутній набір спогадів індивідів і наявний перелік загальних дефініцій, символів, образів, достатньо незалежних від суб'єктивного сприйняття. Згідно з позицією Дж. Оліка, поняття колективна пам'ять не є операційним. Немає жодних способів її вимірювання, як і відсутня певність вчених в тому, що вона взагалі існує як об'єктивна соціальна дійсність.

Польсько-американська літературознавиця Ева Томпсон пропонує поділ на **пам'ять спільноти** та **колективну пам'ять**. Перша належить до пам'яті тої групи людей, які живуть у межах одного району та пам'ятають, що відбулося на їхній конкретній території (оскільки вони були свідками цих подій). Колективна пам'ять є власністю культурних груп чи націй. Вона доопрацьовує, ущільнює та ідеологізує спогади спільноти. На відмінну від пам'яті спільноти, колективну пам'ять набувають не шляхом безпосередньої участі в подіях, а прочитавши чи почувши про них із загальнодоступних джерел інформації¹³.

¹² Олік Дж. *Фигурации памяти: процессо-реляционная методология, иллюстрируемая на примере Германии*. Социологическое обозрение. Т. 11. №1. 2010. С. 40–74.

¹³ Ева М. Томпсон. *Способи пам'ятати: приклад Польщі*. Ч. 1. <https://komanescu.livejournal.com/6579.html>.

Політика пам'яті та її типи

Не заважаючи на те, хто має більшу рацію – конструктивісти чи їхні критики – колективна пам'ять зазнає безпосередніх політичних впливів або ж, принаймні, дуже часто використовується суб'єктами політичного процесу з метою досягнення певних результатів: перемога під час виборів, мобілізація прихильників на революційні дії, легітимація влади тощо. Тому такі вчені як Дж. Олік можуть оспорювати об'єктивність існування «колективної пам'яті», але навряд чи хтось наважиться піддати сумніву факт існування політики пам'яті.

Існує кілька визначень категорії «політика пам'яті». Тут є певні різночитання між україномовним та англо- і німецькомовним дискурсами студій пам'яті: якщо в німецькій мові термін «*vergangenheitspolitik*» є впізнаваним та не викликає серйозних зауваг, то його переклад українською породив справжню категоріальну дискусію¹⁴. В українських студіях пам'яті виникло одразу 5 термінів для означення цього поняття: **політика пам'яті, меморативна політика, меморіальна політика, політика щодо пам'яті, історична політика**. Це засвідчує радше одне – вміння українських вчених «прискіпуватися до слів» та вести безперервні дискусії щодо форми, при цьому випускаючи з уваги зміст досліджуваного явища. Оскільки єдиного загальноприйнятого терміну в Україні так і не усталилося, а вчені продовжують вести подекуди беззмістовні дискусії щодо незначних відмінностей між цими категоріями, візьмемо тут за основу категорію «політика пам'яті».

Одне з найпростіших визначень **політики пам'яті** запропонували польські історики Томаш Стрик та Анн Вольф-Повенська: це свідомі дії політичного класу, його адміністрації,

¹⁴ Детальніше про термінологічну дискусію див. Стрик Т. *Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії*. К.: Ніка-Центр, 2015. 320 с.

урядовців, що мають на меті формування сфери і характеру колективної пам'яті».

Серед інших визначень відзначимо такі:

- Різноманітні суспільні практики і норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті (Ж. Мінк).
- Свідома стратегія проектування образів минулого у планах на майбутнє (П. Нора).
- Публічний простір діалогу суспільних сил та істориків (А. Міллер).
- Система заходів спрямована на уніфікацію індивідуальних уявлень про історичне минуле, їх підкорення єдиній логіці національного історичного наративу.
- Ситуативне використання образів минулого з метою досягнення тактичної перемоги в політичній конкуренції.
- Створення критеріїв для відбору тих історичних подій, які варто зберігати у пам'яті, і тих, які потрібно з неї «стерти». Програма та дії із впровадження цих критеріїв у масову свідомість із ціллю перетворення їх на неусвідомлені стереотипи.
- Розробка та пропаганда контексту, у якому відібрані для відновлення у масовій свідомості події поєднуються з актуальною реальністю і задають політично доцільні установки та вподобання.

Цей список можна було б продовжити до безкінечності, адже визначень того, чим є політика пам'яті не менше, ніж дискусій з приводу того, якою вона має бути. Тому деякі респектабельні політичні сили свідомо відмовляються включати цей компонент до своєї політичної програми, вважаючи його популістським та маніпулятивним. Натомість для популістів, політика пам'яті сьогодні стала невичерпним джерелом беззмистовних (під оглядом довготермінових результатів для спільноти) або й шкідливих, але ситуативно виграшних і електорально результативних політичних баталій.

Зважаючи на суперечливість самої політики пам'яті, відзначимо і контроверсійність її функцій. Серед них можна визначити такі:

- Формування офіційної ідеології національно-державного будівництва.
- Творення громадянської ідентичності та лояльності.
- Формування іміджу держави на міжнародній арені.
- Легітимація певного політичного ладу та системи цінностей (як демократичних, так і недемократичних).
- Легітимація влади конкретних політичних сил.
- Використання символів колективної пам'яті з метою завоювання влади.
- Підтримка конфліктогенної напруги в культурно й етнічно неоднорідних суспільствах.
- Примирення навколо суперечливих тем минулого.

Отже, політика пам'яті може відгравати як позитивні, так і негативні функції у будь-якому суспільстві. Все залежить від того, хто і з якою метою до неї вдається. Серед типів політики пам'яті відзначимо такі: «війни пам'ятей», «політика забуття / стирання» (певних історичних подій чи соціальних груп із колективної пам'яті спільноти), «політика історичної амнезії» (заморожування історичних проблем, їх виключення з публічних дискусій на певний проміжок часу з метою реалізації стратегічно важливіших завдань), «політика примирення» (примирення зі складним та суперечливим історичним минулим або подолання конфліктів всередині суспільства, спричинених війнами пам'ятей»), політика вшанування пам'яті жертв геноцидів і політичних репресій тощо.

Функції колективної пам'яті

Значно важливішими є функції колективної пам'яті. До найважливіших із них належать такі:

- Усвідомлення спільного минулого сприяє консолідації ідентичності соціальної групи.
- Формування цінностей і зразків поведінки, що впливають із минулого.
- Формування комплексу ідентифікаційних знаків, що допомагають відрізнити «своїх» від «чужих».

– Легітимація існуючого суспільно-політичного ладу.

Це далеко не повний перелік функцій колективної пам'яті, однак вони ключові для політичного розвитку сучасних суспільств. Однією з найважливіших, є формування соціальної ідентичності. «Те ким ми є, залежить від того, що ми пам'ятаємо про себе», – ці слова українського історика Ярослава Грицака чи не найкраще відображають роль колективної пам'яті та політики пам'яті у формуванні національної ідентичності. Колективна пам'ять стала однією з ключових ознак уніфікованих модерних національних спільнот. Вона забезпечувала постачання культурних смислів, зрозумілих більшості членів суспільства, що було необхідною передумовою ефективної комунікації в модерну епоху та ставало основою національної ідентичності.

Процес стрімкого формування колективної пам'яті модерних націй Е. Гобсбаум навіть означив чіткими хронологічними й територіальними межами: період останньої чверті ХІХ – початку ХХ століття у більшості держав Західної Європи він називає «епохою масового традицієтворення». Це час формування національних колективних пам'ятей французів, британців, італійців, німців. У цей період виникла і перша сучасна концептуальна схема історії України, створена Михайлом Грушевським. Історики у цей час відіграють роль не так фундаторів нової науки, як націотворців.

Формування колективної пам'яті ЄС

Проте, у сучасну постмодерну епоху ситуація зазнає стрімких змін. Традиційні етнічно та культурно уніфіковані національні спільноти відходять у минуле. Наднаціональний проєкт ЄС пропонує світу дещо інше: федерацію / конфедерацію різних національних держав під одним політичним дахом і в одному ринку. Але яким має стати культурне й ідентичнісне підґрунтя для такої єдності? Наразі це чи не найскладніший виклик перед лідерами ЄС.

Сучасні проблеми ідентичності в країнах ЄС дуже вдало підмітив Френсіс Фукуяма: «...моральний горизонт зникає і замінюється какофонією конкуруючих ціннісних систем, переважна більшість людей не радіє їх новій свободі вибору. Вони швидше відчувають сильну невпевненість і відчуження, бо не знають, ким вони є. Ця криза ідентичності веде у зворотному напрямку – від експресивного індивідуалізму, до пошуку спільної ідентичності, яка перетворить індивіда на соціальну групу і відновить моральний горизонт. Ці психологічні передумови кризи ідентичності закладають підґрунтя зростанню популярності націоналізму»¹⁵.

Якщо націоналізм може і надалі цілком успішно «живитися» з колективної пам'яті та витворених нею історичних символів, то перетворити її у підґрунтя європейської єдності виявилось завданням непротим. Пошук спільних для десятків народів історичних символів здатен завести хіба що в глухий кут. Значно легше знайти те, що їх роз'єднує, на чому власне й паразитують сучасні націоналістичні партії в країнах ЄС. Як наслідок, поняття «європейська пам'ять» до сьогодні не є доконаним фактом. Проте, воно таки абсорбувало в себе кілька історичних подій, що дійсно стали магістральними принаймні для частини держав Західної Європи – це катастрофа Другої світової війни і трагедія Голокосту.

Пам'ять про жертв Голокосту і європейські цінності

Формування загальноєвропейської пам'яті про жертв Голокосту виходить не так із маніпулятивних дискусій у сфері політики пам'яті, скільки з іншої значно серйознішої царини – правосуддя перехідного періоду. Це та річ, яка ніколи так і не відбулася в Україні, пам'яттєві дискусії в якій розгортаються переважно навколо популістських лозунгів та інструменталізації пам'яті різними політичними силами. Але це те, що спробували здійснити в європейських країнах після пере-

¹⁵ Fukuyama F. *Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition*. London: Profile Books, 2019. Pp. 218. P. 56

моги над нацизмом. Тому пам'ять про жертв Голокосту має в своїй основі сильніші підвалини легітимності. Вона виходить не лише з політики пам'яті, а й із утвердженої сьогодні на рівні ООН практики правосуддя перехідного періоду.

Цю категорію вперше було вжито у 1995 р. у статті «*Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*» за редакцією Kritz¹⁶. Згідно з визначенням ООН, правосуддя перехідного періоду – це комплексний набір процесів та механізмів, покликаних примирити суспільство зі спадщиною масових злочинів, аби забезпечити справедливість, прозорість та примирення. Управління Верховного Комісара ООН з прав людини у 2009 р. чітко визначило основні компоненти цього процесу:

- процес правосуддя (покарання злочинців);
- матеріальні компенсації жертвам злочинів / реституція;
- відновлення історичної справедливості шляхом всебічних досліджень злочинів минулого, які покликані пролити світло на справжню сутність режиму, віднайти більшість його жертв та з'ясувати їхню долю;
- інституційні й ціннісні перетворення в політичній сфері, що унеможливають повторення подібних злочинів у майбутньому.

Зрозуміло, що ці процеси в повоєнній Німеччині відбувалися ще до виникнення юридичної категорії «правосуддя перехідного періоду». Але саме вони заклали основу конституюванню такої перехідної практики в посттоталітарних суспільствах.

Основні етапи покарання нацистських злочинців:

1) Правосуддя переможців. На цьому етапі Союзники (США, Великобританія, Франція та СРСР) організували Нюрнберзь-

¹⁶ Villalba C. S. *Transitional Justice: Key Concepts, Processes and Challengers*. Briefing Paper / Clara Sandoval Villalba. – Institute for Democracy & Conflict Resolution – Briefing Paper (IDCR-BP-07/11). Part of the University Knowledge Gateway. 13 p. P. 2.

кий трибунал, судовий процес над лікарями, відповідальними за програму евтаназії¹⁷, суд над членами айнзацгруп¹⁸, суд над бюрократією, відповідальною за управління концентраційними таборами та таборами смерті, суд над працівниками корпорації «Фарбен» (за використання примусової праці в'язнів Аушвіцу), суди в окупаційних зонах союзників (наприклад, Великобританія організувала 358 судових процесів у своїй зоні окупації), суди над злочинцями в концентраційних таборах Берген-Бельзен та Равенсбрюк.

У результаті цих судових процесів кілька сотень нацистських злочинців стратили. Але значно більшу кількість засудили до серйозних термінів ув'язнення. Вже через кілька років більшість із них були амністовані через початок «Холодної війни». У 1951 році в ФРН вийшов закон, який дозволив усім професійним чиновникам (навіть якщо вони були нацистами) знову обіймати посади. Так Конрад Аденауер повернув на ключові бюрократичні посади всіх рівнів більшість посадовців нацистської Німеччини. Лікарі та чиновники, задіяні раніше в програмі евтаназії та обслуговуванні концентраційних таборів, відтепер приймали рішення чи присуджувати пенсії за інвалідністю жертвам цих таборів. Такий статус-кво цілком відповідав тодішнім очікуванням німецької громадськості, яка сприймала судові процеси над нацистами несправедливим правосуддям переможців¹⁹.

¹⁷ Програма евтаназії – вбивство людей із психічними захворюваннями та іншими дефектами розумового розвитку. Ця програма реалізовувалася в межах популярної в нацистській Німеччині евгеніки (конструювання ідеального суспільства методами соціальної інженерії). У період із травня 1939 року до 1945 р. сотні тисяч німців були вбиті у клініках, на які було покладено завдання з догляду за цими категоріями людей. Вбивство мало призвести до «очищення» арійської раси від цих «шкідливих» для її біологічного здоров'я елементів.

¹⁸ Айнзацгрупи – розстрільні команди, що здійснювали масові вбивства мирного населення на окупованих територіях. Комплектувалися переважно з числа СС.

¹⁹ Fulbrook M. *Reckonings. Legacies of Nazi Persecution and the Quest for Justice*. Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 212–223, 340.

2) Вибіркове правосуддя у державах-наступницях. У державах-наступницях (Західна та Східна Німеччина і Австрія) судові процеси над нацистськими злочинцями продовжилися. Більшість із них завершилися ще на початку 1950-х рр. Розглядалися переважно справи щодо скоєних злочинів лише в межах кордонів 3-х держав. Злочини на окупованих територіях намагалися не піднімати. Величезна кількість вироків у цей період відзначалася м'якістю та поблажливістю: визнаних винними у нацистських злочинах засуджували на терміни ув'язнення від кількох місяців до кількох років. Це вже не був «суд переможців», а радше м'який «суд спільноти злочинців» над своїми. Правосуддя у Східній Німеччині відрізнялося більшою суворістю. Воно позначилося політичною домінантою: місцевий комуністичний режим намагався продемонструвати всьому світу, що він по-справжньому переслідує колишніх нацистів. Але навіть тут зрештою вирішили сконцентруватися на будівництві нового комуністичного ладу та згорнути антинацистське полювання аби не розколювати суспільство.

Період із 1950-х рр. до 1960-х можна охарактеризувати як відносно затишшя. В ім'я розбудови майбутнього було не прийнято згадувати про травматичне минуле. Більшість нацистських злочинців не просто залишилися на волі, вони брали участь у розбудові нових Австрії, ФРН і, навіть, НДР. Колишні злочинці стали добропорядними громадянами, а їхні жертви були змушені замовкнути (або й самі хотіли забути травматичні події минулого). Перших 2 етапи покарання злочинців викликали серед німців радше суспільний осуд ніж прийняття та осмислення. Вони сприймалися такими, що були нав'язані ззовні.

3) Суди над злочинами в концентраційних таборах (1960-ті рр.). У 1960-ті роки серед німців розпочинається справжній зсув в оцінках нацистського минулого. Це стосується Західної Німеччини. Тут підрастає нове покоління європейських шестидесятників. Саме вони ініціюють руйнування пануючої

стіни мовчання навколо злочинів своїх «батьків». З одного боку, вони не були обтяжені цими злочинами (бо не вважали їх своєю провиною). З іншого – нове покоління понад усе прагнуло справедливості та переосмислення.

За цих умов розпочався франкфуртський судовий процес над охоронцями Аушвіцу. Він став поворотним моментом у руйнуванні суспільних лабіринтів мовчання про Голокост. Цього разу громадськість не оцінила судовий процес як знуцання переможців над переможеними. Нове покоління німців, яке подекуди нічого не знало про Аушвіц, було прикуте до телеекранів. Їх шокувало те, що вони чули. Сотні жертв Аушвіцу виступали в ролі свідків та переповідали жажливі історії. Їхній досвід був трансльований до мільйонів німецьких домівок. Результати першого франкфуртського судового процесу над злочинцями Аушвіцу під правовим оглядом розчаровують: лише 17 звинувачувальних вироків (при тому, що близько 7 тисяч функціонерів обслуговували концентраційний табір).

Але цей судовий процес мав величезні наслідки для суспільства: він став початком входження Голокосту до колективної пам'яті німців, а, дещо згодом, і більшості західноєвропейських держав²⁰. Протягом 1960-х – 1970-х рр. у ФРН відбулася низка судових процесів над злочинцями концентраційних таборів. Мова вже не йшла про злочини, вчинені німцями в межах своїх кордонів. Злочин геноциду почав набувати континентальних масштабів, а німці стали чи не першою європейською нацією, яка стала масово їх усвідомлювати. Найголовніше, що це усвідомлення не було результатом якоїсь політичної стратегії, нав'язаної зверху. Радше навпаки – політичні еліти були чи не найменше зацікавлені у порушенні таких незручних тем. Це був запит та рух знизу – бажання нового покоління переосмислити злочини своїх батьків, звільнити націю від цієї травми заради її успішного

²⁰ Fulbrook M. *Reckonings*. P. 298.

розвитку у майбутньому. І політичні еліти адаптувалися до нових реалій. Квінтесенцією входження Голокосту до німецької політики пам'яті, мабуть, став візит німецького канцлера Віллі Брандта у 1970 р. до Польщі, під час якого він публічно став на коліна біля пам'ятника жертвам повстання у Варшавському гетто.

Роль матеріальних компенсацій жертвам

Починаючи з 1960-х років більшість наступних судових процесів над нацистськими злочинцями набували серйозного розголосу та обговорення. Паралельно розгортався інший компонент правосуддя перехідного періоду – матеріальні компенсації жертвам нацизму та реституція. Ще в 1965 році в Західній Німеччині з'явилася фінальна версія закону, згідно з яким, жертви нацистських переслідувань отримували право на матеріальну компенсацію²¹.

Проте, масові публічні вимоги матеріальних компенсацій привертають увагу громадськості лише з 1990-х років. По-перше, це було пов'язано з об'єднанням Німеччини та завершенням «Холодної війни». Крах радянської системи дозволив сотням тисяч примусових робітників, що мешкали під комуністичними режимами, заявити свої претензії. Відкриття архівів у країнах колишнього комуністичного табору пролило світло на роль провідних німецьких компаній у пограбуванні жертв Голокосту.

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. завдяки відкриттю нових архівних матеріалів з'являється низка праць, присвячених пограбуванню жертв Голокосту в різних окупаційних зонах Європи²². Нові матеріали безпосередньо

²¹ Щоправда з нього були виключені такі категорії жертв, як синті та рома і гомосексуали. Виборювання ними свого права на статус жертви триватиме ще кілька десятків років. Деякі норми дискримінаційного нацистського законодавства проти гомосексуалів та ромів діяли в більшості західноєвропейських країн ще багато років після завершення Другої світової війни.

²² Confiscation of Jewish Property in Europe, 1933–1945. New Sources and

вказували на роль таких компаній, як Siemens, Volkswagen, Mercedes, Deutsche Bank у використанні примусової праці робітників та пограбуванні жертв Голокосту. З'являється низка досліджень ролі не лише відомих німецьких брендів у цих процесах, але й швейцарських банків, французьких компаній, бельгійських, голландських, данських, шведських, австрійських підприємців тощо²³. Унаслідок ретельного вивчення нових документів, компенсаційні та реституційні претензії жертв і їхніх нащадків набувають загальноєвропейських масштабів. Судові процеси, фігурантами яких стають відомі бренди, музеї, бізнесмени привертають небувалу увагу ЗМІ.

У рідкісних випадках великі корпорації дійсно виплачували щедри компенсації. Але вони були неспівмірні з розмірами прибутків, які ці корпорації колись отримали від Голокосту. Багатомільярдні транснаціональні корпорації мали у своєму розпорядженні чимало ресурсів та юридичних інструментів щоб перемогти жертв Голокосту вдруге – цього разу в залах судових засідань.

Щоб захистити імідж своїх міжнародних брендів, у справу втрутився німецький уряд. Із його ініціативи у 1999–2000 рр. було створено фонд «Відповідальність, пам'ять, майбутнє» (EVZ, Erinnerung, Verantwortung und Zukunft). Фінансований як із німецької казни, так і приватними корпораціями, цей

Perspectives. Symposium Proceedings. Washington DC: Center for Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Memorial Museum, 2003. 151 p.

²³ Детальніше про це див.: Frank Bajohr. "Aryanisation" in Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany. Trans. George Wilkes. New York, 2002.

Frank Bajohr. *Parvenu's und Profiteure: Korruption in der NS-Zeit*. Frankfurt, 2001.

Martin Dean. *Robbing the Jews. The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945*. New York: Cambridge University Press, United States Holocaust Memorial Museum, 2008. Pp. 436.

Gerald Feldman and Wolfgang Seibel. *Networks of Persecution: Business, Bureaucracy, and the Organization of the Holocaust*. New York, 2005.

Adam Tooze. *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*. New York, 2006.

фонд взяв на себе відповідальність розглядати компенсаційні вимоги жертв та здійснювати виплати. Стратегічною метою діяльності фонду також стало піклування про ще живих жертв нацизму, інтеграція до освітніх програм Німеччини та інших країн Європи історії Голокосту, виховання цінностей толерантності й демократії. Проблематика вивчення історії Голокосту та популяризація пам'яті про неї була включена до стратегічних пріоритетів всіх німецьких політичних фондів, що мають офіси у багатьох країнах Європи й світу.

Отже, матеріальні компенсації жертвам нацизму були радше символічними, ніж адекватними масштабам отриманої колись вигоди. Проте, вони мали вагоме значення для легітимації пам'яті про жертв Голокосту в масштабах всієї Європи. Судові процеси навколо цих вимог сколихнули не лише Німеччину, але й більшість західноєвропейських країн. Вони порушили питання співвідповідальності колаборантів за скоєні нацистами злочини. Чимало тих людей, організацій та спільнот, яких раніше у наукових студіях Голокосту визначали як «bystanders» (сторонні спостерігачі) виявилися вигодонабувачами злочину. Вони отримали чималі прибутки від нацистської політики і були значно більше залучені до організації Голокосту ніж вважалося раніше.

Колаборантські організації Франції, Нідерландів, Бельгії, Швеції, Норвегії, Данії та інших країн Європи вже не могли залишатися в тіні. Навіть нейтральні швейцарські банки виявилися одними з найбільших бенефіціарів злочину. Масштаби співучасті громадян цих європейських країн у злочині викликали шок та каталізували процес переосмислення. Відтепер відповідальність за Голокост перестала бути виключно німецькою проблемою. Вона ставала загальноєвропейською, а пам'ять про злочин набувала континентальних масштабів.

Наукові студії Голокосту

Третім аспектом правосуддя перехідного періоду, що сприяв входженню пам'яті про Голокост до колективних пам'ятей

європейських суспільств стали наукові студії. Голокост сьогодні по праву вважається найбільш вивченим геноцидом у світі. У 1957 р. в Єрусалимі відкрився меморіал Яд Вашем, що проголосив одним зі стратегічних завдань наукові студії з історії Голокосту. У 1980 р. з ініціативи президента Картера було ухвалено рішення про створення United States Holocaust Memorial and Museum (відкритий 1993 року). Ці дві інституції стали світовими центрами наукових студій Голокосту. Від 1960-х рр. почали формуватися окремі історіографічні школи. Вагомий внесок у наукові студії цієї проблематики здійснили німецькі та французькі історики. Якщо в Ізраїлі від початку концентрувалися на вивченні долі жертв Голокосту, то в Німеччині студіювали поведінку злочинців, а у Франції – роль колабораціонізму в організації геноциду. У США сконцентрувалися на вивченні долі не лише євреїв, але й інших категорій жертв (поляків, радянських військовополонених, примусових робітників, синті та рома, гомосексуалів, психічно хворих, «асоціальних елементів»). Існування таких серйозних наукових центрів у провідних країнах світу зробило наукові студії Голокосту по-справжньому глобальною царинною.

Одним із ключових джерел вивчення історії Голокосту став голос тих, хто вижив – спогади жертв (Holocaust Survivors). У 1979 році в США було створено першу масштабну відео-колекцію спогадів жертв Голокосту «Yale Fortunoff Archive». У середині 1990-х років з'явилася найбільша в світі база відео свідчень жертв Голокосту «Visual History Archive USC Shoah Foundation». Ці свідчення жертв до сьогодні справляють неабиякий вплив на осмислення Голокосту в європейських суспільствах.

Таким чином, через судові процеси, матеріальні компенсації та наукові студії в європейських країнах зароджувалися і розвивалися сучасні інституції, які займаються студіями Голокосту та популяризацією пам'яті про нього. Серед них, меморіали на місці таборів смерті в окупованій Польщі: Аушвіц-Біркенау, Треблінка, Хелмно, Белжец, Собібор. Мемо-

ріальні комплекси виникли і на території багатьох колишніх нацистських концентраційних таборів: Заксенхаузен, Равенсбрюк, Бухенвальд, Майданек, Терезієнштад тощо. Великі меморіальні комплекси постали в Парижі та Берліні – Меморіал убитим євреям Європи (Берлін) та Меморіал Шоа (Париж).

Величезна кількість сучасних інноваційних музеїв на кшталт Єврейського музею Берліну, Музею історії польських євреїв утворилися в більшості країн Європи. Всі ці інституції поєднують в собі триєдину мету: наукові студії, освітні практики та меморіалізація (створення пам'ятників). Вони мають диверсифіковані джерела фінансування, серйозний міжнародний імідж і прагнення формувати об'єктивну й незаангажовану позицію на роль Голокосту в історії сучасної Європи і світу. Ці інституції перманентно шукають своє місце в сучасних суспільствах, адаптуючись до їхніх вимог. Вони прагнуть ретранслювати не лише історію, але й виконувати такі важливі соціальні функції, як виховання цінностей толерантності і поваги до прав людини та демократії у цілому. Такі передумови закладають тверде підґрунтя для їх незалежнення від політичної інструменталізації Голокосту в мінливих стратегіях розмаїтих акторів політики пам'яті.

Пам'ять про жертв Голокосту і посткомуністичні держави ЄС: дилеми (не)пророзуміння

Сформована у більшості західноєвропейських держав культура пам'яті про жертв Голокосту наразилася на серйозне випробування у процесі розширення ЄС. Кінець комунізму на сході Європи оживив дебати про історію, зокрема європейську, і актуалізував питання пам'яті. Нові члени ЄС зі Східної Європи поставили питання про право на власну травматичну пам'ять, пов'язану з комуністичними режимами. Це призвело до низки непорозумінь між «старими» та «новими» членами. Старі члени ЄС подекуди навіть ставили однією з умов інтеграції до ЄС – формування культури пам'яті про жертв Голокосту за зразком Західної Європи. Але це далеко не завжди

знаходило належне розуміння серед політичних еліт та громадськості в Польщі, Угорщині, Латвії, Литві тощо.

Проблема полягала навіть не в тому, що посткомуністичні країни намагалися прирівняти нацистський та комуністичний режими і порівнювати їхні репресії. Справа в тому, що та модель пам'яті про жертв нацизму, яка склалася в країнах Західної Європи, містила кілька засадничих відмінностей від пропонованої східноєвропейськими країнами культури пам'яті про своїх жертв комунізму.

Основні риси культури пам'яті про жертв Голокосту:

– визнання відповідальності за скоєні нацистським режимом злочини (відповідальність за збереження пам'яті про минуле та за співучасть своїх предків у злочинах окупаційного режиму); це означає визнання того, що злочини тоталітарного режиму чинилися повсюдно і чимало співвітчизників заплямували руки співучастю в їх організації;

– персоніфікація зла (воно чинилося звичайними людьми, сусідами, а не абстрактними монстрами²⁴); такий підхід заперечує відтворення минулого у чорно-білих тонах (протистояння добра і зла змінюється сірою зоною, а свобода вибору стає визначальним моральним орієнтиром²⁵);

– формування культури пам'яті про жертв Голокосту стало результатом низки складних процесів правосуддя перехідного періоду та глибоких наукових досліджень; політика пам'яті тут відіграла важливу роль лише на завершальному етапі конституювання офіційних практик пам'ятання.

Основні риси культури пам'яті про жертв комуністичних режимів:

– заперечення відповідальності за злочин, трактування себе найбільшою жертвою тоталітарного режиму; відпові-

²⁴ Хороший приклад персоналізації зла демонструє Музей «Топографії терору» у м. Берлін. Безкоштовний для всіх відвідувачів він доступно і лаконічно передає історію нацистського терору через життєві історії його творців. Цей музей присвячено злочинцям.

²⁵ Детальніше про Голокост та концепт «сірої зони»: Леви П. *Канувшие и спасенные* / Пер. с итальянского Е. Б. Дмитриевой. М.: Новое издательство, 2010. С. 28–56.

дальність за організацію комуністичних злочинів часто всеціло перекладається на Москву як певне уособлення світового зла; представникам своєї національної спільноти у такій концептуалізації політичних репресій та геноцидів відводиться роль виключних жертв;

– абсолютизація зла, подекуди не визнання його людського обличчя; такий підхід до трактування минулого призводить до його відтворення у чорно-білих тонах з абсолютними героями і злочинцями;

– формування культури пам'яті про жертв комунізму стає результатом політики пам'яті, інструменталізації історії в зовнішній політиці, внутрідержавних політичних протистояннях та боротьбі за електоральні симпатії; наукові студії ледве поспівали за політичними баталіями, подекуди вони виконували політичні замовлення; судові ж процеси та матеріальні компенсації жертвам комуністичних тоталітарних режимів у більшості держав взагалі не стали пріоритетними;

– копіювання визнаних у світі патернів культури пам'яті про жертв Голокосту та їх адаптація до власних завдань політики вшанування пам'яті жертв комуністичних репресій і геноцидів; це запозичення породило особливо негативну реакцію й осуд у суспільствах Західної Європи.

Чи не найбільше неприйняття у західноєвропейських суспільствах викликали явища «змагання жертв» і героїзація суперечливих націоналістичних постатей і організацій. Обидві тенденції безпосередньо стосуються й української політики пам'яті. Через «змагання жертв» український істеблшмент намагався політизувати дослідження кількості жертв Голодомору. Це призвело до того, що замість об'єктивних 3,5–4 мільйони жертв Голодомору 1932–1933 рр., в Україні набула поширення цифра в 7 і навіть 10 мільйонів вбитих. Ключова мета такого змагання – перевершити 6 мільйонів жертв Голокосту²⁶.

²⁶ Детальніше про ці дискусії див. Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті –*

Процес декомунізації у країнах посткомуністичного табору супроводжувався глорифікацією націоналістичних організацій та героїв міжвоєнного часу. Ключова проблема полягає в тому, що чимало радикальних націоналістів цього періоду згодом заплямували себе різними формами співпраці із нацистським режимом та співучастю в організації Голокосту. Тому така форма прощання з тоталітарним минулим викликає подвійне несприйняття у Західній Європі. По-перше, через те, що співучасники організації злочину Голокосту не можуть бути героями. По-друге, прощання з тоталітарним минулим полягає у відмові від сповідування недемократичних ідей загалом. Коли ж, місце засудженої «чужої» комуністичної ідеології намагається зайняти інша «своя» недемократична ідеологічна система інтегрального націоналізму, це не викликає належного розуміння у західноєвропейських суспільствах.

Паскаль Брюкнер вдало підмітив одну з ключових особливостей політики пам'яті у західноєвропейських країнах та її нерозуміння поза межами Заходу. «Захід ненавидять не за його реальні провини, а за його спробу виправити їх, бо він одним з перших спробував вирватися з власного звірства, запрошуючи увесь світ іти за ним. Захід розбив коло змови могутніх, і саме цього йому не прощають. Відколи він заходився моралізувати історію, його піймали у власну пастку, кинули йому в обличчя всю його гидоту, щоб спантеличити його, тим паче, що він сам дає матеріали для звинувачень»²⁷.

«Каяття» і «вибачення» – це частина політики примирення з історичним минулим, яку успішно реалізувала сучасна Німеччина. У міждержавних відносинах цей процес може досягти успіху за умови взаємності всіх суб'єктів примирення. Якщо ж це одностороння акція – то інші держави можуть лише скористатися цим. Іншими словами, якщо Німеччина визнає свою провину за Голокост, то Україні легко абсолю-

початок 2000-х) / НАН України. Інститут історії України. К.: Наш час, 2010. 271 с.

²⁷ Паскаль Брюкнер. *Тиранія каяття*. К.: Темпора, 2013. 216 с. С. 38

тизувати цю німецьку провину аби відбілити своїх націоналістів та вимагати такого ж визнання провини від Росії, Польщі, Угорщини, Румунії тощо. Але ця стратегія політики пам'яті жодним чином не наблизитиме Україну до німецької моделі подолання минулого. Остання вимагає саморефлексії та визнання власних злочинів минулого. Тому, встановлення пам'ятників жертвам Голокосту та копіювання комеморативних практик німецького зразка ще зовсім не означають формування європейської культури пам'яті. Воно відбудеться лише з осмисленням власних «скелетів історії». У нерозумінні цих фундаментальних особливостей часто й полягають ключові проблеми синхронізації східно- та західноєвропейських культур пам'ятання. Але ця саморефлексивна модель подолання минулого цілком може закласти основу політичних цінностей об'єднаної Європи.

Наукове видання

ВСТУП ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ

навчальний посібник

**За редакцією Дмитра Шевчука, Віталія Лебедюка,
Олени Шершньової та Томаша Стемпнівського**

Відповідальний за випуск *Дмитро Шевчук*
Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Формат 42x30/4. Ум. друк. арк. 16,16. Обл.-вид. арк. 14,11. Наклад 300 пр.
Зам. № 78–20. Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Cambria».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.